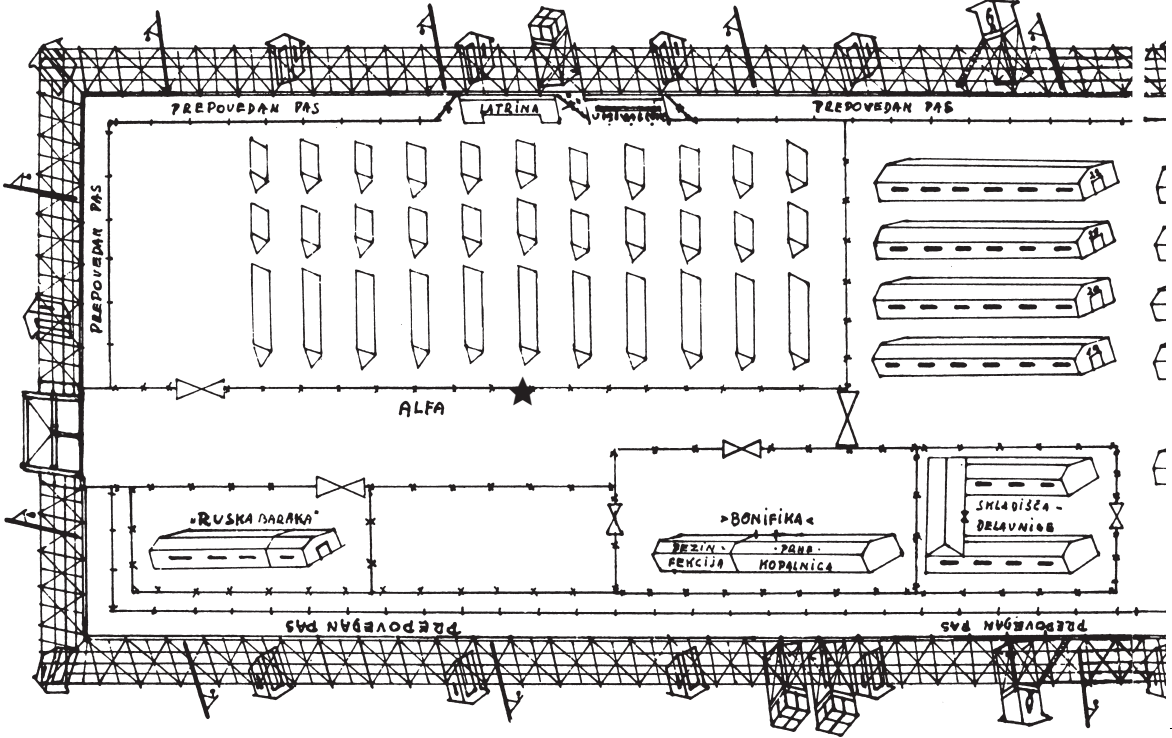
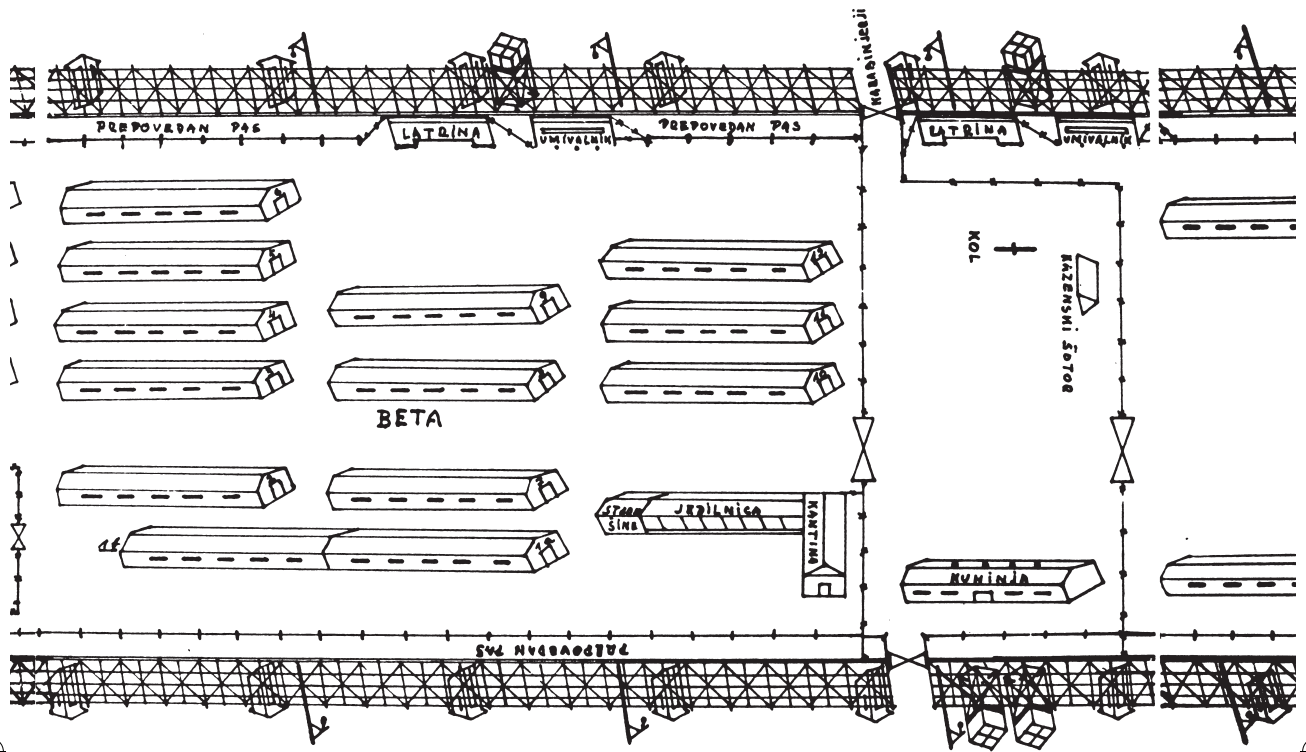
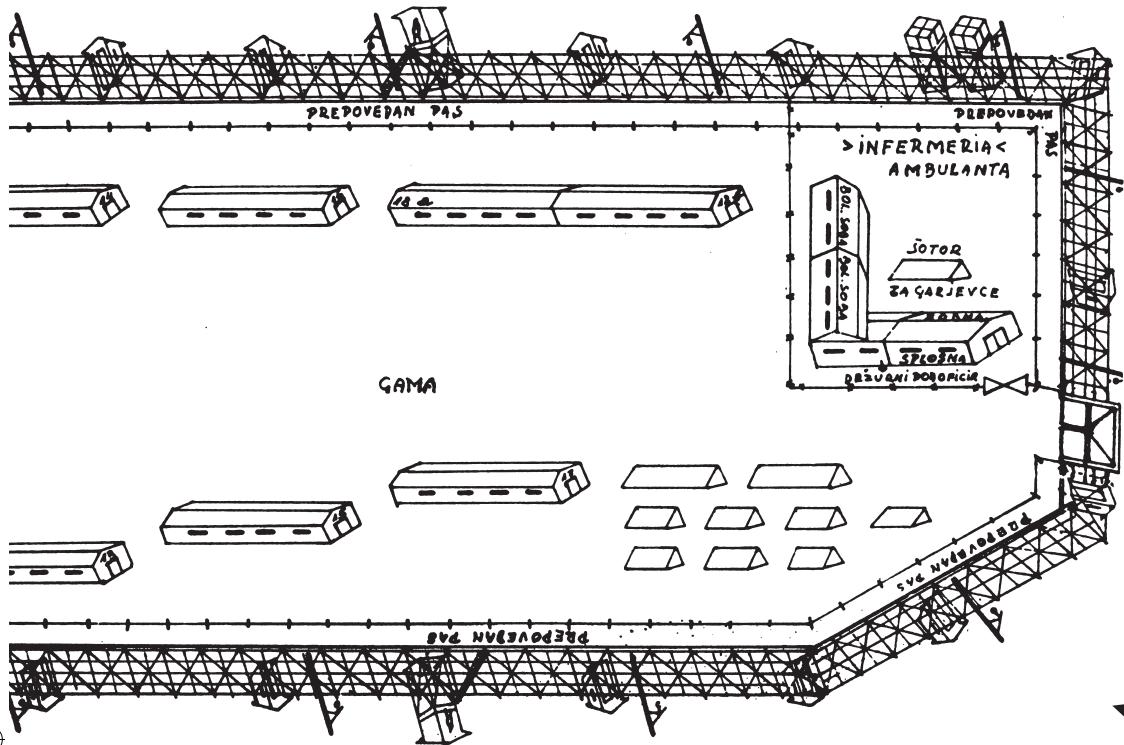

BOREC★

BOREC, LXVI/2014, št. 703-705

BOREČ★

KAZALO

ARHIVI SPOMINA

DARIO MATTIUSSI

- 8 Italijanska koncentracijska taborišča za slovenske in hrvaške civiliste: zgodba o tragediji za domačim dvoriščem in o razlogih za dolgo tišino

BORIS GOMBAČ

- 18 Zakaj raziskovati taborišča danes?

METKA GOMBAČ

- 38 Arhivsko gradivo iz obdobja druge svetovne vojne v Arhivu Republike Slovenije

ALESSANDRA PIANI

- 46 Spomin na koncentracijsko taborišče v Gonarsu (1941–1943) v ustnem pričevanju krajevnega prebivalstva

PAOLA BRISTOT

- 62 Don Kihot v Gonarsu: risbe Nikolaja Pirnata v zbirki družine Cordaro

HORIZONTI ZGODOVINE

MOISHE POSTONE

- 78 Holokavst in trajektorija 20. stoletja

SLAVOJ ŽIŽEK

- 114 Kaj hoče Evropa?

UMETNOST IN STVARNOST

MIROSLAV KRLEŽA

124 Evropa danes

OSKAR DAVIČO

142 Srečanje s Krležo

VARJA VELIKONJA

148 In memoriam. Maruša Krese: Da me je strah?

ODMEVI IN OCENE

BOŽO REPE

158 Dušan Nečak: »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija
(1963–1969)

GAL KIRN

164 Spominski park v Grahovem: od ideologije narodne sprave do
odprtega zagovora fašizma

SVET ZZB NOB SLOVENIJE

168 Suverena država Slovenija – danes

191 AVTORSKI IZVLEČKI / AUTHORS' ABSTRACTS

PRILOGA

DVD z dokumentarnim celovečernim filmom Dorina

Miniguttija Onstran žice / Iza žice / Oltre il filo / Over the Line

Tematski blok Arhivi spomina: Onstran žice smo zasnovali v sodelovanju z Majo Stegovec z Zavoda Kinoatelje, Dorinom Miniguttijem, režiserjem dokumentarnega filma Onstran žice, ter slovenskimi in italijanskimi zgodovinarji, ki na osnovi analiz zgodovinskih in političnoekonomskih dejstev fašizma raziskujejo današnja družbena razmerja in kolektivni spomin. Vsem hvala za predanost in zavzetost. Natis DVD-priloge s filmom je omogočil Urad Vlade Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.

ARHIVI SPOMINA

DARIO MATTIUSI
ITALIJANSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA ZA
SLOVENSKE IN HRVAŠKE CIVILISTE: ZGODBA O
TRAGEDIJI ZA DOMAČIM DVORIŠČEM IN O RAZLOGIH ZA
DOLGO TIŠINO

BORIS GOMBAČ
ZAKAJ RAZISKOVATI TABORIŠČA DANES?

METKA GOMBAČ
ARHIVSKO GRADIVO IZ OBDOBJA DRUGE SVETOVNE
VOJNE V ARHIVU REPUBLIKE SLOVENIJE

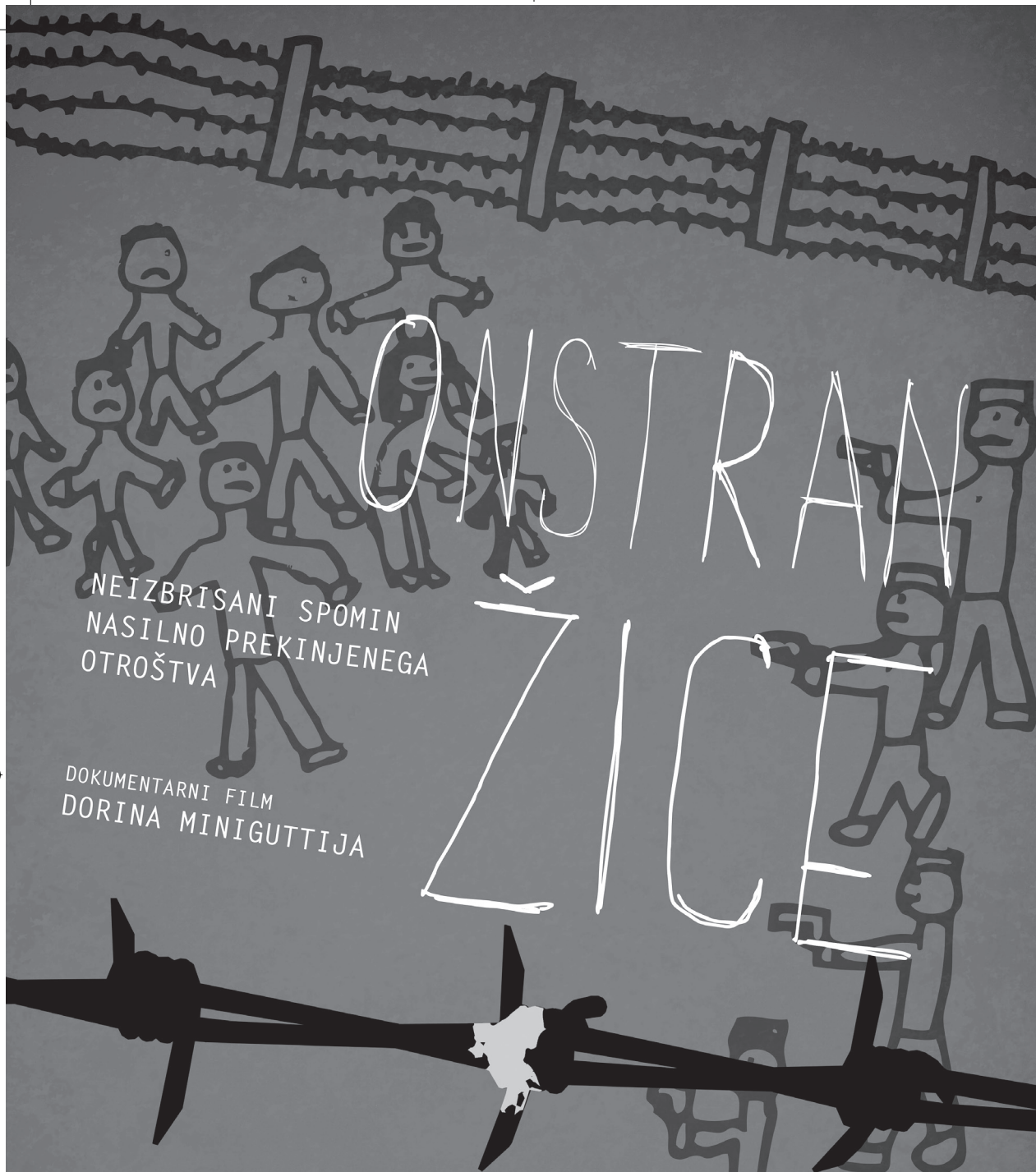

ALESSANDRA PIANI
SPOMIN NA KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE V GONARSU
(1941–1943) V USTNEM PRIČEVANJU KRAJEVNEGA
PREBIVALSTVA

PAOLA BRISTOT
DON KIHOT V GONARSU: RISBE NIKOLAJA PIRNATA V
ZBIRKI DRUŽINE CORDARO

NEIZBRISANI SPOMIN
NASILNO PREKINJENEGA
OTROŠTVA

DOKUMENTARNI FILM
DORINA MINIGUTTIJA

Dario Mattiussi (Gorica, 1963) je učitelj, od leta 1998 vodi raziskovalno središče Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«. Ukvarja se predvsem s proučevanjem fašizma, protifašističnega odpora in na splošno z zgodovino druge svetovne vojne. Med njegovimi publikacijami izpostavljamo: *Il PNF a Trieste: Uomini e organizzazione del potere: 1919–1932* in *La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani: 1942–1943: I campi del confine orientale* (v sodelovanju z Borisom M. Gombačem).

DARIO MATTIUSI

ITALIJANSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA ZA SLOVENSKE IN HRVAŠKE CIVILISTE

ZGODBA O TRAGEDIJI ZA DOMAČIM DVORIŠČEM
IN O RAZLOGIH ZA DOLGO TIŠINO

Ni skrivnost, da je Italija zgolj delno poravnala svoje račune, povezane s fašističnim režimom in Mussolinijevimi vojnami. Med številnimi stranmi te zgodovine je ena najmanj poznanih tista o italijanskih koncentracijskih taboriščih za slovenske in hrvaške civiliste, ki je popolnoma izrinjena iz političnih razprav v Italiji in ki jo je tisk tudi ob uradnih slovesnostih in navzočnosti visokih državnih funkcionarjev vedno hitro pometel pod preprogo. Italijansko zgodovinopisje je omenjeno tišino odpravilo šele v zadnjih letih, čeprav z zelo široko zastavljenimi deli, gotovo pa je na področju raziskovanja, ki tako natančno proučuje civilno zavest dežele, še veliko neraziskanega in neobdelanega.

Na spregledovanje sistema koncentracijskih taborišč, ki ga je ustvaril fašistični režim, so opozarjali zgodovinarji kot Carlo Spartaco Capogreco, Božidar Jezernik in Tone Ferenc, ki so omogočili celostni pogled na pojav in njegove razsežnosti. Kajti zgodovinopisno raziskovanje tvega, da postane samo sebi namen, če ga ne spremljajo znanstvene objave, zmožne razkriti javnosti tudi najbolj temne strani naše zgodovine.

Seveda govorimo o dolgem procesu, ki ga ovira tudi izpuščanje koncentracijskih taborišč v šolskih učbenikih.

Še posebej v naših obmejnih pokrajinah bi bilo treba o tej tematiki razločneje spregovoriti tudi zato, ker v italijanskih koncentracijskih taboriščih, »dučejevih taboriščih«, kot jih je označil Capogreco, niso bili zaprti samo ostareli, ženske in otroci, deportirani z območij vojaške zasedbe ali pokrajin, ki so bile priključene Italiji takoj po napadu na Jugoslavijo. Med omenje-

Otroci na Rabu, 1942. V antologiji *Notte sull'Europa* so fotografije s podpisom »Otroci v Auschwitzu« v resnici prikaz iz italijanskega koncentracijskega taborišča na Rabu.

Otroci v ambulanti na Rabu, 1942.

nimi deportiranci je bilo tudi veliko italijanskih državljanov slovenskega in hrvaškega porekla z vzhodnih področij. Gre za osebe, katerim so do sedaj v resnici odrekli tudi spomin na preživetje trpljenje.

Italija ni edina evropska dežela, ki je hotela izbrisati obstoj svojega koncentracijskega sistema. Tudi Francija se je, na primer, šele po dolгих letih čakanja lotila zgodovinske razprave o koncentracijskih taboriščih ob vznožju Pirenejev na začetku druge svetovne vojne, v katerih so bili zaprti tudi številni slovenski in italijanski borci španske državljanske vojne, ki so prihajali iz naših pokrajin.

Ne smemo se vdajati preprostim posplošitvam in iskanju podobnosti med italijanskimi koncentracijskimi taborišči v celoti in tako imenovanimi lagerji, ali huje, nacističnimi taborišči smrti. Primerjava ne bi služila drugemu kot relativizaciji strahot fašističnih taborišč.

Potrebno je namreč upoštevati različne stvarnosti in tipologije deportacij.

Mnoga »predpisana«, »pravno urejena« koncentracijska taborišča pod nadzorom ministrstva za notranje zadeve so upoštevala osnovne pogoje za preživetje, omogočala so obiske Rdečega križa in interniranci so lahko prejeli hrano od zunaj, da bi si izboljšali življenjske razmere. Drugačne pa so bile razmere v taboriščih za jugoslovanske internirance, taboriščih »vzporodne internacije«, kot jih označuje Capogreco. Tu so se jetniki, večinoma ženske, ostareli in otroci, zakriti pred svetom in odrezani od zunanje pomoči, soočali z obupnim bojem za preživetje.

Italijanska vojska je tedaj že imela nekaj izkušenj s koncentracijskimi taborišči; naj navedemo samo taborišča, ki jih je dal general Graziani postaviti v Libiji in v katerih je umrlo na tisoče civilistov. Ta dejstva so prav tako izbrisana iz naše zgodovine, italijanska javnost jih tako rekoč ne pozna. K temu izbrisu je vsekakor prispeval površen, a razširjen kulturni stereotip o Italijanih kot o »dobrih ljudeh« in o »dobrem« italijanskem vojaku, ki je s civilnim prebivalstvom ravnal drugače kot njegov nacistični zaveznik.

Po vojni je k nekaznovanosti italijanskih vojnih zločinov prispevala tudi naklonjenost zaveznikov v imenu višjega strateškega interesa. Poleg tega ni bilo v političnem interesu nobene stranke, da bi kritično spregovorila o podobi naše vojske v povojnem času, ki ga je Italija doživljala kot poraženi napadalec, oklepajoč se odporniškega gibanja kot simbola popolnega in dokončnega moralnega odkupa naroda. Razlogov za tišino je torej veliko. Izbris spomina je omogočil tudi pozabo na osebno odgovornost Pietra Badoglija, do premirja 8. septembra 1943 drugega na zavezniškem seznamu italijanskih vojnih zločincev. Eden od razlogov neposredno vpleta tudi vojaški vrh Republike Italije. Vsa koncentracijska taborišča so bila namreč pod

Koncentracijsko taborišče Rab leta 1942.

Koncentracijsko taborišče Rab leta 1942.

neposredno upravo italijanske vojske, in ne fašistične milice, kar je povzročalo še večjo zadrego.

Vsa taborišča, ki jih je med drugo svetovno vojno postavila vojska, so se uradno imenovala »koncentracijska taborišča«, a oznaka ne upošteva različnih oblik internacije.

Capogreco je internacijo slovenskih in hrvaških civilistov, za katero je bil odgovoren fašistični režim po zasedbi Jugoslavije, označil za nezakonito. Zasedbe, ki je bila poleg vsega izvedena brez upoštevanja kakršnih koli vojnih zakonov, ko so najprej nenapovedano bombardirali Beograd in nato preimenovali zasedeno slovensko ozemlje v Ljubljansko pokrajino.

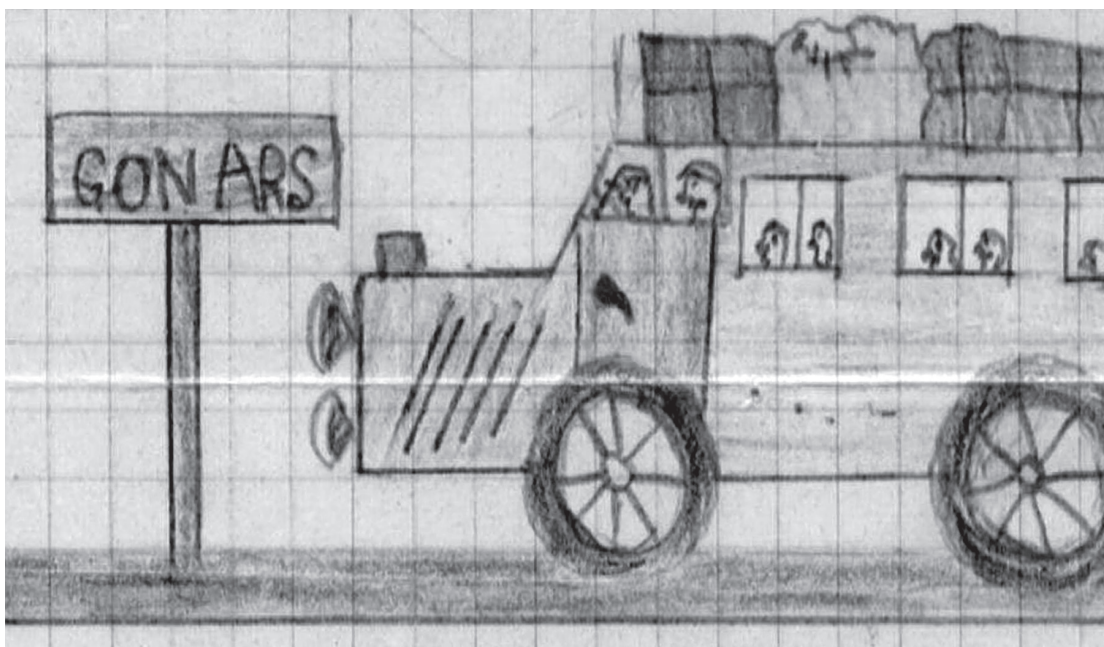
Treba pa je razlikovati med nasiljem, ki ga je na teh območjih vršila italijanska vojska leta 1941 in je imelo natančne politične in vojaške cilje, ter tistim, kar se je dogajalo po letu 1942, ko so zasnovali in začeli uresničevati pravo strategijo terorja nad civilnim prebivalstvom.

Nova navodila vrhovnega poveljstva, ki so se nanašala na civilno prebivalstvo, so v izrazito rasističnem ideološkem okviru vsebovala enake metode, kot so jih uporabljali nacisti na vzhodni fronti: od požigov vasi in pobojev talcev do množičnih deportacij civilistov v koncentracijska taborišča, da bi tako onemogočili partizansko gibanje. Glede na to ne bi smelo presenečati, da je bil smrtni davek, zabeležen v koncentracijskem taborišču na Rabu in ki so ga povzročili lakota, mraz in higiensko-zdravstvene razmere, dolgo časa višji od tistega v najbolj zloglasnih nacističnih taboriščih, izjema so bila edino taborišča smrti.

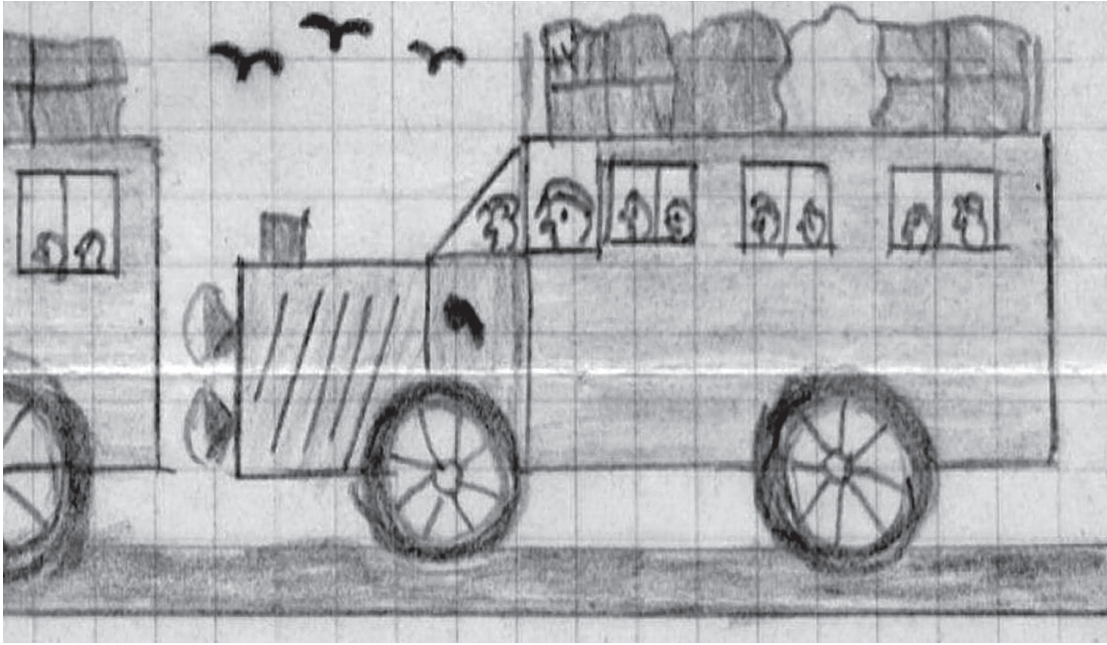
Razlika je torej samo v tem, da pri italijanskih koncentracijskih taboriščih ni bilo učinkovitega »stroja smrti«, ki pa so ga nadomestile nevzdržne življenjske razmere, v katerih so najvišjo ceno plačali seveda otroci. Vsekakor gre za smrti, ki jih ne gre pripisati naključju. So namreč posledica odločitev, sprejetih za mizo, kjer so, na primer, načrtovali povsem nezadostno prehrano. Po eni strani so se tako odločili zaradi tega, da ne bi jemali sredstev vojski, po drugi pa zato, da bi bili ujetniki čim slabotnejši in bi se jih tako dalo nadzorovati z manj vojaki. Niso jih torej dali usmrtiti, ampak so jih pustili umreti, in to ni bilo značilno zgolj za Rab.

Zunajzakonsko delovanje mnogih taborišč je imelo hude posledice za vse internirane civiliste, ki so jih označili za italijanske državljane »po pravu priključitve« in jih tako prikrajšali tudi za status sovražnih državljanov, ki bi jim omogočal vsaj pošiljke živeža in toplo obleko pod okriljem mednarodnih organizacij.

Šele avgusta leta 1943 je ministrstvo za notranje zadeve dovolilo Rdečemu križu pomagati hrvaškim in slovenskim civilistom, interniranim v Italiji,

Ena od razstavljenih risb otrok na razstavi *Ko je umrl moj oče / Quando morì mio padre.*

vendar pod pogojem, da to ne bi spremenilo njihovega pravnega položaja in da bi bila pomoč omejena na preprosto humanitarno dejavnost.

Da bi odpravili enega od verjetnih vzrokov za dolgotrajno tišino, v katero je bila zavita ta grozota, je treba odgovoriti tudi na vprašanje o nadaljevanju tovrstne politike fašističnega režima pod Badogliovo vlado.

Po 25. juliju 1943 taborišč niso zaprli, temveč so jih razpustili šele po 8. septembru, pogosto zaradi bega stražarjev. V nekaterih primerih se je to zgodilo s tolikšno zamudo, da so internirance lahko polovili nacisti. Seveda je bilo tudi nekaj izjem: posamezne skupine internirancev so izpustili zaradi pritiska Cerkve ali zaradi odločitve vojaškega poveljstva. Gotovo pa tu ne gre govoriti o splošni osvoboditvi, o čemer priča dejstvo, da italijanska odgovornost ni prenehala z odstavitvijo Mussolinija in padcem fašističnega režima.

Smrt je kosila tako v puščavi rabskega otoka kot v Gonarsu v Videmski pokrajini, in če je premestitev izčrpanih žensk in otrok z Raba vplivala tudi na smrtnost v drugih taboriščih, to ne kaže na večje spremembe v politiki internacije.

Povedali smo že, da so italijanske vojaške oblasti ravnale po nemških ukazih, katerih namen je bila zadušitev odpora vzdolž vzhodne fronte. To pojasnjuje usmrtnost talcev in požiganje naselij blizu krajev, kjer je prišlo do bojev s partizanskimi silami, ali vasi, od koder naj bi manjkajoči moški odšli v partizanske enote.

Deportacija žensk in otrok je gotovo del te strategije. A število deportacij je bilo previsoko, da bi ga prepričljivo pojasnili v okviru teh smernic; v resnici je bilo tako visoko, da prvotna ureditev, ki so jo za internacijo predvidele vojaške oblasti, kmalu ni bila več ustrezna in so morali prostore zapora hitro spremeniti v prostore smrti.

Razlogi za zaostritev deportacij in eksponentno rast števil so verjetno odgovor na takratne razmere na bojišču. Po eni strani rast oboroženega odpora in njegova reorganizacija po vsaki vojaški ofenzivi dokazujeta, da je nerazsodna uporaba nasilja prebivalstvo še bolj približala upornikom, kot pa da bi ga od njih oddaljila, s čimer so bili izničeni vojaški uspehi, ki jih je dosegla vojska s pomočjo milic kolaboracionistov, vtihotapljenih agentov in ovaduhov; po drugi strani pa je neučinkovitost te strategije silila italijansko poveljstvo k vedno bolj surovim ukrepom in na koncu celo k načrtu izpraznitve z množično deportacijo civilistov z obsežnega območja na meji med Slovenijo in Hrvaško, dolgega nekaj sto in širokega več kot deset kilometrov.

Tako se je sprožila spirala nasilja, pri kateri so se vojaški cilji povsem izrodili. Nasilje nad civilisti so opravičevali kot maščevanje za izgube, ki so jih utrpeli med čiščenjem terena, prav to pa je tudi prej neodločene spodbudilo k oboroženemu odporu.

V tej tragediji je vojna na koncu izgubila še kanček človečnosti, če ga je sploh kdaj vsebovala.

Deportacijo in smrt civilistov, in posebej otrok, bi kdo lahko označil za drugotni učinek, ter temu ne pripisal posebne teže, in nemara bi se brez dokumentov iz vojaških in civilnih arhivov, zlasti pa brez pričevanj, risb in pisanja preživelih resda lahko pretvarjali, da se ni nič zgodilo oziroma da je za to odgovoren izključno ožji krog vojnih zločincev.

Obuditi ta spomin in z njim seznaniti javno mnenje v Italiji in še posebej mlajše generacije je državljanska dolžnost. Ne gre zgolj za priznanje takratnim žrtvam, ampak za moralno zavezo, ki zadeva vse nas in nam lahko odmeri korak na poti k demokraciji, ki ga je ta država zmoгла narediti v zadnjih letih brez razlikovanja politične pripadnosti.

Prevedel TOMAŽ JURCA

TEMELJNA LITERATURA

- * Carlo Spartaco Capogreco, *I campi del Duce: L'internamento civile dell'Italia fascista (1940–1943)*, Torino, Einaudi, 2004. Slovenski prevod: *Fašistična taborišča: Internacije civilistov v fašistični Italiji (1940–1943)*, Ljubljana, ZAK, 2011.
- * Tone Ferenc, *Rab–Arbe–Arbissima: Confinamenti–rastrellamenti–internamenti nella Provincia di Lubiana 1941–1943*, Ljubljana, 2000.
- * Alessandra Kersevan, *Un campo di concentramento fascista: Gonars 1942–1943*, Videm, KappaVu, 2003.
- * Božidar Jezernik, *Boj za obstanek: O življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*, Ljubljana, Borec, 1983.
- * Boris M. Gombač in Dario Mattiussi (ur.), *La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani: 1942–1943: I campi del confine orientale*, Gorica, Centro “L. Gasparini”, 2004.
- * Metka Gombač, Boris M. Gombač, Dario Mattiussi, *Quando morì mio padre: Disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale: 1942–1943*, Gorica, Centro “L. Gasparini”, 2004.*
- * Mario Cuzzi, *L'occupazione italiana della Slovenia 1941–1943*, Rim, Stato Maggiore dell'esercito, Ufficio Storico, 1998.
- * Francesca Meneghetti, *Di là del muro: Il campo di concentramento di Treviso*, Treviso, ISTRESCO, 2012.

- * Razstava *Quando morì mio padre* obsega 26 velikih barvnih platen, risb in pričevanj slovenskih otrok, starih 6 do 11 let, ki so preživeli italijanska koncentracijska taborišča. Razstavo je omogočil Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«, uspešno je bila predstavljena v Gorici, Benetkah, Trstu, Trevisu, Ljubljani, Mariboru, Kopru, na Rabu, Dunaju in v Celovcu.

[...] pokazali smo, da so današnji vzroki za italijanska, grška in španska taborišča za migrante le produkt zakonitosti imperializma in kapitala. Zato morajo otroci in ženske tudi danes, podobno kot že takrat, plačevati najvišji davek nepravničnemu svetovnemu redu. Obe skupini vežejo mnoge vzporednice, ki izhajajo bodisi iz osnov rasizma bodisi iz politike kršenja človekovih pravic, le da danes ideologijo večvrednosti nadomešča ideologija družbene revizije socialnih pravic.

BORIS GOMBAČ

Boris Gombač že od leta 1974 raziskuje teme, povezane z razvojem nacionalnega in socialnega vprašanja v Trstu (med izsledki izpostavljam študiji *Trst – Trieste: dve imeni, ena identiteta / Trieste – Trst: zwei Namen, eine Identität, 1719–1980 in 1908–2008: sto let delovanja ZKB / Cent'anni di attività ZKB*). Desetletje se je kot direktor Narodnega muzeja Slovenije posvetil prikazu zgodovine ljudstev in civilizacij na Slovenskem od prazgodovine do današnjih dni, leta 1996 pa se je znova posvetil novejši zgodovini, in sicer z objavo knjige *Slovenija – Italija: od preziranja do priznanja*. S problematiko interniranja Slovencev v italijanska koncentracijska taborišča se ukvarja od leta 2004 skupaj s svojo soprogo Metko Gombač, z Dariem Mattiussijem pa je izdal dvojezični zbornik *Deportacije slovenskih in hrvaških civilistov v italijanska taborišča / La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani 1942–1943*.

ZAKAJ RAZISKOVATI TABORIŠČA DANES?

VZROKI ZA RAZISKOVANJE

Od leta 1992, ko je Slovenija uresničila svojo suverenost, do leta 2004, ko je vstopila v Evropsko unijo, so si sosednje države želele, da bi jo postavile za stopničko nižje od tiste v bivši Jugoslaviji. Namen tega je bil izterjati od nove države Slovenije niz odprtih računov, ki jih je mednarodna skupnost izstavila od podpisa pariške mirovne pogodbe in avstrijske državne pogodbe naprej. Šlo je za »popravo krivic« Italijanom in Nemcem, ki so po drugi svetovni vojni odšli iz države, ter za denacionalizacijo, ki bi jim povrnila po vojni odvzeto premoženje. Te zahteve so potekale vzporedno z družbeno revizijo, medtem ko sta se sprememba mednarodnih pogodb in zahteva po novem pisanju zgodovine opirali na zgodovinsko revizijo. Ta je bila po mnenju rekonkviste nujna zaradi enačenja slovenske zgodovine s tisto, ki so jo širili v Evropi po padcu berlinskega zidu. Namig o ponovni interpretaciji zgodovine so slovenski strokovnjaki razumeli vsak po svoje. Nekateri so nadgrajevali že obdelane zgodovinske teme, drugi so na novo interpretirali stare avtorje, tretji pa sprejeli izziv novih smeri v zgodovinopisju.

Alternativna okolja tujih univerz in inštitutov, v našem primeru sta to bili beneška univerza Ca'Foscari in raziskovalni zgodovinski inštitut »Leopoldo Gasparini« iz Gradišča ob Soči, so že na prelomu iz 20. v 21. stoletje načrtovala protiofenzivo stroke nad družbeno revizijo dosežkov socialne države, ker je ta stremela k njenemu ukinjanju. Družbeno naravnani projekti, h katerim so nas povabili, so z vključevanjem teorij o razvoju socialne države v času globalizacije in neoliberalizma želeli ugotoviti vzroke za ogrožanje marginalnih družbenih skupin, migrantov in žrtev socialno razslojene družbe.

Kot predstavnikom države v tranziciji so nam namenili raziskavo, ki naj bi poiskala vzroke za drsenje socialnih pravic v brezno pozabe. Sodelavci v tem projektu smo posegli po zgodovini in vstopili v projekt z analizo znašanja okupacijskega sistema nad ženskami in otroki v ekstremnih razmerah druge svetovne vojne v Sloveniji. Ta študija primera je dokazovala, da so bili v veriigi prizadetih kot najšibkejši člen največje žrtve prav otroci in ženske v koncentracijskih taboriščih. S to zgodovinsko primerjavo smo pokazali, da so današnji vzroki za italijanska, grška in španska taborišča za migrante le produkt zakonitosti imperializma in kapitala. Zato morajo otroci in ženske tudi danes, podobno kot že takrat, plačevati najvišji davek nepravičnemu svetovnemu redu. Obe skupini vežejo mnoge vzporednice, ki izhajajo bodisi iz osnov rasizma bodisi iz politike kršenja človekovih pravic, le da danes ideologijo večvrednosti nadomešča ideologija družbene revizije socialnih pravic. Ta delček naše zgodovine iz obdobja druge svetovne vojne, enega redkih, ki se je v Evropi lahko prebil iz anonimnosti zgodovine majhnega naroda, je raziskovalna skupina predstavila najprej v okviru študija za socialno prilagajanje migrantov na beneški univerzi, kasneje pa še v internetni reviji *DEP* (Deportate, Esuli, Profughe). Obiskovalcem spletne strani smo povedali, da so bili mehanizmi v italijanskih koncentracijskih taboriščih za Slovence podobni mehanizmu današnjih evropskih taborišč za migrante in da slovenske in »migrantske« internirance povezujejo mnoge vzporednice, ki izhajajo iz osnov rasizma in politike namernega kršenja človekovih pravic.

Podobno kot pod pritiskom družbene revizije se je Slovenija ob koncu stoletja znašla tudi v vrtincu zgodovinske revizije. Sodelovanje z italijanskimi kolegi z raziskovalnega inštituta Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini« je pomagalo pri evidentiranju problema. Naše nasprotovanje zgodovinski reviziji iz italijanske smeri, ki je ob drugih grehih Slovincem očitala še krivdo za fojbe in eksodus, smo izrazili s tremi projekti. Prvi je bil *Il mosaico giuliano – Primorski mozaik*, s katerim smo želeli okrepiti sobivanje na zahodni meji. Drugi projekt, *L'internametto nei campi di concentramneto italiani – Internacije v italijanskih koncentracijskih taboriščih*, je obravnaval agresijo na Jugoslavijo leta 1941. Tretji projekt, *Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče*, pa je obravnaval otroke in ženske v internaciji. S temi tremi projekti smo sledili defenestraciji zanikovalca holokavsta Davida Irvina in italijanske pozabljivce spomnili, kdaj in kdo je začel vojni pohod na vzhod, kar je povzročilo vso grozo vojne in trpljenje civilnega prebivalstva.

Dario Mattiussi s posoškega inštituta Leopolda Gasparinija, Marco Puppi ni z videmske in Giulio Mellinato s tržaške univerze, predstavniki krajevnih

oblasti, ezulov in sindikatov iz Tržiča ter Metka in Boris Gombač smo v Tržiču (Monfalcone) leta 2002 z organizacijo znanstvenega srečanja uvedli naš prvi projekt, *Primorski mozaik*. Na njem smo pred številno publiko spregovorili o razredni in nacionalni zgodovini Primorja. Posebno pozornost smo namenili dvema povojnima eksodusoma, iz Jugoslavije v Italijo in iz Italije v Jugoslavijo, kajti v senci bolj znanega istrskega se je leta 1947 odvijala tudi selitev okrog 5000 tržiških delavcev in njihovih družin v Jugoslavijo, kjer so poiskali tisto, kar so pogrešali doma, in sicer delo ter pravičnejši kos kruha. Strokovna razlaga tega protieksodusa, kot smo ga poenostavljeno imenovali, je bila za generacije italijanskih dijakov odkrivanje ene večjih tabu tem. Dotaknili smo se tudi problemov, ki jih je sprožila resolucija informbiroja in zapiranje osumljenih na Goli otok, in tematik v zvezi z ljudsko oblastjo v Tržiču-Monfalconu v letih 1945–1947. Ta mozaik smo sestavili zelo korektno s pomočjo vseh sestavin političnega spektra, od komunistov do krščanskih demokratov in od Slovencev do ezulov iz Gradeža in Tržiča.

Drugi simpoziji, leta 2004, v organizaciji iste skupine, je načel še eno tabu temo italijanskega zgodovinopisja, in sicer temo italijanskih koncentracijskih taborišč za Slovence in Hrvate v Julijski krajini. Organizatorji so pri obeležitvi dneva spomina na holokavst storili velik korak v smeri sprave tako, da so se spomnili žrtev svojih taborišč. To je bilo priznanje grehov fašističnih krivic in rušenja mita o dobrohotnem italijanskem vojaku. V prosti diskusiji so italijanski študentje povedali, da »nam o temnih straneh zgodovine naših očetov in dedkov ne v šoli ne doma ni nihče ničesar povedal«, da »se na škrbinah neznanja vedno širijo metastaze zgodovinskih neresnic, ki rojevajo sovraštvo in nerazumevanje«, kar bi se brez poznavanja objektivne preteklosti lahko ponovilo v tej deželi, ki je v 20. stoletju doživela dve svetovni vojni. Ker naj bi bila odgovornost za bodočnost predvsem na mladih, so ti na simpoziju poudarili potrebo po širjenju objektivnega znanja, saj samo to širi obzorja in osvobaja duha.

Da bi zadostili potrebam radovednega obmejnega prebivalstva, ki je kljub poročilu slovensko-italijanske komisije ostajalo nepotešeno glede zgodovine obeh narodov, je organizacijski odbor simpozija o taboriščih za Slovence sklenil, da sproži nov projekt, in sicer, da pripravi razstavo, ki bi najširši javnosti prikazala italijansko okupacijo Slovenije. Pot do tega cilja je vodila stran od pristranskih interpretacij zgodovine, naravnost v Arhiv Republike Slovenije, ki so ga mnogi imeli za pravo zakladnico na področju gradiva narodnoosvobodilnih gibanj in okupacijskih sistemov v Evropi [več o tem gl. prispevek Metke Gombač v nadaljevanju – op. ur.]. Sodelavci v projektu *Ko je umrl moj oče*, naslovljenem po spisu, ki ga je leta 1944 v partizanski šoli

napisal otrok taboriščnik Ludvik Pantar, so v Arhivu Slovenije začeli polno zajemati znanje iz dokumentov, kar naj bi argumentiralo zgodbo o okupaciji Slovenije in internacijah civilnega prebivalstva. Pri uporabi gradiva smo tako odkrili številna razmerja – statusna, socialna, vzgojna, premoženjska, geografska, upravopolitična in druga, ki so na ravni družbe potekala v času okupacije slovenskega ozemlja. Vendar je podrobna študija arhivskih dokumentov o okupaciji izpostavila še eno sestavino tega zla, in sicer, da se je med ženskami in otroki na eni strani ter preostalimi člani družbe na drugi na ravni zgodovine zgodila diferenciacija, saj sta ti dve skupini internirancev v vojni nosili zelo hudo breme tega zla. To ni bil le slovenski primer. Po vojni je svoj kamenček k temu mozaiku dodalo še zgodovinopisje, ki je pred interniranci raje obravnavalo zmagovito politiko.

NEKAJ ZGODOVINE

Italijanska nacionalistična politika je za skoraj sto let zamudila svojo združitev v primerjavi z drugimi evropskimi velesilami. Leta 1866 je z zasedbo neitalijanskega ozemlja Beneške Slovenije prvič po združitvi kršila Mazzinijevo načelo, da si vsak narod zasluži svojo državo. Od leta 1915 do 1918 je izborila vojno, da bi si podredila Slovence in Hrvate. Antanta je pač hladnokrvno ponudila Italiji neitalijanska ozemlja, da je stopila v vojno na njeni strani, in to je Italija tudi sprejela.

Začetke kolonializma in interniranja civilnega prebivalstva lahko postavimo v čas Burske vojne v Afriki konec 19. stoletja, nato v čas špansko-ameriškega konflikta za Kubo, v čas druge polovice istega stoletja, ali pa v obdobje ameriške okupacije Filipinov, ko je Alexis de Tocqueville teoretično podprl zamisel, da se je treba – če želiš izkoreniniti odpor – z nasiljem znesti nad civilnim prebivalstvom. V teh treh vojnah so bila ustanovljena koncentracijska taborišča za civilno prebivalstvo, kjer so najbolj trpeli ženske in otroci. Praksa je bila vedno ista, in sicer: nediskriminirana deportacija kot represalija nad civilnim prebivalstvom, ustanovitev koncentracijskih taborišč na odročnih (skritih) lokacijah, kjer so ljudje trpeli in umirali daleč stran od radovednih oči, ob koncu vojne pa demontiranje taboriščnih struktur, da bi zabrisali vse sledi kriminalnega početja. Največ je k tej nekulturni praksi znašanja nad civilnim prebivalstvom doprinesel kolonializem, ki je v izkoriščanju tujih bogastev iskal možnost lastnega bogatenja na različnih kontinentih. V to početje so bili vključeni Britanci, Francozi, Nemci in na koncu tudi Italijani, ki so po afriških vojnah prizadeli predvsem Slovence in

Hrvate. Boj proti Grčiji in Albaniji je imel iste valence. Analiza italijanskega kolonializma in njegovih posledic, med njimi tudi polpreteklih italijanskih koncentracijskih taborišč za Slovence in Hrvate, govori o državni odgovornosti tistih, ki so sprožili tako prvo kot tudi drugo svetovno vojno. Od kolonializma Benetk do italijanskega liberalnega kraljevega in do fašističnega kolonializma je preteklo nekaj več kot pol stoletja. Ta trend je sledil načrtu, da se zasede sredozemski prostor. Fašistični režim je rasno definirane narode kot barbare, nato je tja poslal vojsko, zasedel tujo državo, izkoristil tamkajšnje surovine in na koncu prepustil osiromašeno prebivalstvo plemenskim in verskim bojem in nezmožnosti lastnega upravljanja. Vrstni red teh posegov je bil lahko različen, končni rezultat pa je bil vedno enak: destrukcija družbenega tkiva prizadetih narodov. Boljše analogije z bivšo Jugoslavijo leta 1991 ali z Irakom in Libijo si ne moremo zamisliti. Čeprav je Benečan Niccolo Tommaseo poskrbel za italijansko-hrvaški slovar in s tem za koristi elit, niso Benetke nikdar izvozile nobenega tiskarskega stroja na drugo obalo Jadrana. Ljudi so načrtno puščali v bedi in ignoranci, saj so na primer v Trstu in Istri do prve svetovne vojne slovanskemu prebivalstvu preprečevali ustanovitev lastnih šol. Citadelo (palače, cerkve in zvonike) so sicer gradili v beneškem stilu, vendar tamkajšnje prebivalstvo od tega ni imelo veliko, saj se je le stežka vzpenjalo po civilizacijski lestvici. V bistvu so posledice tega držanja v ignoranci in bedi postale vidne v nacionalnih vojnah, ki so pretresale Balkan zadnji dve stoletji.

SLOVENCİ IN ITALIJANSKA »OSTPOLITIK«

Etnično zatiranje Slovencev in Hrvatov v Slovenskem primorju in Istri leta 1918 je bilo prvo v nizu genocidnih dejanj Italije. Dejstvo je, da ta rasistični nacionalizem enostavno ni sprejemal drugih. Giorgio Napolitano, ki je le povzel nekaj historičnih stereotipov italijanskega nacionalizma, je leta 2007 izjavil, da so bili Slovenci in Hrvati barbari – samo zato, ker so se branili pred agresorji. Žal je italijanski predsednik pozabil, da sta bodisi italijanski liberalni bodisi fašistični kolonializem v zasedene dežele od Afrike do Balkana prinesla pobijanje in degradacijo celotnih regij. Izbiro vodilnih političnih elit v Rimu za fašistični totalitarizem sta pogojevali zunanja in notranjepolitična situacija. Odkrili so slogan »Vittoria mutilata«, ker Italija leta 1918 ni dobila ozemlja, ki si ga je želela. Potrebna je bila še ena vojna, da bi si prilastila celoten Balkan, Slovenijo, Hrvaško in Črno goro, Albanijo in Grčijo s Kreto ter vzhodno in severno Afriko. Novi sredozemski red, ki so ga

zarisali v Rimu, naj bi Italijo dvignil med evropsko elito, kar naj bi se zgodilo s paktom med Mussolinijem in Hitlerjem. To je rodilo nov totalitarni red, osnovan na vojaški akciji in na večvrednostni rasni ideologiji. Mussolini na začetku ni imel izdelane ideologije in je le prisegal na politični aktivizem, ki naj ga vodi »novi« človek. V tej ideologiji ni bil sam. K fašizmu so se namreč zatekli še Bolgari (Zankov), Španci (Primo de Rivera - Franco), Turki (Ataturk), Albanci (Ahmed Zogu), Poljaki (Pilsudski), Portugalci (Carmona, Salazar), Litovci, Jugoslovani (Aleksander), Avstrijci (Dolfus), Grki (Metaksas) in drugi. Nad njimi je z nacionalsocializmom izstopal Adolf Hitler. Mussolini je s »Carta del lavoro« dosegel socialni mir, zraven pa je množicam ponujal še bodoči Imperij, ki naj bi Italijanom prinesel bogastvo iz novih ozemelj. V Rimu so, oboroženi z »novim družbenim redom«, predvideli najprej vojaško agresijo v Afriki, kasneje pa še na Balkanu.

OSVAJANJA (AFRIKA, EVROPA)

Leta 1935 je Italija z agresijo nad Etiopijo začela z imperialističnimi osvajanja in istega leta je v Rimu razglasila ustanovitev Imperija. Agresor je z osvojenimi deželami ravnal po vnaprej pripravljenem scenariju. Najprej je vojska uničila domači odpor, nato so prišli uradniki vojaške in civilne uprave, karabinjerji, trgovci, cestni inženirji, koloni, učitelji, bankirji, zdravniki, pravniki in avanturisti. Okupacijske oblasti so tamkajšnjo oblast načrtno razdelile s ponudbo kolaboracije le eni strani. Za civilno prebivalstvo so že takoj po agresiji ustanovili koncentracijska taborišča v kraju Danane, v Nokri, ter še 300 manjših taborišč. V teh koncentracijskih taboriščih, kjer so uničevali ljudi z lakoto in žejo, je umrlo nad 6000 etiopskih in eritrejskih otrok, žena in mož. Sledilo je izseljevanje domačega prebivalstva in naseljevanje italijanskega, ki si je od novega imperializma veliko obetalo. Če bi zakročil ta uvod, bi še pripomnil, da za vsa ta obupna grozodejstva ni plačal nihče. Luigija Cadorno in Dolfeja Grazianija so še povišali.

Nato je Mussolini v letih 1940–1941 po dogovoru s Hitlerjem napadel še Francijo, Grčijo, Albanijo in Kraljevino Jugoslavijo. Tja so prišli z enakim modelom okupacije, ki so ga preizkusili v severovzhodni Afriki. Marsikdaj so tja prišli tudi isti ljudje. Najprej je čez mejo udarila vojska, nato funkcionarji civilne in vojaške oblasti, karabinjerji in policija, potem pa še vsi drugi zgoraj navedeni kadri. Čeprav so Nemci v Sloveniji Italijane opeharili za najbolj donosne pokrajine, kot so to bili trboveljski rudarski revirji in bogata Štajerska, so za italijansko eksploatacijo dobrin ostajali nepregledni

kočevski in gorskokotarski gozdovi, ki so pomenili pravo surovinsko bazo za italijansko industrijo celuloze, ki so jo razvili v kraju Snia blizu Palmanove. Italijanski okupator je v Ljubljanski pokrajini ponovil matrico iz severne Afrike. Najprej je aretiral predstavnike intelektualne elite in Primorce, nato je tradicionalnim družbenim skupinam, predvsem pa lokalni katoliški cerkvi ponudil kolaboracijo, ob prvih znakih nezadovoljstva ter prvih streljih pa se je zatekel k ustanavljanju koncentracijskih taborišč. V šolsko in kulturno politiko je uvajal italijanščino in rimski pozdrav. Z namenom poitalijančevanja vseh v državi je bil v Rimu ustanovljen inštitut za raso, ki je postavil pogoje, kdo je lahko pravi Italijan. V ta namen so izdelali strategijo: najprej so širili zamisli o veličini Benetk in o večvrednosti beneške kulture nad lokalno slovensko ali hrvaško kulturo. Nato so si izmislili neke lokalne identitete (mi Istrijani), ki naj bi bile v sporu s centralnimi slovenskimi in hrvaškimi centri (Ljubljana in Zagreb). Uporaba mešanja dveh jezikov ali dveh dialektov naj bi z jezikom Ljubljane ali Zagreba zakoličila razliko od metropole, saj so tako, »po naše«, v Istri govorili že njihovi dedki in babice. Sklicevanje na stare čase je želelo rehabilitirati staro beneško slavo, v bistvu pa je bilo to le tihotapljenje italijanskega nacionalizma. Na eni strani so v to vpletali mlajše generacije, katerim so meglili zgodovinsko sliko, na drugi pa so starejšim podeljevali rente in penzije. Rimu je bilo jasno, da morajo prej ali slej vsi Slovenci ali Hrvati postati pravi Italijani. Zakon o rasni čistosti iz leta 1938 ni bil le posnemanje nemške rasne politike, ampak je bil poglobljen, prepričan in načrtovan poskus raznarodovanja prebivalstva osvojenih pokrajin in ropanje Judov. Ta načrt se je izvajal v Primorju vse od leta 1918 in je od leta 1941 postal integralni del okupacijskega programa tudi v Ljubljanski pokrajini. Italijanska zasedba Slovenije naj bi bila trajna, usmerjena v izkoriščanje surovin in spremembo nacionalnosti Slovencev. Vse to je spadalo k pojmu Imperij, ki si ga je Italija nadela leta 1935 v želji, da bi postala skupek narodov in dežel pod žezlom enega naroda in enega cesarja. Kot piše Norbert Frei, sta se tako nacizem kot fašizem opirala na ideološko triado, in sicer: sanirati, izkoristiti in uničiti vse (predvsem ljudi) na osvojenem ozemlju. Novi, rasno očiščeni Italijan bi moral za osvojitev novega življenjskega prostora poseči po ideološkem ekskluzivizmu, biološkem rasizmu in tudi boju proti judovstvu. Pri vsem tem je svojo pomembno vlogo odigrala tudi katoliška cerkev, a ne v funkcionalnem, ampak predvsem v aktivnem podporanju novega imperializma. Zaradi teh bolnih idej in ideologiji je veliko ljudi pretrpelo vse vrste koncentracijskih taborišč in smrt. Ob koncu vojne so Nemci dobili svoj Nürnberg, Italija pa ne. Ne Rodolfo Graziani za Afriko ne Gastone Gambaro ne Mario Robotti za Slovenijo niso nikdar odgovarjali

za svoje početje. Žrtve so ostale zamolčane, saj so bile le anonimna masa brez zgodovine.

NAPAD NA SLOVENIJO

Šestega aprila 1941 sta Nemčija in Italija napadli Kraljevino Jugoslavijo v prepričanju, da je vojna edini način za reševanje odprtih vprašanj v Evropi. Potem ko si je Hitler podredil Češko, Slovaško, Madžarsko in Poljsko, je napadel še Kraljevino Jugoslavijo. Nemci so napadli Jugoslavijo z dveh smeri. Italijanom so prepustili zahodno krilo in prodor do Ljubljane. Enajstega aprila 1941 je ob 17.30 na ljubljanskem gradu namesto bele zastave zaplapolala italijanska. Italija se je morala zadovoljiti s 4.450 kvadratnimi kilometri ozemlja in s 336.279 prebivalci. Temu prostoru je dala ime Provincia italiana di Lubiana. Na čelo je Mussolini postavil visokega komisarja Emilia Graziolija za civilne zadeve in generala XI. armadnega zbora Maria Robotija za vojaške. V primerjavi z Nemci, ki so Štajersko in Gorenjsko stisnili v jekleni prijem, so Italijani ubrali bolj spravljive tone in Ljubljanski provinci namenili neko nižjo stopnjo lokalne avtonomije s posvetovalnim telesom, poimenovanim Konzulta. Nad vojaško upravo je vsaj za nekaj časa prevladala civilna okupacijska uprava in zdelo se je, da je načrt mirne integracije Ljubljanske pokrajine res uspel. Kljub vsemu je nezadovoljstvo nekako lebdelo v zraku. Prebivalci Ljubljanske pokrajine niso bili pripravljene sprejeti stalne vojaške kontrole na cestah in preglede na vlakih. Težko so prenašali tudi policijsko uro in nastopaštvo okupatorjevih oficirjev. Mnogi so se tudi pritoževali zaradi stalnega nadlegovanja na vasi, kjer so izginjali poljski pridelki. Predvsem pa jih je motila raznarodovalna politika.

Videti je bilo, kot da so ljudje že težko pričakovali ustanovitev organizacije, ki bi jih popeljala proti fašistom. Nevero prebivalstva, da bi bila italijanska okupacija lahko miroljubna zadeva, je unovčil krog, ki se je s krščanskimi socialisti in levimi liberalci formiral okrog slovenskih komunistov. Ta osveščena in močna politična grupacija, ki je že pred vojno kritizirala slovenski klerofašizem, je v Ljubljani ustanovila Osvobodilno fronto slovenskega naroda, ki je zaradi številnih okoliščin, predvsem pa zaradi neprimerne držbe slovenskih klerikalcev in liberalcev postala edina opozicijska sila proti italijanski okupaciji. Po napadu sil osi na Sovjetsko zvezo (22. junija 1941) se je OF še okrepila in odločila, da Ljubljano in druga slovenska mesta (Novo mesto, Vrhnika, Logatec, Kočevje, Mokronog, Črnomelj, Metlika itn.) poveže s trdno mrežo ilegalnih organizacij. Še preden so se okupacijske obla-

sti dobro zavedle, so uporniki z oblastnimi transmisijami (Narodna zaščita, Varnostno-obveščevalna služba, društvo za samopomoč, organizacija za pomoč ilegalčkom, organizacija radijskih postaj, ilegalnega časopisja, tajnih bolnic ter zbirnih centrov za orožje, obleko in hrano) strnili okrog OF veliko slovenskega prebivalstva. Da bi se vse družbene skupine znašle okrog slovenskega odpora, je OF ustvarila vzdušje bojkota, ki naj bi okrog te organizacije povezal splošno nezadovoljstvo ljudi zaradi italijanske okupacije. Slovencem je bila OF predstavljena kot zadnja možnost za obstoj naroda. Odločujoči center slovenske rezistence je kljub strogemu nadzoru deloval v Ljubljani, medtem ko so v okolici operirale partizanske enote. Teh je bilo sprva bolj malo, čeprav se je število borcev večalo v sorazmerju z italijansko represijo.

ODPOR IN REPRESIJA

Oktobra 1941 je vodstvo slovenskega osvobodilnega boja dalo prvi ukaz za veliko odmevno vojaško akcijo. Takrat so partizani z napadi na komunikacije z Italijo prvič odrezali Ljubljano od ostalega sveta. To se je kljub italijanskim vojaškim protiudarcem ponavljalo tudi v naslednjih mesecih, ko so izredno bojovite in gibljive partizanske enote z napadi na mesto Lož (19. oktobra 1941), na preserski most (4. decembra 1941) in na Verd (2. februarja 1942) med italijanske vojake vnašale najprej nemir, kasneje pa tudi strah. Robottijevo zavzemanje za politiko trde roke je bilo posledica tistega nacionalističnega sovraštva do Slovencev, ki so ga v Trstu gojili že eno stoletje. Zato je verno sledil nauku Itala Saura, ki je zapisal, da je blagohotno obnašanje s Slovani, ki so barbari, slabost, ki si je ne morejo privoščiti. Robottiju je uspelo od prvih mesecev 1942 promovirati politiko ognja in meča; 11. septembra 1941 so Italijani najprej uvedli Posebno sodišče, čez dva meseca še Vojaško sodišče (Tribunale Militare di Guerra) in smrtno kazen. Neizprosen rimski zakon (La legge inflessibile di Roma) je vojno vnašal tudi v civilno sfero. Kljub občasnim ofenzivam in sodnim preganjanjem je Robotti priznal, da so bili ti uspehi kratkotrajni in da so bili izničeni učinki, ne pa vzroki partizanstva. Dvojec Grazioli–Robotti je ugotovil, da se vodstvo OF zadržuje v Ljubljani, medtem ko se partizanske sile zadržujejo na gozdnatih območjih okoli Ljubljane. Skovala sta načrt, da bi to popkovo pretrgala. Najprej sta nameravala očistiti Ljubljano, nato pa še okolico. Uvedla sta sistem aretiranja, zapiranja, konfiniranja in interniranja. Že 20. septembra 1941 so Italijani izdali Določbe o varnostnih odredbah proti nevarnim osebam. Še pred to objavo pa so policijski in karabinjerski uradi

na poziv kvestorja Ettoreja Massena pošiljali policijski komisiji svoje predloge za konfiniranje Slovencev. Po ohranjenih prijavih v arhivskih dokumentih ljubljanske kvesture in karabinjerske skupine je bilo v letu 1941 okoli 400 prijav, v letu 1942 okoli 250 (v tem letu jih je bilo manj, ker so konfinacije nadomestile internacije). Za mnoge prijave niso imeli nobene materialne osnove, obstajal je le sum, da bi glede na svoj poklic, ugled in sorodstvene vezi ti ljudje lahko »škodovali« Italiji. Zato so spravili v tek Vojaško sodišče, kjer so do 8. septembra 1943 obravnavali 8737 primerov proti 13.186 Slovincem; 412 oseb so obsodili na dosmrtno ječo, 3082 pa na več kot 30 let zapora. Gradivo Vojaškega sodišča hrani Arhiv Republike Slovenije, saj je po umiku Italijanov ostalo kar na sodišču v Ljubljani.

INTERNIRANJE

Aretacije aktivistov Osvobodilne fronte ali le osumljenih sodelovanja v odporiškem gibanju so se začele jeseni 1941, zelo pa so se razširile od februarja 1942, ko so italijanske okupacijske oblasti obdale Ljubljano z bodečo žico in postavile 11 prehodnih blokov z bunkerji, da bi tako nadzorovale izhode in prihode v mesto. Ljubljana je bila razdeljena na sektorje, kjer so vseskozi potekale racije in aretacije. Poleg policije in karabinjerjev so pri tem sodelovale enote divizije Granatieri di Sardegna. Na dvorišča in v pretesne sobane petih ljubljanskih zapornih lokacij so po razpoložljivih podatkih od septembra 1941 do septembra 1943 zaprli približno 19.000 oseb. Tam so za linami skriti nasprotniki OF odbirali sumljive. Med njimi so bili univerzitetni študentje, intelektualci raznih strok, ki so skupaj z organiziranimi delavci v mestih že desetletje bili ideološki boj z domačimi razmerami (režimom). Ta sita so po mučenjih in priznanjih odvedla v internacijo veliko domoljubov. Razvrščali so jih v transporte za koncentracijska taborišča Gonars, Rab, Renicci, Visco, Padova in Treviso.

Da so Italijani mislili resno, dokazuje tudi drugi tržaški proces decembra 1941, ki so ga uprizorili, da bi preprečili povezave med uporniki iz ljubljanske pokrajine in Primorja. Takrat so od Trsta do Bovca aretirali 300 oseb. Od teh so na smrt obsodili ciljno skupino devetih obsojencev (komunistov, intelektualcev, delavcev in narodnjakov), od katerih so pet ustrelili na Opčinah pri Trstu (Josip Tomažič - Pinko, Viktor Bobek, Ivan Ivančič, Simon Kos, Ivan Vadnal). Aretacije, konfinacije in internacije so zajele vse družbene sloje, selektivno pa so izbirali tiste, ki so jih prijavi slovenski sodelavci okupatorja.

ŽENSKE IN OTROCI

Med zaporniki so bile tudi številne ženske, ki jih pred zaporom nista rešili niti nosečnost niti bolezen. Mučili so jih enako kot moške. Zapornice so v svojih spominih povedale, da je bilo v zaporih včasih huje kot v konfinaciji, na pomoč pa so jim priskočili aktivni ljudske pomoči, ki so skrbeli za zaprte aktivistke in za vse odporne, ki so ostali brez svojcev. Tako so se ti lahko zavedali, da niso sami. Na primer, zaprte ženske in matere, ki so imele doma otroke, so vedele, da je zanje poskrbela organizacija OF, ki jih je skrivala pri sorodnikih in sodelavcih. Te otroke so poimenovali »ilegalčki«. OF je od začetka posvečala veliko skrb otrokom, ki so bili v nevarnosti zaradi angažiranosti staršev v osvobodilnem boju. Ustvarila je mrežo povezav in navideznih družin, ki je najprej v Ljubljani, nato pa tudi na osvobojenem ozemlju skrbela za dokaj številno skupino otrok, katerih starši so bili zaprti, v partizanih, internirani ali v ilegali. Odveč je omenjati visoko stopnjo zaupanja in predanosti, ki je bila potrebna za to, da si otroka pustil pri tujih ljudeh. Z druge strani pa je bila zavest, da so bili otroci na varnem, motiv za nadaljevanje boja. Dejavnost v okviru otroškega sektorja pri OF je vodila Ana Zihrel s sodelavkami; po vojni je napisala spomine, ki jih je z zbranim gradivom predala Arhivu Slovenije. Otroški sektor je bil tako dobro organiziran in hermetično zaprt, da je ostal nedotaknjen in ga ne Italijani ne Nemci niso odkrili [več o tem gl. monografijo *Ilegalčki – vojna Ljubljana 1941–1945*; op. ur.].

ODHOD V ITALIJANSKO KONFINACIJO

Po obsodbi so zapornike, glede na višino kazni, odpeljali v konfinacijo v razne kraje po vsej Italiji. Vmesni zapori na poti do končne postaje so bili v Postojni, Kopru, Trstu, Anconi, Ferrari, Termoliju in Foggi. V Italijo so internirance in interniranke vozili v večjih transportih, v dobro zastraženih potniških vagonih. Oboroženo spremstvo so bili karabinjerji. Obsojene na več kot štiri leta so poslali v kaznilnice v Benetke, Fossombrone, Perugia in Trani. Obsojene na manj kot štiri leta pa so usmerili v Firenze. Manjše skupine, včasih samo po dve do štiri osebe, so puščali v manjših zaporih, med kriminalci v Padovi, Bologni, Vicenzi, Castelfrancu, Beneventu, Campobassu in drugod. V omenjenih zavodih so moški in ženske ostali do kapitulacije Italije 8. septembra 1943. Vrnitev domov pa je že druga zgodba. Mnogim

je uspela, mnogi pa so končali v nemških lagerjih, kar ni bila samo krivda Nemcev, ampak so pri tem početu odigrali vidno vlogo tudi Italijani, ki je-tnikov niso izpustili pred prihodom Nemcev.

Po Ljubljani je prišla na vrsto ljubljanska okolica. Zelo razvejene karabinjer-ske postaje so leta 1942 poročale o vse večjem pritisku partizanov. Zato je ge-neral Mario Robotti ukazal splošno ofenzivo na notranjsko-kočevski sektor. Prav za to ofenzivo je general Mario Roatta izdal zloglasno Okrožnico 3C, s katero je uzakonil splošno nasilje nad civilnim prebivalstvom. Ta vojaški ukrep je od takrat dalje dopuščal nekaznovano streljanje talcev, internacijo celotnih družin, požiganje hiš, trgov in vasi, odvoz živine ter vsakršno nasilje. Ti ukrepi so postali sestavni del omenjene italijanske vojaške ofenzive, ki so jo poimenovali Primavera. Mussolini je za ta podvig omogočil aktiviranje več deset tisoč vojakov, ki jih je poveljujoči Robotti razvrstil v obroč, s katerim naj bi v nekaj mesecih obvladali okrog 3000 kvadratnih kilometrov osvoboje-nega ozemlja. Ofenzivo na partizansko gozdno trdnjavo so italijanske okupa-cijske oblasti začele poleti leta 1942 in je trajala do pozne jeseni. V globinah slovenskih gozdov se je odigrala prava vojna drama, kjer sta obe strani imeli veliko žrtev. Ker je po večmesečnem bojevanju ostajalo jedro partizanskih čet skoraj nedotaknjeno in je ofenziva dala premalo rezultatov, se je Robotti, oborožen z Mussolinijevim reklamom »*Si ammazza troppo poco*«, lotil še tam-kajšnjega civilnega prebivalstva. Začeli so se požiganje, ubijanje, ropanje ter interniranje civilnega prebivalstva v koncentracijska taborišča. Okupatorji so se maščevali predvsem nad ženskami, otroki in starejšimi, ki so jih polovi-li v nezaščitenih vaseh ali gozdovih, jih zganjali v kolone in jih brez milosti usmerjali najprej v zbirna, kasneje pa v prava koncentracijska taborišča.

KOLABORACIJA

Ker nista ne italijansko korenje ne italijanski bič bistveno ošibila partizan-skega gibanja, so tradicionalne slovenske politične stranke v strahu za svo-jo bodočnost ponudile pomoč okupacijskim silam. Konec junija 1942 so Italijani v okviru načrtovane ofenzive Primavera tudi slovenskim kolabora-cionistom dali možnost delovanja v oboroženih protikomunističnih mili-cah (MVAC, Milizia volontaria anticomunista). Te enote niso samo branile svojih naselij, ampak so sodelovale v vsesplošnem boju proti partizanom in civilistom. Predvsem zaradi poznavanja ljudi in terena so resno ogrozile partizansko prednost v gozdovih. Zaradi učinkovitega vojnega delovanja jih je italijanska vojaška oblast uporabljala za najbolj zahrbtne vojaške akcije.

Prejemale so redno mesečno plačilo in tudi vojni dodatek. Kljub številnim tragedijam, pobitemu in deportiranemu lokalnemu prebivalstvu ter velikim izgubam v lastnih vrstah pa Robotti ni počival. Italijanske in slovenske kolaboracijske enote so se tudi po ofenzivi Primavera vsak mesec vračale v partizanske trdnjave Krim, Mokrc, Horjul, Kočevje, Brod na Kolpi in v Loško dolino, kjer so sejale teror in razdejanje. Cilj, da bi izselili 30.000 ljudi, se je Robottiju zdel še vedno realen.

RAZSTAVA KOT ODDOLŽITEV ZA TRPLJENJE OTROK IN ODZIVI NANJO

Ko se je iz zavihkov pregledanih fasciklov pokazala še arhivska mapa z nekaj desetnimi spisov in risb otrok, povratnikov iz italijanskih koncentracijskih taborišč, se nam je sodelavcem v pomislek ponudila še ena razsežnost interniranja, in sicer dimenzija solidarnosti, ki je vladala med ljudmi ob tako hudih preizkušnjah. Partizanske učiteljice, ki so otrokom povratnikom iz taborišč hotele le najboljše, so jim s predpisovanjem ustvarjalnega risanja in pisanja dajale možnost, da o tem tudi spregovorijo. Otroci so spise in risbe napisali in narisali v šolskem letu 1943/44, v okviru praznovanja tretje obletnice ustanovitve Osvobodilne fronte. Ti drobceni spisi, napisani »na krušnih pečeh in na z iznajdljivostjo pridobljenim papirjem in barvicami«, govorijo v jeziku, ki je avtentičen, poveden in razumljiv in ki ponazarja stanje »do kosti shiranih sirot, ki sta jim iz oči sijali žalost in resignacija«.

Projektna skupina je otroške risbe in spise definirala kot muzejski model širjenja zgodovinskega znanja. Razstavljene risbe in spisi naj bi seznanili ljudi z grozo vojne s perspektive otroškega trpljenja. Ciljne skupine so bile šole na obeh straneh meje, kulturne ustanove, inštituti, arhivi ipd. Razstava naj bi najprej krožila ob italijansko-slovenski meji, v krajih torej, »kjer so bila koncentracijska taborišča tako rekoč za hišnim dvoriščem« (Gonars, Visco, Treviso). Žal se jih do tedaj ni hotel nihče spominjati. Idealni kraji razstavljanja so postali na eni strani domicili taborišč na italijanski vzhodni meji, na drugi pa kraji v Furlaniji, kjer je bila zelo razvita rezistenca. Razstavo z naslovom *Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče* sestavlja 26 dvojezičnih panojev velikega formata, ki prikazujejo spise in risbe otrok povratnikov iz italijanskih koncentracijskih taborišč. Avtorji spisov so bili stari od 7 do 13 let in so svoja dela napisali v partizanskih šolah na osvobojenem ozemlju. Kot del učnega načrta je šolska oblast, poleg nabiranja zdravilnih zelišč in pisanja šolskih nalog, uvajala še risanje spominov na taborišča, »da bi«, kot

je svetoval šolski inšpektor Bogomil Gerlanc, »opis dogodkov ohranil izraz otroške duše brez šolske in druge navlake [...], ker samo takšen neposreden opis more biti otroški dokument tistih dni«.

Zaradi urejenosti poslovanja narodnoosvobodilnih organizacij v vojnem času in srečnega spleta okoliščin so se risbe in spisi otrok ohranili v Arhivu Republike Slovenije in predstavljajo enega najbolj nenavadnih in ganljivih dokumentov o trpljenju v drugi svetovni vojni na Slovenskem. Ti dokumenti ne privilegirajo ne vojaškega ne političnega jezika, ampak obravnavajo predvsem usodo žensk in otrok v drugi svetovni vojni. Verjetno bi težko našli zgodovinsko gradivo, ki bi bolj prizadeto opisalo resnico trpljenja teh kategorij v italijanskih taboriščih, tisto resnico, ki je v preteklih desetletjih že skoraj izginila iz kolektivnega spomina Italijanov, žal tudi Slovencev. Razstava je v letih gostovanja doživela veliko zanimivih odzivov in se, tudi s pomočjo najrazličnejših aktualizacij, zasedla v doživetu sprejemanje mirovnega sporočila v obiskanih središčih. K dvojezičnemu (slovenskemu-italijanskemu) kataložnemu tekstu smo na posameznih prireditvah v tujini dodali še nemškega, angleškega, srbskega in hrvaškega. Katalog vsebuje besedila in ilustrirano gradivo, obsega 71 strani. Besedila so prispevali Metka Gombač, Dario Mattiussi in Boris M. Gombač, slikovno gradivo pa sta posodila Arhiv Republike Slovenije in Muzej za novejšo zgodovino Slovenije. Statistiko interniranih in umrlih otrok je prispeval predsednik Odbora Rab–Gonars Herman Janež. Spisi so napisani v preprostem jeziku, brez olepšav, nekateri so opremljeni z risbicami, drugi s preprosto, a grozljivo vsebino. Na izredno poveden in pretresljiv način govorijo ti mali spomeniki o trpljenju, žalosti, lakoti, bedi, žeji, ušeh, mrazu, blatu in o umiranju najbližjih. Tem grozljivim spomenikom otroškega gorja ni ugovora. Ko so se pred sedemdesetimi leti, po kapitulaciji Italije odprla vrata taborišč, so se internirani otroci vračali na svoje domove. Kdor je izgubil očeta in mamo, je v koloni vračajočih za roko prijel koga drugega, sorodnika, soseda ali neznanca. Ker so izgnanci iz vseh predelov Slovenije velikokrat ob vrnitvi našli le pogorišča, so se morali zateči drugam, večkrat v barake sredi gozda ali pa k sorodnikom in znanecem. Nekateri celo v šole k partizanskim učiteljicam, ki so ostale v vaseh in jim pomagale z vsemi sredstvi. Od leta 2005, ko smo razstavo predstavili v Gorici, je imela že več kot štirideset gostovanj. Zaradi tematske odmevnosti v italijanskem dnevnem časopisju in strokovnih revijah je vzbudila zanimanje širšega kroga umetnikov in avtorjev, ki so se, presenečeni nad vsebino, ki je niso poznali, tudi sami začeli soočati s taboriščno tematiko. Tako so Alessandra Kersevan z dokumentarcem *The Gonars Memorial, 1942–1943*, Giuseppe Giannotti z zgodovinskega kanala RAI *La storia siamo noi* z doku-

mentarcem *Meja*, Dorino Minigutti iz Vidma z dokumentarcem *Oltre il filo* in Davide Toffolo s svojim stripom *L'inverno d'Italia* in strokovno pomočjo avtorjev razstave vsak na svoj način popularizirali tematiko italijanskih taborišč, nastopili na mednarodnih festivalih zgodovinskega filma, kjer so poželi veliko priznanj. Filmi so v Italiji vzbudili veliko zanimanja in tematskih srečanj, ki so se ukvarjala z zgodovinsko revizijo v tej državi. Razstava *Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče* pa je bila javnosti prvič predstavljena prav na dan obeležitve dneva spomina na fojbe in eksodus, 10. februarja 2005. O pomenu razstave so spregovorili direktor Politehnike v Novi Gorici, profesor Danilo Zavrtnik, in avtorji. Strokovna kritika razstave ni predstavila kot provokacijo, ampak kot osvetlitev dogodkov, ki jih mlada generacija ni poznala. Gostovanja razstave so bila tudi odgovor na vabila ob dnevu spomina na holokavst ali pa naša pobuda. Razstavo smo predstavili v obsoškem in tržaškem pokrajinskem merilu, kot potrditev, da je v krajih, kjer je v vojni živela močna rezistenca, vredno podpreti vrednote odporništva. Kraji kot Krmin/Cormons, Ruda, Spinea, Nova Gorica, Trst, Koper, Fossalta, Gonars, Visco, Gradisca d' Isonzo, Staranzano, Ceggia, Montereale in Valcellina, San Vito al Tagliamento, Cervignano, Turiacco Boljunec, Škedenj, Repen, Opčine, Zgonik, Nabrežina in Barkovlje, v katerih je razstava gostovala, so se izredno dobro odzvali na njeno sporočilo. Veliko je bilo simbolnih dejanj, med njimi tudi objem partizanskega poveljnika brigade Garibaldi Vannija in otroka-taboriščnika Hermana Janeža. Občinstva je bilo vedno dovolj in tudi katalog smo izdali že v peti nakladi. Veliko je bilo tudi časopisnih člankov in ocen.

V tujini smo razstavo in katalog prvič prikazali na celovški univerzi (2008). Katalog je izšel v nemškem jeziku z naslovom *Als mein Vater starb: Zeichnungen und Zeugnisse von Kindern aus Konzentrationslagern der italienischen Ostgrenze* in z uvodno besedo profesorja Karla Stuhpfarerja. Omenil je izgnane slovenske Korošce, ki so doživljali enako usodo kot slovenski interniranci v italijanskih taboriščih.

Razstavo smo malo kasneje predstavili tudi v Bologni, kjer se je pokazalo, da problematike italijanskih koncentracijskih taborišč sploh ne poznajo, enako tudi v razvitem socialnem okolju Emilije-Romanje, kjer so, kot prve žrtve črne diktature, posledice agresivnega fašizma poznali bolje kot drugje. Za afriška taborišča so mogoče še kaj slišali, za taborišča na vzhodni italijanski meji pa ni slišal tako rekoč nihče. Kampanja o fojbah je zameglila objektivni spomin, saj se je podajanje zgodovine v šoli končalo z letom 1918.

V Trevisu, kjer je v letih 1942–1943 delovalo taborišče Monigo, je razstava naletela na zelo dober odziv, predvsem med mladimi, katerim so njihovi

profesorji, ki so tudi sodelavci tamkajšnjega inštituta za proučevanje od-porništva, vzbudili zavest, naj raziskujejo vso lokalno zgodovino, tudi bli-žnje koncentracijsko taborišče, ki je zaznamovalo njihovo mesto. Po tem je v Trevisu izšla tudi monografija Francesche Meneghetti *Di là del muro*, ki do potankosti pripoveduje vso dolgo zgodbo taborišča Monigo pri Trevisu. Kot oddolžitev na to temno stran zgodovine so sodelavci inštituta in dijaki treh licejev postavili v središču mesta spominsko ploščo, ki naj bi zagotavljala, da spomin na te dogodke ne bi zamrl. V čast in spomin slovenskim interniran-cem jo je odkrila preživela interniranka Vera Pirc Cimprič. Treviso je bil pri-mer, ko so v Italiji prvič izenačili žrtve holokavsta in Slovence; 27. januarja 2013 je bil namreč dan, ko so v spomin judovskim žrtvam v Trevisu poča-stili tudi slovenske internirance, in sicer s postavitvijo spominske plošče. To je bilo veliko simbolno dejanje glede slovenskih žrtev in sprejemanja krivde na svoja pleča.

Na Rabu, kraju najhujšega slovenskega trpljenja, je naša gostujoča razsta-va pomenila velik antifašistični apel vsem republikam bivše Jugoslavije, naj werzni situaciji na tem prostoru. Ob razstavi smo v imenu trpljenja interni-ranih otrok na Rabu rekli, da se nedopustne napake iz polpreteklega časa ne smejo več ponoviti. Obsodili smo Jadovno in Jasenovac, kjer se je do konca razcvetel hrvaški nacionalizem. Na Rabu je razstava ponudila tudi možnost, da spregovorimo o imperialistični politiki od Beneške republike do fašistič-ne Italije.

Naslednje gostovanje je bilo na zgodovinskem oddelku dunajske univerze. Javna diskusija, ki jo je uvedel profesor Oliver Ratholb, vodja katedre za so-dobno zgodovino, je nadomestila klasično odpiranje razstave. Govorili smo tako o interniranju Slovencev v italijanska koncentracijska taborišča kot o anšlusu ter o slovenskih internirancih s Koroške. Dotaknili smo se še vpraša-nja pomanjkljive defašizacije v Italiji in pomanjkljive denacifikacije v Avstriji. Omenjeno je bilo, da sta Avstrija in Nemčija z izplačilom rente »poravnali« dolg slovenskim internirancem, medtem ko je Italija ostala gluha za te zahte-ve. Omenjen je bil tudi pomen prostora Alpe–Jadran, ki potrebuje strokovno opazovalnico, da bi preprečili ponovitev napake iz 20. stoletja. Med Nemci, Slovenci in Italijani naj na tem prostoru pomaga sodelovanje, ki naj za osno-vo jemlje zgodovinske dogodke iz bližnje preteklosti. Evropska miselnost o participaciji in sodelovanju naj bo glavno gonilo bodočih projektov.

V Gonarsu, kjer je bilo drugo največje koncentracijsko taborišče za Slo-vence in Hrvate, so se ob razstavi zbrali interniranci treh obmejnih dežel, Slovenije, Italije in Avstrije. Diskurz srečanja je bil politične narave, v smislu, da so vsi prisotni obsodili politiko nasilnega interniranja slovenskih in hrva-

ških civilistov v to koncentracijsko taborišče. Obsodba nacizma in fašizma je bila enoglasna, ob tem, da so vsi še posebej obtožili nasilje nad ženskami in otroki. Občina Gonars se je pohvalila s pisnim gradivom o taborišču, vzdrževanjem spomenika in postavitvijo obeležja na kraju, kjer je stalo taborišče. Podprla je tudi dva filma, in sicer Alessandre Kersevan *Gonars memorial* in Dorina Miniguttija *Oltre il filo*.

Specifika razstavljanja v Trstu je bil prikaz razstave v muzeju-taborišču Rižarna, edinem koncentracijskem taborišču na ozemlju z gosto naseljenim mešanim slovensko-italijanskim prebivalstvom. Kriminalna dejanja so zakrivali bodisi Nemci bodisi italijanski kolaboracionisti. Ti so razvili mrežo informatorjev, da so v Rižarno pošiljali na tisoče Slovencev, Hrvatov, Judov in Italijanov. Mnoge so premestili v nemška koncentracijska taborišča, mnoge pa so pobili kar tam. Spomin na to nezaslišano nasilje je bil v Trstu dolgo potlačen zaradi povezav lokalnih elit s preteklostjo, ki niso bile nikdar razčiščene.

Ob gostovanju v Kragujevcu smo razstavo odprli v spomin na represalije nemškega okupatorja leta 1941, ki je pobil več tisoč oseb, med njimi 300 dijakov tamkajšnje gimnazije. Primerjava z bombardiranjem leta 1999 se je ponujala sama po sebi. Tudi v Kragujevcu so najbolj trpele ženske in otroci in posledice tega bombardiranja še danes doživljajo travmatično.

V Beljaku smo razstavo prikazali v okviru mednarodnega srečanja in izobraževanja za mir, poudarili smo ekstremni vidik naše teme, otroško trpljenje v taboriščih in poskus partizanskega šolstva, da bi ublažilo travmatične posledice. Nove oblike trojezičnega izobraževanja, ki ga še najbolj zavzeto izvajajo prav na avstrijskem Koroškem, so po eni strani res oblike spoznavanja otrok treh držav s kulturo in jezikom soseda, po drugi pa so tudi antidot za preprečevanje sovražnosti v prostoru Alpe–Jadran, ki je bil v enem stoletju prizorišče dveh svetovnih vojn.

Na koncu naj omenim še odzive na razstavo pri nas. Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Rogli leta 2012 je razstava spodbudila razpravo o aktualnosti teh vprašanj tudi v antropologiji in sociologiji, saj ima različne valence, od protivojnega aktivizma do obsodbe kolonializma, od evidentiranja otroškega in ženskega gorja do najsodobnejših teorij o migracijah in asimilacijah. Zgodovinarji so na zborovanju sprejeli ta binom med arhivskimi dokumenti in pričevanjem preživelih kot dober metodološki pristop za pisanje polpretekle zgodovine.

V atriju ZRC SAZU v Ljubljani je bila postavev razstave odlično zamišljena. Ob res številni publiki je organizatorjem veliko pomenila prisotnost večjega števila bivših otrok-internirancev, avtorjev risb in spisov izpred več

kot 60 let, ki so se prišli ozret v lastno preteklost. Pomembna je bila tudi navzočnost tedanje ministrice za obrambo Ljubice Jelušič. Interniranci so ji v čustveni izpovedi razložili vso svojo žalostno zgodbo, iz katere je bilo razvidno, da so bili vedno nikogaršnji. Po taboriščni izkušnji se je za njih začela še povojna zgodba, ko jim država sprva ni hotela priznati let, ki so jih preživeli v taborišču (to se je spremenilo šele leta 1996 z dopolnitvijo zakona o žrtvah vojnega nasilja, in sicer za žrtve, ki so bile mlajše od 15 let). Po dolgi razpravi, obujanju spominov, solzah in smehu se je pozno zvečer, ko je večina obiskovalcev že odšla, okrog gospoda v invalidskem vozičku ustvaril krog ljudi, ki so podobno čustvovali. V razstavnem prostoru, kjer so nas obkrožali panoji s spisi in risbami otrok, smo ostali le še kuratorji razstave in avtorji teh spisov. Z večino nekdanjih internirancev, ki so prišli na razstavo, smo se prvič srečali. Pogled nanje in na njihove slike in risbe v ozadju nam je prišepetaval vprašanje, kaj se je dogajalo z njimi od takrat, ko so napisali te spise, do danes. Korak do tega, da smo jih zaprosili za njihov »zaključni intervju«, je bil kratek. Pri tem smo postavili še dodatna vprašanja, kot obuditev spomina na partizanske učiteljice, na povojni čas, šolanje, človeško rast, prenos spomina na družinske člane, na gospodarsko emancipacijo in na občutek, ali so bili ali niso bili izgubljena generacija. Vsi smo se zavedali, da bodo vse te zgodbe, ko jih bomo zbrali, velik prispevek za zgodovino interniranja na Slovenskem. In tako sva z Metko Gombač začela sestavljati knjigo *Trpljenje otrok v vojni* – v spomin na otroke, ki so preživeli italijanska koncentracijska taborišča.

Z objavo študije *Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst* (2002) je Metka Gombač zaključila eno od ključnih tem svojega arhivskega dela, tj. urejanja dokumentacije, ki jo hrani Sektor za varstvo arhivskega gradiva druge svetovne vojne pri Arhivu Republike Slovenije, ki ga vodi od leta 1999. V tej funkciji je bila tudi sourednica izdaj virov *Dokumenti organov in organizacij NOG v Sloveniji* in avtorica številnih razprav s področij arhivistike in zgodovinopisja. Pred leti je začela proučevati problematiko slovenskih internirancev v času druge svetovne vojne, predvsem zgodovino otrok, ki so preživeli italijanska koncentracijska taborišča. Z Borisom Gombačem in Dariem Mattiussijem je napisala dvojezični katalog k razstavi *Ko je umrl moj oče – Quando morì mio padre*. Na temo interniranja je z Borisom Gombačem izdala tudi dvojezično študijo *Zapisi vsakdanjega gorja na vzhodni meji 1942–1943 – Cronache di ordinaria persecuzione dal confine orientale 1942–1943*, ki govori o italijanskih taboriščih v Primorju.

ARHIVSKO GRADIVO IZ OBDOBJA DRUGE SVETOVNE VOJNE V ARHIVU REPUBLIKE SLOVENIJE

Arhivsko gradivo iz obdobja druge svetovne vojne, ki ga hrani Sektor za varstvo arhivskega gradiva druge svetovne vojne Arhiva Republike Slovenije, so začeli zbirati sodelavci Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta že globoko v času druge svetovne vojne. Po ureditvi, bogastvu fondov in tematski raznovrstnosti je postal znan tudi v evropskem merilu, zato mu mnogi domači in tuji uporabniki priznavajo, da je »eden izmed največjih tematskih hraniteljev gradiva druge svetovne vojne v Evropi«. Glavni razlogi za to so bili, kot je omenil Tone Ferenc: »a) velika širina osvobodilnega gibanja, ki je zajelo večino slovenskega naroda, b) organizacijska razvejenost in pestrost oblik delovanja tega gibanja, c) obstoj osvobojenih, polosvobojenih in po NOB gibanju nadzorovanih ozemelj, č) prizadevanje nekaterih ustanov in posameznikov, da bi ohranili čim več gradiva, ker so se zavedali, da gre za velik čas, za prelomno obdobje in za dokazovanje obstoja in dela Zgodovinskega inštituta pri SNOS.«¹

Omenjeni inštitut, ki je deloval pod vodstvom zgodovinarja Frana Zwittera od 12. januarja 1944, je pri zbiranju gradiva, ki je nastajalo na vseh ravneh življenja v času narodnoosvobodilnega boja, odigral izredno pomembno vlogo. Sodelavci inštituta so se od vsega začetka zavedali, da se bo zgodovina, ko bo čas za to, pisala na osnovi domačih in tujih dokumentov, ki so nastajali vsak posamezni dan boja proti okupatorju. Inštitut, ki je imel nalogo »zbiranja materiala in njegove znanstvene obdelave za

1 Tone Ferenc, *Inštitut za zgodovino delavskega gibanja: Ob dvajsetletnici*, Ljubljana, 1979, str. 22.

vojni in povojni čas«, je po navodilih Glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije poskrbel, da se je gradivo, ki je nastajalo med vojno, zbiralo na najrazličnejše načine. Za to zadolženi posamezniki so operativno gradivo zbirali, ga popisovali in ga po potrebi tudi zakrili na varnih lokacijah. Junija 1944 je bil Janko Jarc imenovan za arhivarja Znanstvenega inštituta na Rogu, saj se je pri inštitutu ustvarjal in vodil tudi arhiv.

Vodstvo narodnoosvobodilnega boja je po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 ukazalo, naj se še bolj intenzivno nadaljuje z zbiranjem dokumentov, ki naj bi dokazovali krutost okupacije. Tako so Ivo Pirkovič in sodelavci v Novem mestu po odhodu Italijanov pred požigom rešili gradivo italijanske divizije Isonzo. Shranili so ga v Selah pri Dolenjskih toplicah. Ivo Pirkovič je stal tudi za pobudo, naj Vid Turk, poverjenik za zbiranje gradiva, obišče kraje na osvobojenem ozemlju in zbere arhivske dokumente, ki so jih pustile razpadle okupatorske vojaške oblasti. O zbiranju arhivskega gradiva na področju Dvor–Kočevje–Velike Lašče–Krka je Pirkovič 17. oktobra 1943 poročal, da so se tam z veliko vnemo lotili zbiranja arhivskega gradiva, dokler jih ni pri tem od 21. oktobra 1943 zmotila nemška ofenziva, za Dolenjsko in Notranjsko. Zbiranje in hranjenje dokumentacije je moralo počakati na boljše čase, čeprav inštitutska prizadevanja za zaščito gradiva niso nikdar prenehala. Januarja 1945 so delegirani za zbiranje arhivov storili še korak dalje. Na njihov predlog je Predsedstvo SNOS izdalo odlok »o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti«. S tem je bila postavljena osnova za zbiranje arhivskega gradiva.²

Arhiv Inštituta je začel prevzemati gradivo italijanskega okupatorja že junija 1944. Po izdaji odloka o zaščiti arhivskega gradiva so začeli pozivati in osveščati narodnoosvobodilne odbore, naj poskrbijo tudi za gradivo nemškega okupatorja, še pred koncem vojne marca 1945 pa je arhiv že pridobil dokumente civilne provenience.

Ob koncu druge svetovne vojne so Arhiv Znanstvenega inštituta s Kočevskega Roga preselili najprej v Črnomelj, nato pa prek Gorskega kotorja in Vipave v Ljubljano. Maja 1945 je Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije izdal uredbo, da se gradivo, ki je nastajalo pri slovenskih partizanskih enotah, zbere na Taboru v Ljubljani. V zvezi z nastajanjem arhiva druge svetovne vojne naj opozorimo na odlok Vrhovnega

2 Tone Ferenc, »Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, v: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1960, str. 329–334.

štaba Jugoslovanske armade z dne 7. avgusta 1945, ki je s tem poverila skrb za zbiranje in hrambo gradiva partizanskih vojaških enot Zgodovinskemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS. Tako je Slovenija postala skrbnica bogate zbirke gradiva svojih partizanskih vojaških enot, medtem ko so druge republike gradivo te vrste zbirale v Beogradu.³

Po vojni se je zbiranje gradiva iz obdobja druge svetovne vojne nadaljevalo in leta 1948 je zbrano gradivo prevzel Muzej narodne osvoboditve v Ljubljani. Že od vsega začetka se je gradivo delilo na: partizanske fonde; civilne in vojaške fonde; nemške fonde in zbirke; italijanske fonde in zbirke; gradivo nasprotnikov NOB (uporabljal se je tudi izraz kvizlinško gradivo ali gradivo kontrarevolucije). V grobem se je taka razdelitev gradiva druge svetovne vojne ohranila do danes.

Fondi in zbirke vojaških partizanskih enot in ustanov so za štiriletno vojno obdobje različno obsežni. Najmanj je ohranjenega gradiva o začetku organiziranja NOB od poletja 1941 do spomladi 1942. Pri raziskovanju prvih mesecev NOB si morajo raziskovalci pomagati s *Slovenskim poročevalcem*, kjer so bili objavljeni najpomembnejši odloki, povelja in poročila o vojaških spopadih in akcijah. Prav tako so zanimiva poročila okupatorjevih poročevalcev o stanju na terenu za leti 1941 in 1942.

Od pomladi 1942 se je s stalnim večanjem obsega partizanskih enot večal tudi obseg nastalega gradiva. Za vojaške fonde velja dokajšnja ohranjenost izvirnega gradiva, saj je Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije že od junija 1943, še bolj pa po kapitulaciji Italije septembra 1943, razvijal lastno registraturo na svojih oddelkih. Sem spada še gradivo korpusov, operativnih con, divizij, brigad in odredov.

Zelo dobro je ohranjeno gradivo partizanske sanitete.

Tudi za *partizanske civilne fonde* velja, da je število dokumentov od leta 1942 neprekinjeno naraščalo. Na ta večji obseg gradiva je vplivala vzpostavitev osvobojenih ozemelj, kjer so trajno ali s prekinitvami delovali tamkajšnji oblastni organi. Arhivsko gradivo je za različne pokrajine različno obširno, več in boljše je ohranjeno za Primorsko, Dolenjsko in Notranjsko, slabše za Gorenjsko, še slabše za Štajersko, Koroško in Prekmurje. Tu se hranijo dokumenti Izvršnega odbora Osvobodilne fronte slovenskega naroda, pokrajinskih, okrožnih okrajnih odborov OF, Predsedstva Narodnoosvobodilnega sveta, pokrajinskih, okrožnih in okrajnih narodnoosvobodilnih odborov,

3 Majda Smole, *Zgodovina arhivistike in arhivske službe*, Ljubljana, 1976, str. 47–50; AS 1643 Predsedstvo SNOS, Znanstveni inštitut, t. e. 63; Ferenc, »Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, str. 329–349.

Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, Komisije za vojno škodo.⁴

Gradivo italijanskega okupatorja je ohranjeno v *italijanskih fondih in zbirkah* arhiva. To gradivo obsega registrature ali dele registratur osrednjih vojaških, policijskih, oblastnih in političnih ustanov za Ljubljansko pokrajino, ki pridejo do izraza ob študiju sistema italijanske okupacije. Za proučevanje italijanske okupacije so pomembni tudi deli registratur okrajnih glavarstev (načelstev) Logatec, Črnomelj in Novo mesto, prav tako pa skupine fondov karabinjerskih postaj Borovnica, Grahovo in Senožeče; med njimi je najbogatejši fond, ki izhaja iz delovanja poveljstva karabinjerske grupe Ljubljana. Italijansko vojaško organizacijo v Ljubljanski pokrajini najboljše proučujemo s pregledovanjem skupine fondov vojaških enot, predvsem pa fonda Poveljstva XI. armadnega zbor, njegovih oddelkov, topništva, inženirije in karabinjerjev XI. armadnega zbor. Da je gradivo italijanskih vojaških enot ohranjeno v takem obsegu, je zaslužen med drugimi Janko Vetrin, ki je po kapitulaciji Italije septembra 1943 poskrbel, da so gradivo XI. armadnega zbor, kvesture, karabinjerjev in Protikomunistične milice (12 velikih zabojev) skrili kot lastnino Mestnega muzeja v zaklonišču pod gradom, del pa zazidali v gledališču. Manj popolno je gradivo divizij italijanske vojske. Na ljubljanskem sodišču je ostalo do konca vojne gradivo italijanskega vojaškega sodišča 2. armade, ki je skoraj v celoti ohranjeno. Pomembno je tudi gradivo fašistične stranke za Ljubljansko pokrajino, fašistične mladinske organizacije (GILL), Inštituta za italijansko kulturo in Tiskovnega urada. Zelo bogato je gradivo italijanskih koncentracijskih taborišč, ki je zbrano v posebni zbirki gradiva o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti. Področje Slovenskega primorja je prikazano v zbirki Kraljevih kvestur Trst in Gorica. Zelo pomemben je tudi fond družbe Emona, ki je odkupovala premoženje preseljenih kočevskih Nemcev.⁵

4 Ferenc, »Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, str. 335–343; Marija Oblak-Čarni, »Arhivsko gradivo narodnoosvobodilnega boja 1941–1945 in njegova strokovna obdelava«, v: *Prispevki za novejšo zgodovino, Ferenčev zbornik*, let. XXXVII, št. 2, Ljubljana, 1997, str. 283–289; France Škerl, »Poročilo o arhivskem gradivu za slovensko zgodovino v dobi narodnoosvobodilne borbe«, v: *Zgodovinski časopis* I, Ljubljana, 1947, št. 1–4, separaten odtis, str. 162–164; *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije*, Ljubljana, 1999; Milan Bevc, *O delu in razvoju Muzeja narodne osvoboditve LRS od ustanovitve do danes: Letopis Muzeja NO LRS* II, 1958, str. 153–160.

5 Ferenc, »Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, str. 346–347; Škerl, »Poročilo o arhivskem gradivu«, str. 167–168; Nada Kobal, »Fašistične organizacije pod italijansko okupacijsko oblastjo«, v: *Arhivi* VI, Ljubljana, 1983, št. 1–2, str. 96–99.

Skoraj tretjino gradiva iz obdobja 1941–1945 sestavlja gradivo *nemških fondov in zbirke* okupacijske provenience. To so fondi in zbirke upravnih, političnih, policijskih, vojaških, gospodarskih in drugih ustvarjalcev, kot na primer uradov, ustanov, enot in poveljstev. Čeprav velja, da za obdobje nemške okupacije nimamo registratur višjih organov, je gradivo kljub temu izredno dragoceno. Največ je ohranjenega gradiva nižjih in srednjih oblastnih organov, ki so bili podrejeni šefom civilne uprave. To so fondi deželnih svetnikov na Gorenjskem (Kamnik, Kranj in Radovljica) in Štajerskem (Celje, Trbovlje in Brežice) ter deli registratur nekaterih občinskih uradov. Pomembni so tudi fondi orožniških okrožij in orožniških postaj. Zelo uporabno je še gradivo Wehrmannschafta, ki pa je bolje ohranjeno za Gorenjsko in Mežiško dolino, manj za Štajersko. Delno je ohranjeno gradivo Koroške ljudske zveze in Štajerske domovinske zveze ter gradivo organov za utrjevanje nemštva. Malo je gradiva nemških okupacijskih oblasti iz Ljubljanske pokrajine in Primorske. V celoti tudi ni ohranjena nobena registratura vojaških ali policijskih enot. Vzroki za to so različni. Nemci so že pred koncem vojne veliko gradiva odpeljali v Avstrijo, številni pa so tudi primeri, ko so gradivo uničili. Poleg tega gradivo nemškega okupatorja med vojno in takoj po njej ni bilo deležno enake pozornosti kot partizansko gradivo.⁶

Gradivo nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja je v arhiv prihajalo postopoma. Leta 1959 je bilo v arhivu gradivo, ki so ga zbrali ob koncu vojne v prostorih domobranske propagande na Taboru in na Bleiweisovi cesti. To so bili deli registratur protipartizanskih oboroženih enot od jeseni leta 1943 dalje. Drugi sklop pa je gradivo civilnih ustanov v Ljubljani, in sicer gradivo Pobotnega urada, Finančne direkcije, Mestnega preskrbovalnega urada, Tiskovnega in Cenzurnega urada in Rdečega križa Slovenije.⁷

V vseh letih obstoja arhiva je tu nastajala bogata zbirka dopolnilnega gradiva, ki jo sestavljajo spomini iz predvojnega in medvojnega obdobja, neobjavljena dokumentarna dela ter dopolnilni mikrofili. Poleg tega so nastajale pomembne tematske zbirke, kot so: Zbirka gradiva o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti, Zbirka Slovenke v NOB, Zbirka podpisov za priključitev Slovenskega primorja in Trsta k Jugoslaviji in Zbirka resolucij

6 Ferenc, »Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, str. 343–346; Škerl, »Poročilo o arhivskem gradivu«, str. 165–166; Hubert Schara, »Nemški okupacijski arhiv v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani«, v: *Borec* XVIII, Ljubljana, 1967, št. 3, str. 276–278.

7 Ferenc, »Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, str. 347; Škerl, »Poročilo o arhivskem gradivu«, str. 165; Metka Gombač, »Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, v: *Zgodovinske zbirke v zrcalu zgodovine*, INZ, Ljubljana, 2009, str. 163–184.

za priključitev Slovenskega primorja in Trsta, Zbirka okupatorjevi zapori in taborišča, Zbirka o sodnih zaporih v Ljubljani, Zbirka kart in zemljevidov, Zbirka raznih enot italijanske vojske, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, Zbirka nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja in tiskov politične sredine ter številne druge.

Zelo pomembni za rekonstrukcijo dogodkov v letih 1941–1945 so osebni fondii. Prav zasebno arhivsko gradivo pomembnih posameznikov sestavlja precejšen del fondov in zbirk. Osebne zapuščine vsebujejo podatke o življenju in delu ljudi, ki so bili aktivni na različnih področjih v politiki, znanosti, kulturi, na socialnem polju itn. in ki drugače javnosti ne bi bili dostopni. V zapuščinah najdemo podatke tudi o drugih osebah, društvih, najrazličnejših institucijah, znanstvenih, kulturnih, upravnih in drugih ustanovah, s katerimi je bil posameznik povezan, kakor tudi podatke o dogodkih iz vsakdanjega življenja. Posamezni dokumenti, spomini in zapisi, ki se še vedno hranijo pri sodelavcih narodnoosvobodilnega boja ali njihovih potomcih, pa skušamo v Arhivu Republike Slovenije še pridobiti in tako tudi na ta način obogatiti arhiv druge svetovne vojne.

V desetletjih po drugi svetovni vojni je arhivistika doživela velik razvoj. Arhivi, ki so za zgodovino neprecenljiv vir znanja in dokazovanja, so postali aktualni in pomembni spremljevalci vsakdanjega življenja. Z vse bolj natančnim in popolnim popisovanjem arhivskega gradiva pa so arhivski delavci skozi desetletja uspeli uporabnikom olajšati dostop do uporabe gradiva, saj dober popis omogoča izbor iskanega na najkrajši način, po najkrajši poti.

Alessandra Piani je doma iz Gonarsa, kjer je v zgodnjih devetdesetih letih s skupino sošolcev in sošolk iz Državne srednje šole Tite Marzuttinija sodelovala pri projektu *Onstran žice*, enem od prvih primerov raziskovanja fašističnih internacij, organiziranega v okviru šolskega pouka. Zgodovinska dejstva o italijanskih taboriščih so jo tako pretresla, da se je odločila svoje raziskovanje poglobiti. Vpisala se je na videmsko univerzo, kjer je v študijskem letu 2003/4 diplomirala z nalogo *Zgodovina koncentracijskega taborišča Gonars (1941–1943) in spomin nanj*. Zanja je leta 2010 prejela nagrado dežele Furlanije-Julijske krajine in videmske občine (nagrada Del Bianco).

ALESSANDRA PIANI

SPOMIN NA KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE V GONARSU (1941–1943) V USTNEM PRIČEVANJU KRAJEVNEGA PREBIVALSTVA

V Gonarsu, majhnem kraju v Furlanski nižini, je med letoma 1941 in 1943 delovalo koncentracijsko taborišče za civilno prebivalstvo z območij bivše Jugoslavije, ki jih je pod fašističnim režimom zasedla Italija. V njem je umrlo več kot petsto oseb. To je zgodovinsko dejstvo, na katero pogosto pozabljam. Taborišče so postavili leta 1941 in sprva je bilo namenjeno ruskim vojnim ujetnikom, čeprav ni temu namenu nikoli služilo; spomladi leta 1942 so ga namreč začeli uporabljati za internacijo civilistov, ki jih je italijanska vojska prijela¹ v tako imenovani Ljubljanski pokrajini. Delovalo je do septembra 1943, ko je po kapitulaciji italijanske vojske zbežal stražni kontingent in so lahko interniranci svobodno odšli. Kmalu zatem so vse zgradbe porušili in danes ni več nobenih oprijemljivih sledi, ki bi pričale o taborišču. Čeprav v zadnjih letih beležimo porast literarne in filmske produkcije,² povezane z omenjeno tematiko, o kateri je tudi sicer vedno več govora, pa je poznavanje dejstev, ki jih je zaradi pomanjkanja snovnega pričevanja doletela pozaba, še danes slabo – tudi na lokalni ravni. Seveda je vsakega prvega novembra na sporedu slovesnost v spomin na žrtve, kjer so navzoče italijan-

- 1 To je storila v skladu z določili zloglasne Okrožnice 3C, ki jo je izdal poveljnik II. armade, general Roatta, in se je nanašala na ukrepe zatiranja na ozemljih, ki jih je Italija zasedla in si jih priključila po nacifašističnem napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941.
- 2 Ker gre za časovno zadnji oziroma najnovejši film, h kateremu sem imela čast tudi sama prispevati, naj na tem mestu omenim dokumentarec *Oltre il filo*, ki ga je režiral Dorino Minigutti, pri produkciji pa so sodelovali Agherose (ITA), Zavod Kinoateljse (SLO) in Focus Media (HR), 2011 (gl. DVD-prilogo).

ske, slovenske in hrvaške oblasti. Poleg tega so ob pomoči občinske uprave na mestu taborišča nedavno postavili spominsko obeležje ter uredili cestno signalizacijo, da bi usmerila obiskovalce Gonarsa k spomeniku žrtvam.³ Vendar to ne zadošča, da bi zgodba o Gonarsu postala sestavni del zavesti in sploh poznana do te mere, da bi bile odpravljene zgodovinske napake in vsa zmeda, povezana z njimi.

V letu 1992/93 sem obiskovala tretji letnik srednje šole Tite Marzuttinija v Gonarsu. Ko so nekateri učitelji naročili učencem, da bi svojim starištvom zastavili nekaj vprašanj o drugi svetovni vojni, so ugotovili, da »hranijo družine dovolj informativnega gradiva o pomembnem zgodovinskem dogodku, nedaleč stran od njihovih bivališč, s katerim so bile povezane tudi njim znane osebe«. ⁴ Dolej malo poznana taboriščna tematika je tako vstopila v šolski svet. Seveda naloga ni imela zgodovinskih namenov, a je otrokom omogočila razumevanje preteklosti, povezane z njihovo deželo, in vzgojo ter izobrazbo v duhu državljske zavesti; to je bila hvalevredna zasluga skupine iznajdljivih in daljnovidnih učiteljev. Ta izkušnja se mi je tako vtisnila v spomin, da sem v času visokošolskega študija ob mentorjevi pomoči, bila pa sem tudi že dovolj zrela in študijsko podkovana, da sem na neki način lahko nadaljevala s proučevanjem in iz omenjene tematike diplomirala.

Pričujoči prispevek se tako nanaša na mojo diplomsko nalogo, ki sem jo zagovarjala na videmski univerzi marca 2005.⁵ Namen dela je bila obnovitev zgodbe koncentracijskega taborišča Gonars »od zunaj«, torej z gledišča krajevnega prebivalstva. V skladu s tem namenom sem zbrala kakih dvajset pogovorov z osebami, ki so v tistem času stanovale na občinskem ozemlju (še posebej v naseljih Gonars in zaselku Fauglis) in najbližjih obmejnih krajih; veliko pričevanj sem ohranila v krajevnem jeziku, torej furlanščini. Presenetljivo je bilo ugotoviti, da čeprav so bile priče med vojno večinoma še otroci ali mladostniki, se jim je spomin na to, kar so v tistih letih videle in doživljale,

3 Spomenik žrtvam, kjer so zbrani posmrtni ostanki 453 civilistov, umrlih v Gonarsu in drugih taboriščih za jugoslovanske civilne jetnike v severni Italiji, so postavili na pobudo jugoslovanskih oblasti pri krajevnem pokopališču leta 1973. Dve leti kasneje so podpisali sporazum, s katerim sta se pobratila Gonars in slovensko mesto Vrhnika.

4 Iz uvoda v *Dentro la storia: Ricerca sul campo di internamento di Gonars*, Gonars, Scuola Media Statale »Tita Marzuttini«, šolsko leto 1992/1993.

5 Alessandra Piani, *Storia e memoria del campo di concentramento di Gonars (1941–1943)*, diplomska naloga, mentor prof. Umberto Sereni, somentorja prof. Enrico Folisi in Paolo Ferrari, Univerza v Vidmu, šolsko leto 2003/4, neobjavljeno.

globoko vtisnil in je ostal še kako živ. Taborišče je bilo ograjeno z bodečo žico in bilo je prepovedano približati se mu; zgolj nekaj ljudi je imelo to pravico – le oficirji in vojaki, zdravniki in bolničarji, kaplani in župniki, zato je krajevno prebivalstvo o njem vedelo le malo in imelo še manj možnosti, da bi vzpostavilo kak stik z interniranci.

Prav zaradi dejstva, da ni pred tem še nihče proučil razmerja med krajevnim prebivalstvom in taboriščem, dvema stvarnostma, ki sta si bili fizično blizu, a pravzaprav oddaljeni druga od druge, so pogovori omogočili raziskave v drugačnem okviru od tistega pri pisnih in uradnih virih. Do sedaj so bila namreč objavljena zgolj pričevanja preživelih internirancev in taboriščnega osebja,⁶ torej neposredne izkušnje, medtem ko novi pogovori beležijo »posredno izkušnjo«, ki je lastna prebivalcem kraja in se navezuje na »drugo dimenzijo, po kateri niso imeli nobene možnosti posredovanja in katere so se tudi bali«.⁷ Prispevek prek teh pričevanj ponuja nekaj vsebin raziskave; še posebej se je treba ustaviti pri zanimivem vidiku razmerij med interniranci in krajevnim prebivalstvom ter trenutki medsebojnega stika med obema stranema.

POSTAVITEV, BARAKE IN STRAŽNI STOLPI

Taborišče je zraslo na severu Gonarsa, zunaj središča, vzdolž ceste Stradalta ali Napoleonica, danes državne ceste št. 252. V resnici je šlo za dve območji, ki sta bili drugo od drugega oddaljeni kak kilometer: taborišče A, ki je bilo manjšega obsega, je ležalo dlje od naselja, v smeri Grisa (zaselek občine, ki meji na Bicinicco), medtem ko je bilo taborišče B – večje in razdeljeno na tri sektorje – bližje in zato ga v pričevanjih pogosto omenjajo kot »taborišče za internirance Gonars«.

Pričevalci in pričevalke, s katerimi so bili opravljeni pogovori, so bili pri opisu postavitve vsi po vrsti nekoliko zmedeni, iz česar je bilo razvidno, da te zadeve niso dobro poznali: »Tisto taborišče so postavil v trenutku«; »Vedelo se je, da nekaj gradijo, a nismo vedeli točno, kaj, in ni bilo dovoljeno pogledati«; »Videlo se je, da delajo: v zemljo so zasajali s cementom utrjene drogove in postavljali žične ograje: vsak dan smo hodili na polje in videli

6 Tu velja omeniti knjigo Nadje Pahor Verri (ur.), *Oltre il filo: Storia del campo di internamento di Gonars 1941–1943*, Arti grafiche Friulane, Videm, 1993.

7 Navedek je iz dela Alessandre Kersevan, *Un campo di concentramento fascista: Gonars 1942–1943*, Gonars – Videm, Občina Gonars – Kappa Vu, 2003, str. 185.

smo, kako poteka gradnja.« Iz pričevanj je tudi razvidno, da so kmetijska zemljišča ljudem zasegli, da bi zagotovili prostor za taborišče: »Na območju, namenjenem za taborišče, je moja družina posedovala zemljišče, katerega del so nam odvzeli ravno zaradi gradnje taborišča.« Posebno zanimanje je vzbudila predvsem gradnja barak: »Prve podobe, ki se jih spominjam, se navezujejo na začetek gradnje lesenih barak – prostor še ni bil ograjen – ob cesti Napoleonica. Dvigale so se na kakih pol metra visokih nasipih«; »Postopoma so postavili barake: vse niso bile lesene, nekatere so do kakega metra pozidali in nato dokončali v lesu«; »Deklice smo hodile gledat, kako so gradili z lesenimi deskami, in ker je bil čas revščine, bili smo ubogi in brez vsega, smo čakale na ostanke desk: dali so nam jih v vrečo in odnesle smo jih domov.« Žične ograje, prav tako eden od stvarnih in očitnih dokazov o taborišču, so se precej vtisnile v spomin krajanov, poleg tega so pomenile tudi ločnico med notranjim svetom, med zaporniškimi, in zunanjim svetom, torej vsakdanjim življenjem skupnosti, ki so jo zaradi vojne pestile mnoge težave in skrbi: »Velik vtis je naredila ograda okoli območja, narejena iz visokih žičnih ovir, in še posebej primerjava med lesenimi vhodnimi vrati naše hiše, prebarvanimi in lepo ohranjenimi, ter vhodom v taborišče s tri ali štiri metre visoko ogrado. Enake osebe, drugačen način življenja. [...] Bodeča žica je pomenila zaporo, mejo, razmejitve, in podoba otrok ter družin onkraj zaščitne pregrade iz železne žice se mi je močno vtisnila v spomin«; »Tam je bila visoka mrežna ograja in na njeni notranji in zunanji strani so bile žične ovire, ki so internirancem preprečevale izhod: bili so ujetniki v pravem pomenu besede.«

Med drugimi podrobnostmi v zvezi s pregrado velja omeniti stražarnice, od koder so nadzorovali taboriščno področje: »Deportirancem so stik z zunanjim svetom onemogočale visoke zgradbe, 'altane' ali 'stražarnice', od koder so opazovali in nadzirali ograjeno območje, pri tem pa so si pomagali s sistemom luči, postavljenim za nočni nadzor.«

IDENTITETA INTERNIRANCEV

Kdo je bil interniran v Gonarsu? V prvem obdobju so v taborišče zapirali intelektualce, študente, učitelje, umetnike, delavce in vse možne politične nasprotnike. Po pobegu skupine zapornikov, ki so poleti 1942 skopali podzemni rov,⁸ in posledični premestitvi internirancev v druga taborišča,⁹ so v

8 Načrt pobega je opisal Jože Martinčič, *Beg iz Gonarsa*, Ljubljana, Borec, 1978.

9 Premestili so jih v taborišča Chiesanuova di Padova, Monigo (Treviso) in Renicci (Arezzo).

Gonars pozimi 1942/43 deportirali preproste civiliste, predvsem ženske, starejše in otroke, ki so jih po oplenjenju in požigu njihovih vasi prijeli v Gorskem kotarju, še posebej na področju Čabra. Sprva so bili v nevzdržnih higijensko-zdravstvenih razmerah internirani v velikem taborišču na Rabu,¹⁰ kjer so v tenkih šotorih bivali na goli zemlji in kjer je bila smrtnost zelo visoka. Ker so v Gonars prišli popolnoma shirani, jih je tu kljub bolj sprejemljivim življenjskim razmeram več sto umrlo zaradi lakote in bolezni.¹¹

Dokaj nejasno pa se domačini spominjajo, odkod so interniranci prihajali: »Vedelo se je, da prihajajo iz Jugoslavije, a ne natančno, iz katerega njenega dela. Naši vojaki in Nemci so bili okupatorji in očitno se je tam vzdignilo partizansko gibanje, podobno tistemu pri nas po 8. septembru. Tako so tiste, ki so jih polovili v zasedah, poslali v Italijo kot ujetnike«; »Vedeli smo, da prihajajo iz Jugoslavije, a ne točno, odkod«; »Vsi so bili bolj ali manj iz Ljubljane in njene okolice«; »Prihajali so tudi iz Vrhnike, s katero je bil Gonars pobraten.«

DOMAČINI IN TABORIŠČE: DVE »VZPOREDNI« STVARNOSTI

Ali so prebivalci Gonarsa imeli stik s stvarnostjo koncentracijskega taborišča, ki je zraslo na njihovem ozemlju in se med letoma 1941 in 1943 tesno

10 Opis o postavitvi, razmerah in številu preminulih na Rabu najdemo v popisu Carla Spartaca Capogreca, *I campi del duce: L'internamento civile nell'Italia fascista (1939–1943)*, Einaudi, Torino, 2004, str. 268–271. Monografsko delo o najbolj strašnem od fašističnih taborišč za civilne internirance je napisal Franc Potočnik, *Il campo di sterminio fascista: l'isola di Rab*, ANPI, Torino, 1979. Avtor, nekdanji oficir jugoslovanske mornarice, najprej interniran v Gonarsu in Chiesanuovi, kasneje premeščen na Rab, je septembra leta 1943 ustanovil veliko partizansko Rabsko brigado, ki so jo v celoti sestavljali bivši interniranci rabskega taborišča.

11 Na tem mestu je treba omeniti doktorja Maria Cordara, zdravnika v taboriščni ambulanti, ki je, kot se vsi soglasno spominjajo, v največji možni meri pomagal internirancem in se zavzemal za izboljšanje razmer, v katerih so živeli. Tudi pričevanja, ki smo jih zabeležili med prebivalci Gonarsa, so glede tega enotna: »Bil je oseba, ki je v taborišču skušala storiti nekaj za jetnike in jim priti nasproti. Nekdanji interniranci so mu pravzaprav zaupali in ga občudovali. Dejali so: 'Res je sreča, da smo med ujetništvom imeli njega!' Seveda pa je tudi on lahko storil zgolj tisto, kar je bilo v njegovi moči. Sploh pa ni rad govoril o svoji pomoči, saj se mu je to zdelo bahavo. Pravil je: 'Zdelo se bo, kot da govorim zato, da bi se hvalil.' Tisti, ki se zares trudijo, da bi ljudem pomagali, tega kasneje ne omenjajo.« Občina Gonars je v času županovanja Cignole posvetila spominu na doktorja Cordara trg za pokopališčem.

prepletlo z njihovimi življenji? Zgodovinarica Alessandra Kersevan govori o »bližnji, vendar vzporedni dimenziji«¹² in pričevanja potrjujejo omenjeno stanje ločenosti in odrezanosti: »Ne moremo vedeti, nič ni znanega, saj je bilo taborišče zaprto, nihče ni mogel vstopiti in interniranci niso mogli ven. Misel na to je neprijetna, saj ni šlo za živali, ampak so bili notri ljudje«; »O tem, kar se je dogajalo v taborišču, ne morem povedati ničesar. Kot otroci smo radovedno stikali okoli, a si nismo niti predstavljali, kaj se dogaja tam, saj smo vse skupaj doživljali od zunaj. Pogovarjali smo se: 'Tam so ujetniki, danes jih pride toliko, jutri pridejo drugi'.«

Prvi dejavnik, ki je prispeval k temu sistemu vzporednih dimenzij, je bil gotovo prepoved približevanja: »Če si se približal, so te spodili stran!«; »Ni se dalo približati, taborišče je bilo obdano z bodečo žico in straža bi streljala. Nemara so se bali, da bi navezali stike s katerim od jetnikov.« Kmetom, ki so imeli v bližini zemljo, so celo izdali posebne dovolilnice: »Po prihodu internirancev je bilo dovoljeno hoditi po okoliških poljih samo z dovoljenjem, ki so ti ga izdali, in še to zgolj ob določenih urah: od šestih zjutraj do šestih zvečer, od prve dnevne svetlobe do sončnega zahoda. Ko se je spuščal mrak, se nisi smel več približati, stražarji so nadzorovali ograjo po vsej dolžini.« Ali: »Za nas kmete, ki smo hodili po poljih, so na enem od njih naredili drugo cesto, da ne bi hodili preblizu žičnih ograj. Poleg tega smo morali, če smo hoteli na svoje zemljišče, pokazati dovolilnico.«

Ravno zato, ker je bilo približevanje žičnim ograjam prepovedano, so »oni«, ki so zaradi takih ali drugačnih razlogov to počeli, morali ravnati na skrivaj in paziti, da jih ne bi presenetili stražarji. »Oni« so bile predvsem ženske iz Gonarsa, ki so vedele za slabe prehrabene razmere zaprtih otrok in žensk, in so iz sočutja prišle do žične ograje, segle pod njo in tam pustile živež, ki so ga nameravale podariti: »Slišal sem, da so nekateri domačini hodili k taborišču in za ograjo puščali živež, ki bi vsaj malo izboljšal skromno prehrano internirancev. Stražarji tega niso dovolili, saj določila niso dopuščala približevanja čez določeno točko«; »Nekatere ženske iz Gonarsa so k taborišču hodile z zavoji [...] Pazile so, da jih niso videli, in tako so skozi luknje v ograji potisnile, kar so prinesle. Čakale so na primeren trenutek, ko je straža opravljala obhod na drugem koncu in jih ni mogla videti: takrat so zašepetale – *Gremo naprej!* – in skozi žico predale živež ubogim internirancem.«

12 Kersevan, *Un campo di concentramento fascista*, str. 91. »Zdi se, da so ljudje na splošno dojemali taborišče kot nekaj tujega, obstoječega v drugi dimenziji, kjer niso imeli nikakršne možnosti posredovanja in česar so se tudi bali.« (Nav. delo, str. 185.)

TRENTKI STIKA MED PREMEŠČANJEM INTERNIRANCEV

Navedeni izbor pričevanj dokazuje, da je bilo kljub dvema vzporednima stvarnostma kraja in taborišča kar nekaj stikov med zunanjim svetom in internacijskim. Prvi stik se je zgodil med premeščanjem internirancev z železniške postaje Bagnaria Arsa, ko so ti pešačili do taborišča. Pri tem so bile glavne priče, ki so jih videle, prebivalci zaselka Fauglis, skozi katerega se je vil žalostni sprevod. Pripovedi, povezane s to priložnostjo, so si enotne pri opisu trume internirancev, sklonjenih in trpečih ljudi, še posebej pa se nanašajo na ženske, starejše in otroke, ki so jih množično zajeli poleti 1942. Pogled na njih je pustil močan vtis in vzbudil sočustvovanje še posebej pri ženskah, katerih rahločutnost je presunila podoba oseb, ki so jim bile povsem podobne in med katerimi je bilo tudi veliko nedolžnih otrok. Tamsobiletudinosečniceinmatere, kiso svoje otrokenosilev naročju ali jih držale za roko. »Pobiti«, »izčrpani«, »bolni«, »utrujeni«, »oslabeli«, »trpeči«, »resni«, »potrti« in »ponižani« so pridevniki, uporabljeni za opis njihovega videza in stanja duha. Hodili so v dolgih vrstah, razvrščeni po štiri ali šest, kot pravijo nekateri, pa tudi po osem ali deset, in prenašali svoje skromne stvari v lesenih ali kartonskih zabojih, vrečah ali rjuhah, zvezanih v cule.

Pri obujanju teh, v času oddaljenih podob je bilo mogoče opaziti nenavadno jasnost pripovedi in mnogovrstnost podrobnosti, ob katerih je razvidno, da so ti dogodki ostali neizbrisno vtisnjeni v spomin tistih, ki so jim bili priča in so bili takrat otroci ali mladostniki: »To je najhujša stvar, kar sem jih videl v času vojne«; »Podoba vseh teh ljudi se mi je močno vtisnila v spomin«; »Dobro se spominjam: vtis je bil tako močan, da se mi zdi, kot bi jih imel še danes pred očmi«; »Tam je bilo tudi nekaj otrok; oh, teh prizorov res ne bi rad videl še enkrat«; »Joj, morala bi jih videti, kako so hodili ... Sveta Marija, hudo je bilo«; »To so stvari, ki jih ne pozabiš.«

Zaznati je torej občutje trpljenja na obeh straneh: pri tistih, ki so doživeli udarec in ponižanje deportacije, ter, na drugačen način, tudi pri tistih, ki so temu prisostvovali. Tako se začrtajo obrisi tihega in onemoglega sprevođa in na drugi strani prav tako tihega in spoštljivega občinstva: »Opazovali smo jih v tišini«; »Otroci smo jih tiho gledali z lesenih ali kamnitih klopi. Odrasli, tudi družinski glavarji, so nas opozarjali, da moramo biti spoštljivi do teh ubogih ljudi in da se iz njih ne norčujemo. Vendar tudi za otroke, še posebej za tiste nekoliko starejše, je bil to strašljiv prizor. Boleče je bilo gledati njihov mimohod.«

Zabeležena so tudi dejanja solidarnosti: »Moja mama je stekla v hišo, nabrala, kar je mogla v predpasnik, in zunaj razdelila nekaj kosov kruha in sira temu in onemu. Nato se je vrnila v hišo po več živeža, saj je bila vrsta dolga, in spet začela deliti.«; »Včasih je kdo prosil za vodo, a ko smo jo šli iskat in jo prinesli, je bil tisti, ki je prosil zanjo, že daleč! Živelimo smo tam blizu, a morali so hoditi in iti naprej.«

Popisanih pa je tudi nekaj primerov nespoštljivega vedenja: »Delavec, zadolžen za opravila pri postavljanju spomenika, ki je bil tudi sam včasih jetnik v taborišču Gonars, mi je nekega dne povedal grdo in strašno stvar: medtem ko so jetniki hodili mimo proti taborišču, je nekdo pljunil proti njim. To me je osupnilo. Ne vem, če je res, a sama nisem videla podobnih stvari. Gonars se ni tako obnašal. Tamkajšnji ljudje so bili gostoljubni do vseh, dali so jim jesti.«

Res pa se nekateri bivši interniranci spominjajo, da jih tamkajšnje prebivalstvo ni dobro sprejelo. Eden teh je Jože Koren, politični interniranec, ki je v Gonars prišel julija 1942 in je s skupino tovarišev naslednji mesec zbežal.¹³ Podobno je pričanje Ivana Bratka,¹⁴ še enega političnega interniranca in udeleženca bega, ki je popisano v njegovem delu v slovenskem jeziku – *Teleskop* (izraz, ki so ga interniranci uporabljali za imenovanje podzemnega hodnika, po katerem so nekateri izmed njih ponoči 31. avgusta pobegnili iz taborišča).

Zdi se, da bi lahko govorili o dveh nasprotujočih si čustvih, sočutju in preziru, ki sta bili očitni v obeh opisanih ravnanjih. Nestrpnost je bila posledica propagande in, kot pravi Bratko, je bila ta značilna za manjšino. Fašistični režim je namreč na ta način domačinom prikazal internirance kot »upornike«, »ujetnike« in »partizane«, s čimer je vzbudil tudi nekaj strahu: »V tistem času so jim rekli ujetniki: to je bil tedanji izraz, ki sem ga kot otrok večkrat slišal«; »Nismo vedeli natančno, kdo so bili ti ljudje, saj so vedno dejali: 'Uporniki so!'«; »Takrat so govorili: 'Tisti, ki so jih ujeli in tukaj internirali, so uporniki!' Zaradi tega nas je bilo strah.« Treba je tudi poudariti, da tipologija internirancev ni bila vedno enaka: najprej so bili tu tako imenovani

13 »Ženske in otroci so pričeli grmeti proti nam: 'Banditi, uporniki, morilci, hudodelci!' Na nas so metali razno sadje in paradiznike. Vojaki se niso odzvali. [...] Očitno je na ljudi vplivala fašistična propaganda.« Nav. v: Capogreco, *I campi del duce*, str. 3. Prav tako priča Koren v: Pahor Verri, *Oltre il filo*, str. 136.

14 Bratko pripoveduje: »Vzdolž ceste proti Gonarsu se spominjam nekkih ljudi, ki so pljuvali proti nam, ker so jih ščuvali fašisti. Bilo jih je kakih deset in njihova naloga je bila pokazati nasprotovanje in sovražstvo do nas.« Nav. v: Pahor Verri, *Oltre il filo*, str. 112.

»politični«, večinoma moški, in kasneje starci, ženske in otroci v žalostnem telesnem in duševnem stanju, ki očitno niso bili krivi, ampak so bili nedolžne žrtve neusmiljene vojne: »Doma smo govorili o tem, o ljudeh, ki so prišli v taborišče [...] Govorilo se je: 'Najbrž so prišli partizani.' Nismo vedeli, da gre za ljudi, kot smo sami, ki niso nosili nikakršne krivde, ne politične ne kakršne koli druge [...], da so bili tam tudi otroci, ki najbrž niso prav dobro razumeli politike, a so preprosto hoteli ostati z domačimi.«¹⁵

TRENUTKI STIKA MED UJETNIŠTVOM

Notranjo stvarnost so skozi žično ograjo, kolikor je bilo to sploh mogoče, opazovali predvsem kmetje, ki so imeli blizu taborišča polja, na katerih so se redno mudili in opravljali poljedelska dela: »Ko smo obdelovali polja, smo znotraj videli internirance hoditi; približali so se tudi žični ograji, da bi videli, kaj počnemo, saj nismo bili sto, ampak samo dvajset metrov oddaljeni od njih.« Ali: »Ko smo se mudili na poljih, se spominjam, da smo jih videli, a vedno za ograjo. Nikoli ni bilo priložnosti za bolj neposredne stike in tega si tudi nisem želel. Bilo nas je tudi strah.«; »S svojo prijateljico sem se za kako uro pogosto odpravil past ovce na bližnje polje, kjer sva se povsem približala taborišču; interniranci so naju s kretnjami pozdravljali, vendar je bilo pogovarjanje z njimi prepovedano.« Po drugi strani je tudi interniranec Tine Bradeško potrdil: »S prebivalci Gonarsa ni bilo nikakršne možnosti stika.«¹⁶

Nekatera pričanja razkrivajo še nekaj podatkov: »Notri smo videli internirance in ugotovili, da tam vlada huda lakota. Slišali smo jih tudi peti, dobro jim je šlo, imeli so tudi neki zbor.«¹⁷ »V notranjosti je bilo mogoče opaziti ljudi, ki so hodili, ali kako ubogo žensko, ki je prala perilo v manjšem vedru: videlo se je, da so skušali ostati dejavni.«; »Ko so nas opazili, nas je kdo iz-

15 Tudi Koren je pojasnil: »Pri kasnejših premeščanjih internirancev se je to [primeri nestrpnosti] zgodilo sila redko, potem pa sploh ne več. Ti ljudje niso vedeli, za kaj gre: naščuvali so jih s propagando, kar se je očitno pokazalo, ko smo zapustili taborišče.«

16 Nav. v: Pahor Verri, *Oltre il filo*, str. 110.

17 Obstoj zbora potrjujejo pričevanja. V Gonarsu je bila internirana Vilma Bukovec, znamenita operna pevka nekdanje Jugoslavije. Njeno pričanje se glasi: »Nisem mogla biti tiho in hitro sem začela peti; okoli mene so se zbrala ostala dekleta, ki so pela; tako smo ustanovile zbor. [...] Pele smo vse ljudske pesmi, ki smo jih poznale; tako smo skušale pozabiti, pa tudi omogočiti tistim, ki so poslušali, da bi pozabili na samoto, trpljenje, lakoto.« (Prav tam, str. 125.)

med njih, kot se nam je zdelo, kaj vprašal, a ker nismo govorili njihovega jezika, jih nismo razumeli. Verjetno so prosili za pomoč. Spominjam se moža, ki je v italijanščini prosil: 'Sigaretta!' A mi nismo kadili, saj smo bili otroci, in kdo bi si v tistih časih sploh lahko privoščil kajenje?«

Veliko virov potrjuje solidarnost prebivalstva Gonarsa, še posebej nekaterih žensk, ki so kljub revščini, ki jo je povzročila vojna, pripravljale zavoje z živili, hodile k žični ograji in jih puščale pod njo, da so jih interniranci lahko dosegli. O teh »skritih oblikah solidarnosti«¹⁸ so poročale tudi naše priče. Tukaj je nekaj primerov: »Bila je neka ženska, nekoliko sključena, tako značilne postave, da smo jo prepoznali tudi ponoči. Hodila je k ograji in skozi mrežo dajala hrano internirancem: dajala jim je polento in skromne stvari, saj je vladalo pomanjkanje, hrane včasih ni bilo dovolj niti za nas«; »Veliko ljudi, tudi moj oče in sestra, je hodilo tja, da bi jim kaj prinesli. Hodili so vsi, več jih je tudi kaj prineslo. Pazili smo, da nas niso videli, in smo jim od zunaj podajali, kar smo pač imeli«; »Moja tašča se je odpravila k taborišču, da bi prinesla nekaj hrane internirancem, ubogim ljudem. [...] Nekajkrat je šla tja, ker so se ji zelo smilili«; »Ni bilo lahko, tudi zato ne, ker tisti, ki so skušali pomagati, gotovo niso hoteli, da bi se to razvedelo: bali smo se, da bi nas zaradi tega preganjali fašisti.«

Pomembno je opozoriti na dejanja solidarnosti teh preprostih domačink, ki so kljub prepovedi velikodušno pomagale. Leta 1973 je Občina Gonars izdala knjižico, ki je vsebovala neposredno pričevanje ene od njih: »Takrat sem bila še majhna deklita. Vedela sem, da je bilo tam koncentracijsko taborišče, a nisem dobro razumela, kaj je to. Videla sem, da je moja mama kuhala buče, delala kruh in ga v vreči nekam nosila. Nismo vedeli, kam je hodila, ni nam hotela povedati. Šele veliko kasneje, po koncu vojne, smo izvedeli, da je tisto hrano nosila internirancem. Na koncu taborišča, blizu jezerca, je bilo odlagališče smeti, tam je dala znamenje jetnikom, potisnila hrano pod ograjo in nato odšla.«¹⁹

Hrane pa niso nosili zgolj k taborišču. Iz pričevanj je razvidno, da so nekateri interniranci, še posebej ženske in mladostniki, nekako zapustili taborišče in se zatekli po pomoč v bližnje hiše. Tudi v tem primeru, kot med mimohodom internirancev, so se ljudje prijazno odzvali in se kljub revščini izkazali za velikodušne: »Iz taborišča so vedno prihajale ženske in iskale kaj za pod zob. Moja mama je imela doma zločljivo mizo, ki se je še dobro spominjam: znotraj je bila nekakšna krušna skrinja in tam je podnevi skrivala hrano, ki

18 Kersevan, *Un campo di concentramento fascista*, str. 186–187.

19 Nav. v: 1943–1973. *Trideset let kasneje*, Občina Gonars, Gonars, 1973.

jim jo je razdelila, ko so hodile mimo: kos klobase ali kaj podobnega. Med vojno ni bilo tako raznovrstne hrane kot danes«; »Hodile so ven in nabirale vse, kar so lahko dobile, notri so imele lačne otroke. V zameno za hrano, ki so jo nosile v taborišče, so ponujale predmete, ki so jih naredile. K nam je venomer hodilo prelepo dekle, ki jo imam v lepem spominu. Ime ji je bilo Jolanka.« To je bilo mogoče, ker so nekateri naklonjeni stražarji navkljub prepovedi dopuščali kratke izhode. Druga možnost je bila narediti nekaj lukenj v ograji: »Prehode so naredili tako, da so prerezali žico: tako je pobegnili neki moški in se odpravil v bližnje kraje iskat zdravila, saj je le malokdo imel pravico do izhoda, da bi to opravil za zdravnika. Prihajali so ven, seveda niso poznali področja in se niso znašli, zato so se napotili do prvih hiš in prišli do Gonarsa, Grisa ali Bicinicca.«

TRENTKI STIKA PO OSVOBODITVI TABORIŠČA

Premirje, ki ga je Italija podpisala z zavezniki in je bilo razglašeno 8. septembra 1943, je nalagalo tudi konec dejavnosti koncentracijskih taborišč za jugoslovanske civiliste po vsej kraljevini. To je torej veljalo tudi za Gonars: italijanska vojska se je razšla in interniranci so bili svobodni. »Ko je prišel 8. september,« navaja ena od prič, »se spominjam, da so odprli vhode taborišča. Ko sem prej hodil mimo, so bile žične ograje vedno zaprte, nekega dne pa sem nenadoma opazil, da so na stežaj odprte.«

V naslednjih dneh se je začel odhod internirancev iz taborišča proti krajem njihovega domovanja, in sicer v smeri Goriških brd, Vipavske doline in Krasa. Peš domov ali se pridružiti partizanskim brigadam v Posočju? Grozila je tudi nevarnost nemškega prijetja in deportacije v Nemčijo.

Kar se tiče naše raziskave, je to najbolj povedno obdobje, saj se je povečalo število stikov s krajevnim prebivalstvom. Ker jetniki niso bili več pod strogim nadzorom in prisiljeni v ujetništvo, so vsaj tisti, ki so bili dovolj pri močeh, prestopili ograjo in vstopili v stvarni okoliški svet, da bi pri krajanih poiskali pomoč: »Po premirju so bile dvakrat ali trikrat v naši hiše neke osvobojene interniranke, ki so prosile za hrano: dve stari ženski in lepa mlada temnolaska. Po odprtju vrat v taborišču ni bilo več oskrbe in tako so interniranci prišli k tamkajšnjim družinam, da bi dobili kaj za pod zob, preden so zapustili Gonars in se odpravili domov«; »Dva ali tri dni po 8. septembru – beg internirancev se je začel takoj – so ženske prišle v vas in tožile: 'Ko se bomo vrnili domov, tam ne bomo več našli naših hiš, uničili so vse!'«;

»Ko so bili osvobojeni, so se zelo bali priti v vas. Dva sta prišla v našo hišo prosit za miloščino, saj nista imela ničesar.«

Prebivalce Gonarsa so prosili za hrano, oblačila, prostor, kjer bi lahko preспали: »Spominjam se, da so prosili za obleko – srajco ali star suknjič –, da se ne bi videlo, da so jetniki [...] Takrat nisem dobro razumel, zakaj, a moja mati jim je pomagala in ubogal sem jo ter jim izročil kose oblačil, ki mi jih je pokazala. Pomagala jim ni samo naša družina, ampak vsa dežela, dala jim je vsaj odslužena ali nepotrebna oblačila. Če so mogli, so vzeli grablje ali motiko: s poljskim orodjem so se lahko pomešali s kmečkim prebivalstvom in se pri begu počutili bolj prosti«; »Spali so na senikih, podstrešjih, v skednjih, hlevih, jarkih ali med snopi sena. [...] Naše družine so bile velike, z desetimi, petnajstimi otroki, zato nismo imeli prostora, da bi jih gostili v hiši. Če so prosili za prenočišče, smo jih napotili na senik ali v hlev. Seniki so bili sorazmerno polni in spali so tam«; »Niso se vračali [v taborišče], zatekli so se v kak hlev. Pogosto so hodili tja, kjer je živela moja teta; tam so jim pustili, da spijo v hlevu.«²⁰

Kdor je lahko, je v zameno ponudil kako skromno stvar. Mnoga pričevanja omenjajo odeje iz taborišča: »Nekega jutra, zelo zgodaj, je ena od internirank prišla v našo hišo in prosila, če bi v zameno za odejo, ki jo je imela s seboj, dobila kaj za jesti: žal smo imeli hrane komaj zase, a je bila tako vztrajna, da se je moja tašča usmilila prošenj in kupila odejo«; »Ko je nastopilo premirje, so neovirano prišli ven iz taborišča. Ženske so skrivale pod krili odeje ali kaj podobnega, da bi si priskrbele kaj hrane. Tudi mi smo od njih kupili nekaj odej.«

Še posebej prav so jim torej prišle taboriščne odeje: »Prodajali so tisto, kar so imeli, na primer odeje: niso bile njihove, a so jih vseeno prodajali, saj so si morali nekako zagotoviti preživetje! Tako si je neki prebivalec Gonarsa iz teh odej, ki jih je doma prebarval, naredil suknjiče in plašče.«

Kako se je krajevno prebivalstvo odzivalo, ko so jih osvobojeni interniranci prosili za pomoč?

Sočutje ali darežljivost je spremljal strah: »Bali smo se, da bi jetniki zasedli naše posesti, a se to ni zgodilo«; »Smilili so se mi. Raje sem videl, če niso jokali in prosili, ko bi mi vsaj kdo kaj povedal, kaj pa vem. Bilo nas je tudi strah: ker so pobegnili, kdo ve«; »Niso bili omikani, v resnici sploh nismo vedeli, za kakšne ljudi gre. [...] Bila sem še otrok, a me niso prestrašili, samo smilili so se mi.«

20 Prim. pričevanje nekdanje interniranke Julke Vehar: »Spali smo po hlevih in ljudje so nam dali jesti.« (Nav. v: Pahor Verri, *Oltre il filo*, str.193.)

Razumljivo je, da so bili prestrašeni in nezaupljivi tudi interniranci, ki so se na lepem znašli na svobodi in v neznani skupnosti, ki ni govorila njihovega jezika in je pripadala narodu, ki jih je preganjal; a podporo te skupnosti so potrebovali: »Bali so se govoriti z nami, lahko bi bili vohuni, razumeš? Skušal sem jih prepričati v nasprotno«; »Pokazali so se in nismo se jih bali. Nihče se jih ni bal do te mere, da jim ne bi zaupal ali da bi jim zaprl vrata. Imeli smo jih za dobre ljudi, bili so kot družinski člani«; »Bali so se dežele in dežela se je bala njih. Spominjam se, da je mati v veliki sobi²¹ dajala jesti tem ljudem zelenjavno juho ali pa jim je pripravila pečen krompir. Ko so moški zaklali prašiča, so jim prepustili nekaj od zakola, čeprav je revščina prizadela vso deželu: razumeli so, da so lačni, in dali so, kar so mogli.« In res so osvobojeni interniranci potrebovali predvsem hrano: »Moja mama je krušno skrinjo napolnila z živežem, namenjenim internirancem, ki so prihajali zvečer, saj so v zadnjem obdobju taborišča lahko prosto hodili ven«; »Po premirju, ko so lahko zapustili taborišče, jih je hranil ves okoliš. Vsi so jim pomagali, ko so hodili mimo. Oni pa so tako nosili hrano starejšim, ki so ostali notri, ker ti niso mogli hoditi.«

Še posebej ganljivo pričevanje navaja: »Tistim, za katere sem vedel, da jim lahko dam, sem dal. Tam je bila nosečnica. Vprašal sem jo, v katerem mesecu je, in ji pojasnil, da bom naredil kapice in oblačila za otroka. Tako je vedno prihajala in naredil sem ji vse, kar je potrebovala po porodu.«

SKLEP

Zbrana pričevanja osvetljujejo številne primere solidarnosti krajevnega prebivalstva, ki so se lahko uresničili predvsem potem, ko so se odprla vrata taborišča.²² Prevladujoče čustvo je bilo usmiljenje do oseb, ki so jim vzeli svobodo in jih pahnili v težke življenjske razmere daleč od njihovih domov. Med pričami, še posebej med ženskami, je zaznati težnjo poistovetenja z interniranci, razumevanja njihovega trpljenja in sočustvovanja. Prispevek

21 Družina priče je upravljala gostišče v središču Gonarsa.

22 Te dogodke je potrdila tudi nekdanja jugoslovanska vlada: »Koncentracijsko taborišče Gonars so razpustili sredi septembra leta 1943. Tudi ob tej priložnosti je tamkajšnje prebivalstvo ponudilo internirancem tisto bratsko pomoč, ki jo je že med letoma 1942 in 1943 nudilo na različne načine, da bi jim olajšalo težko življenje v koncentracijskem taborišču. To prebivalstvo je v zadnjih treh desetletjih z velikim sočutjem skrbelo tudi za pokopališče jugoslovanskih internirancev. (Nav. v: *Spomen-Kostur-nica Gonars*, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, 1973.)

bomo sklenili s še enim neposrednih pričevanjem, ki povzema splošno naklonjenost prebivalcev Gonarsa do internirancev taborišča, postavljenega v bližini njihovega kraja. Besede kažejo gledišče otroka, saj so bile večinoma deklice tiste, ki so nam danes kot odrasle osebe zaupale svoje spomine:

»V družini ni bilo nikoli čutiti sovražne nastrojenosti do internirancev, prej razumevanje za ljudi, ki so bili kot mi, a v ujetništvu. Spominjam se, da se je o tem doma govorilo, in četudi nisem bila dovolj stara, da bi pri tem sodelovala, sem poslušala pogovore odraslih, še posebej pripovedi starih staršev pri mizi, in čutila nekakšno nestrinjanje glede ravnanja z deportiranimi osebami [...].

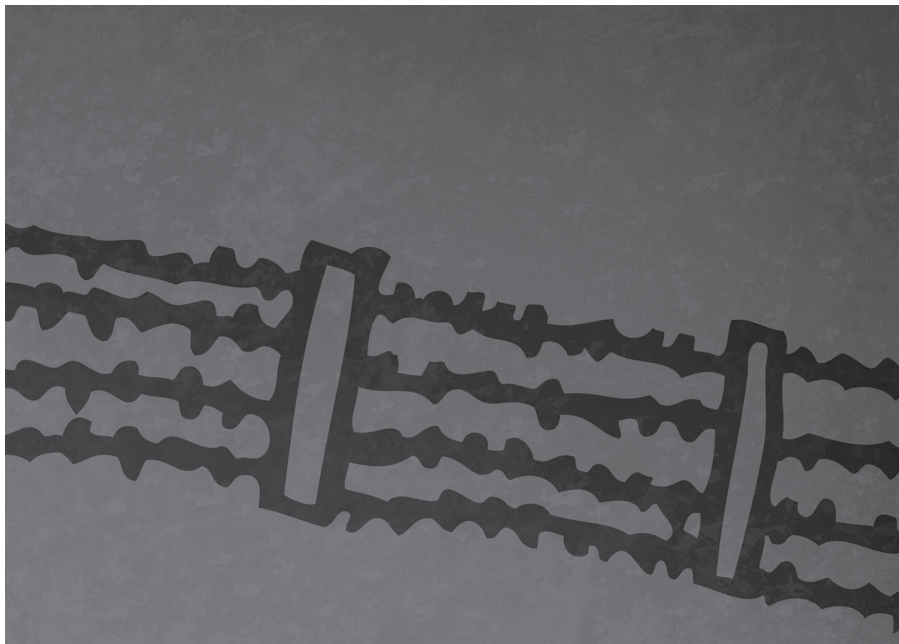
Ljudje niso razumeli in se niso strinjali z razlogi deportacije: kot mi je pripovedovala babica, so naši ljudje že med prvo svetovno vojno doživeli tegobe bega s svoje zemlje, vedeli so, kaj pomeni zapustiti vse, tudi svojo hišo, in se napotiti čez Piavo, da bi se lahko branili.²³ Spričo zgodovinskega spomina te izkušnje ni bilo mogoče razumeti razlogov za enako usodo drugih ljudi.«

Prevedel TOMAŽ JURCA

23 Z bitko pri Kobaridu 24. oktobra 1917 so avstroogrske sile ob podpori nemških oddelkov prebile črto italijanskih sil, ki zaradi nepripravljenosti niso mogle ubraniti udarca in so se morale umakniti do reke Piave. Še večja nesreča je doletela civilne ubežnike: med umikom se je več kot milijon ljudi iz Furlanije in Benečije, ki so se zgrnili na ceste in se namenili v Padsko nižino, moralo umakniti in zapustiti svoje domove. Premik teh ljudi ni bil načrtovan in pri tem jim niso pomagali; veliko ubežnikov je med selitvijo umrlo, preživele pa so na neprimeren način in ob številnih težavah nekako razporedili povsod po Italiji.

Ob koncu vojne so italijanska koncentracijska taborišča porušili in tako preprečili, da bi postali kraji spomina. Njihov fizični izbris bi lahko pomenil tudi izbris spomina nanje, če te tematike ne bi raziskovali in ozaveščali javnosti. V filmu Onstran žice je poudarjen otroški vidik, saj me je ta najbolj prizadel. O taborišču Gonars celó slovenska širša javnost ve zelo malo, italijanska pa toliko manj. Sam sem šele pred kratkim izvedel, da je le nekaj kilometrov stran od mojega doma v Furlaniji nekoč stalo italijansko koncentracijsko taborišče. Čeprav njegova razsežnost ni primerljiva z nacističnimi, je bilo taborišče v Gonarsu kraj trpljenja in smrti. Moja pozornost do otroškega sveta ter pomen spomina in njegovo spreminjanje skozi čas sta me privedla do Gonarsa. Brez usakršne retorike sem želel odkriti, kaj se skriva za taboriščnimi otroškimi risbami, ki govorijo o trpljenju, a tudi o sanjah in upanju. Kaj je ostalo od tistih spominov in kaj od tega so vnuki takratnih otrok ohranili danes. Pričevalci se spominjajo svojih travm, nevidnih znamenj, ki jih spremljajo skozi življenje. Rdeča nit dokumentarnega filma, s katero sem želel vstopiti v preteklost in jo hkrati zapustiti, je otroštvo. Besede in risbe takratnih otrok skozi oči današnjih. Film ni zgodba s srečnim koncem, ampak preprosto pričevanje, ki dokazuje, da humanost in solidarnost lahko prevladata nad sovraštvom.

DORINO MINIGUTTI

*Slikar, kipar, pisatelj, feljtonist, poklicni risar, pesnik, humorist –
oblek sedmero moje garderobe – zdaj pa izberi, da ne bo narobe.*

PEEN (psevdonim Nikolaja Pirnata)

Paola Bristot je profesorica umetnostne zgodovine na bolonjski Akademiji lepih umetnosti, nosilka predmeta Jeziki sodobne umetnosti. Deluje kot kuratorica, ustvarjalka in urednica, predsednica združenja Vivacomix in umetniška voditeljica animacijskega festivala Il Piccolo Festival dell'Animazione, sodeluje z animatorskim gledališčem Papelito, s katerim prireja predstave na lutkarskih festivalih in mednarodnih razstavah in revijah. Radovednost jo žene v nenehno raziskovanje ustvarjalnih produkcij, zanimivejših od vsakdanjosti in v katerih eksperimentira z lingvističnimi tehnikami in formami.

DON KIHOT V GONARSU

RISBE NIKOLAJA PIRNATA
V ZBIRKI DRUŽINE CORDARO

Nikolaj Pirnat (Idrija, 1903 – Ljubljana, 1948) se je šolal na zagrebški Akademiji pod vodstvom Ivana Meštrovića. Tam je leta 1925 diplomiral, leta 1927 pa se je odpravil v Pariz, kjer je ostal od aprila do decembra. Po vrnitvi v Slovenijo je do leta 1940 sodeloval z revijama *Jutro* in *Ciciban*, svoja kiparska in grafična dela je predstavljal na številnih razstavah. Med letoma 1935 in 1937 je za delo *Bistroumni plemič Don Kihot iz Manče. Roman v štirih knjigah*, ki je izšlo pri Slovenski matici, ustvaril 33 ilustriranih tabel. Predmet mu je bil še posebej ljub. Don Kihot je viteški junak, vitez »brez strahu in graje«, ki se bori proti očitni stvarnosti za ideale, ki se mu izmikajo in se utopično dvigajo nad njim. Gre za sestavine, ki so blizu Pirnatovim namenom v različnih besedilih. Don Kihot je vitez v vseh pomenih besede, »ki se je pripravljen bojevati za svoj ideal kljub in proti obstoječi stvarnosti in proti vsaki oblasti, pa naj bo državna ali cerkvena. Kihotov ideal so posvečena pravila starega viteštva in v njihovem imenu je pripravljen podreti celotno krivično družbeno stavo 'španskega zlatega veka' krivic in nasilja. Pirnat ideal tiplje v še neuresničeno bodočnost; toda tudi on se zaveda, da je v imenu tega ideala treba zrušiti nepravilno družbeno zgradbo sodobnosti.«¹

Na podlagi teh okoliščin je Pirnat zasnoval svoje zamisli o viteškem idealu Don Kihota, ki jih je predstavil v ilustracijah besedila in se pri tem osredotočil na značilno podobo mršavega junaka. Upodobil ga je z orlovskim nosom, osornimi potezami, razmršenimi šopi redkih las, neurejenimi brki

1 Zoran Kržišnik, *Pirnatove risbe*, v: AA.VV, *Pirnat*, DZS, Ljubljana, 1960, str. 58.

in kozjo bradico, ki postanejo značilne sestavine omenjene maske. Globoko ironijo Cervantesa je povzel v perorisbi, s potezami peresa in tuša, s katerimi je osvetlil viteza, ki se ravna po veličastnem idealu svobode in se je pripravljn spopasti z vsakim izrazom resničnosti prav takrat, ko se izraz resničnosti izgubi. Tako maska Don Kihota ni šaljiva, kot bi se ob branju opisa tega nenavadnega junaka nemara zdelo, ampak jo zaznamuje predvsem občutek grenkobe. Gre za grenko ugotovitev neizogibne razlike med utopijo in resničnostjo, ki ji gospodujejo zakoni moči.

V letih tik pred začetkom druge svetovne vojne se je Pirnat gotovo počutil povezanega s podobo klativiteza, ki je živel v nazadnjaški Španiji 17. stoletja, saj je slutil nesrečo zahodnega sveta, ki je najprej zadela Evropo, nato pa okužila še ostali svet.

V delu Nikolaja Pirnata večkrat zasledimo motiv maske in ni zgolj naključje, da se ta pojavi ravno v času vojne. Maska je njegova dvojnica, njegov drugi jaz, na zunaj vesela in nasmejana, okrašena s porogljivim nasmehom, za njo pa se skriva tesnobna, mračna in zamišljena stran. Eno teh risb, *Človek in maska*, so objavili v *Jutru* leta 1940. Človek, ki jo nosi, je običajen, a masko v tem primeru ne zaznamuje Pirandellova raba, pri kateri ta prikazuje eno od različic nas samih, kakor v znamenitem romanu *Uno, nessuno, centomila*, ampak razkriva njen pomen napis, ki jo spremlja: »Priatelj, res, le en obraz imaš – vseh mask si maska, kadar se spoznaš.« Tesnoba je zastrta, vendar se človek za masko zaveda, kakšna je njegova prava narava.

Risba, objavljena v *Jutru* v pustnem času leta 1940, z naslovom »Maske vesele in žalostne«, pa izraža drugačno misel, kjer maska odstira in razkriva. Gre za politično masko, ki daje glas ljudstvu, za igralsko masko, ki nas jasno sooči z resničnostjo. V tem primeru slika prikazuje skupino ljudi, med katerimi nosita dve podobi grozeči plinski maski! Skupino spremlja napis: »Čas je tak, da smo v razdvoju / Danes v miru, jutri v boju, / Za zabave in za praske / izberite dvojne maske!« Da bi poudaril protislovja časa, v katerem je živel, je Pirnat uporabil groteskno domisel bolj resno kot pa v šali. Končni učinek je tako tragikomičen in nenavaden, a žal jasno naznanja tisto, kar se je dogajalo, kar se je zgodilo kasneje. Februarja 1942 so Pirnata zaprli vojaki italijanske fašistične vojske, ki je leto poprej, po nemški okupaciji jugoslovanskega ozemlja, zasedla Ljubljansko pokrajino in del Hrvaške.

Najprej je bil zaprt v tako imenovani Belgijski kasarni, marca pa so ga premestili v koncentracijsko taborišče Gonars, kjer je ostal do maja 1943.

Internacijsko taborišče Gonars, označeno s številko 89, je bilo eno od nekaj deset podobnih zaporov, raztresenih po vsem italijanskem polotoku in

zasedenih ozemljih. Šlo je za eno glavnih taborišč, ustanovljeno je bilo jeseni 1941 in sprva namenjeno vojnim ujetnikom iz vzhodne Evrope. V Gonars naj bi najprej zaprli ruske ujetnike, nato kakih tristo častnikov iz Ljubljane, na koncu pa so bili tam zaprti tudi civilni jetniki. Zaradi svoje geografske lege v nižinskem podeželju Furlanije in Julijske krajine je postal strateška prometna postojanka, od koder so zapornike iz bližnjih področij razporejali naprej po zasedenih ozemljih, kar so počeli tudi v bolj zloglasnem in vsekakor večjem internacijskem taborišču na Rabu.

Poveljnik taborišča je bil podpolkovnik Vicedomini, ki so ga zamenjali po pobegu osmih internirancev 31. avgusta 1942. Na njegovo mesto so nato imenovali polkovnika Augusta De Dominicisa, ki je prišel v Gonars decembra 1942 in od tam pobegnil 8. septembra naslednjega leta, po italijanski kapitulaciji. Poveljstvo je nato prevzel stotnik Arturo Macchi, a le za nekaj dni, saj so taborišče skorajda takoj izpraznili in podrli. Kot je razvidno iz podatkov o smrtih v občini Gonars, naj bi Artura Macchija usmrtili 9. julija 1944.

Taborišče Gonars je ležalo na nasipu sredi poljan, nekoliko odmaknjeno od vasi. Razdeljeno je bilo na oddelke Alfa, Beta in Gama. V oddelku Gama je bila ambulanta. Taborišče je bilo sestavljeno iz barak in dveh površin s šotori. V ambulanti je služil zdravnik podporočnik dr. Mario Cordaro iz kraja Giardini Naxos na Siciliji, kjer se je rodil leta 1910. Šolal se je v Kataniji, specializiral na področju hematologije v Pavii, kasneje pa se je preselil v Prago, kjer je bil zaposlen kot docent medicinske patologije. V Pragi je ostal štiri leta in tam je spoznal Anno Rupovo, s katero se je poročil leta 1943. Poznavanje češkega jezika mu je omogočalo lažje razumevanje jezikov vzhodne Evrope, zato so ga v Gonarsu zadolžili za prevajalske naloge. Kasneje je zaradi vedno večjih potreb po oskrbi jetnikov služil tudi kot zdravnik v ambulanti in prav ta dvojna vloga se je izkazala za ključno.

Razmere na zasedenih območjih Ljubljanske pokrajine, ki naj bi bile pod nadzorom, so se po vsiljenih poskusih italijanizacije slovenskega in hrvaškega prebivalstva kmalu zaostrole. Šlo je za določena politična navodila, kot je na primer v svojem »Zapisu za državnega podsekretarja« zabeležil inšpektor za vojne službe, prefekt Marcello Tullarigo (Rim, 12. avgust 1942): »Če domnevamo, da bi morali, širše gledano, preseliti nekaj deset tisoč enot (100.000) in jih razporediti (na primer) med 3000 občinami kraljestva, bi imeli povprečno 330 ljudi na občino: ta številka, čeprav skromna, razkriva, da bi – ob pomoči premišljene in primerne krajevne dejavnosti nadzora in navzočnosti – s časom vzpostavili narodne običaje in miselnost v teh jedrih, ki, odrezana od žarišč iredentistične in komunistične propagande, ne bi več

pomenila ovire mirni politični in družbeni širitvi fašistične Italije v nove dežele, ki so namenjene naši državi. «²

V tem času se je začelo nasilje, dejanja namerne surovosti, spopadi z vedno močnejšo Osvobodilno fronto, pa tudi čiščenje civilnega prebivalstva in deportacije v fašistična internacijska taborišča. Čeprav ta niso delovala po vnaprej pripravljeni strategiji množičnih pobojev in genocida s krematoriji in plinom, kar je bilo značilno za številna nacistična koncentracijska taborišča, so izčrpavanje in smrt naznanjale podhranjenost, slabe higienske razmere in prenapolnjenost. Na protest visokega komisarja Emilia Graziolija, ki je videl nekaj slabotnih osvobojenih zapornikov, je komandant XI. armadnega korpusa, general Gastone Gambaro, 17. decembra 1942 v pripisu k zdravstvenemu poročilu o razmerah v taborišču Rab zgovorno pojasnil: »Logično in primerno je, da koncentracijsko taborišče ni taborišče, kjer bi se ljudje zredili. Bolan posameznik = posameznik, ki je miren.«³

Interniranci v italijanskih taboriščih po takrat veljavnih uredbah niso bili obravnavani kot »vojni ujetniki« in kot take jih niso štitele pravice Haaške konvencije.

V prvih mesecih leta 1942 so v Gonars privedli civilne internirance, državljane, ki so jih zaprli in obtožili, da so sodelavci partizanskih skupin, med njimi pa so bili umetniki, pesniki, glasbeniki, osebnosti iz sveta kulture in z univerze. Pod njihovim vodstvom so v taborišču dokaj hitro vzniknile spontane dejavnosti, podprte z železno voljo ohranitve lastne identitete. Ustanovili so gledališko skupino, zbor, ki ga je sestavljalo sto oseb, časopis *Novice izza žice*, jezikovne tečaje, tečaje za internirane študente itn.

»Slikarji so ustvarjali portrete, karikature; prerisovali so in uporabljali vse tehnike, kot so olje, tempera in ostale. Poznani so mi bili: Pirnat, Drelese, Savinšek, Lebež, Horvat, Kranjc in drugi. Vsak deseti je bil slikar; portretirala sta me Balentin in Drelese.«⁴

Vendar v razmerah jetništva, kamor so bili pahnjeni in katerega namen je bil zagotovo izbris osebne in kolektivne identitete, je bilo jasno, da je ohranjanje ustvarjalnih dejavnosti najbolj subverzivni način izražanja zanikane identitete. Prek risbe, glasbe, gledališča so lahko trdno držali svoj prapor.

2 Nav. v: Alessandra Kersevan, *Un campo di concentramento fascista: Gonars 1942–1943*, Občina Gonars, Kappa Vu, 2003, str. 357–358.

3 Nav. v: *Atti del convegno: I campi di concentramento per internati jugoslavi nell'Italia fascista*, Kappa Vu, Palmanova, 2003, str. 62, v predstaviti nav. knjige A. Kersevan.

4 Pričanje Franca Ljubiča v: Nadja Pahor Verri, *Oltre il filo: Storia del campo di internamento di Gonars*, Arti Grafiche Friulane, str. 170.

Zdravnik Mario Cordaro je zgodaj opazil nadarjenost internirancev, jih razumel in jim pomagal. Kot medicinec je vzpostavil z jetniki odnos, ki je presegal okvire njegove vojaške zadolžitve, njegova človekoljubnost pa se je jasno kazala v prizadevanjih, da bi ublažil ne samo fizične, ampak tudi njihove notranje rane. Ugotovil je, da so številni jetniki nadarjeni, in pozval jih je, da bi mu pomagali pri delu v ambulanti in njeni ureditvi. Francu Ljubiču, avtorju dnevnika in številnih pričanj o življenju v taborišču, je zaupal organizacijo zobozdravstvene ordinacije.

Glede tega je Mario Cordaro zapisal: »Baraka s prizidkom, kjer je bila ambulanta, [je imela] pisarno, čakalnico in dve ambulanti, eno medicinsko in drugo zobozdravstveno. Imeli smo kakih 130 postelj ter možnost ogrevanja s pečmi, tako mi je z izbranim osebjem taborišča uspelo urediti vse potrebno za delo. Pri tem mi je bil v veliko pomoč Franc Ljubič, ki se mi je prvič predstavil v italijanščini: *Sem narednik drugega razreda desantne enote jugoslovanske mornarice in sem vam na razpolago za vsa dela, ki sem jih vešč. Če mi zaupate, sprejmite tudi kakšen moj nasvet glede organizacije dela.* Ugotovil sem, da bi ga bilo škoda za spremljevalca tistih, ki so prosili za pregled, in sem ga takoj imenoval za vodjo ambulantnega osebja. Storil sem prav, saj je od tistega trenutka vse steklo kot po maslu. Franc mi je takoj priskrbel ekipo bolničarjev, ki so bili prej študentje medicine, zaposleni v lekarnah, nekateri pa so bili po poklicu tudi pravi bolničarji. Med interniranci sem našel dva zdravnika in enega zobozdravnika, in kmalu je ambulanta lahko začela tako z medicinsko kot z zobozdravstveno oskrbo.«⁵

Cordaro je umetnikom priskrbel material in orodje za risanje in pisanje ter jih podprl pri ustanovitvi »šole«, za kar so mu bili umetniki, ki so prepoznali njegovo naklonjenost, hvaležni. V znak spoštovanja in hvaležnosti so mu podarili svoje risbe, ki so kasneje postale del njegove zbirke. Omenjene risbe, deloma zbrane v albumu z naslovom *Civilni interniranci koncentracijskega taborišča. Gonars 1942*, deloma pa nevezane, se nanašajo na dogodke iz življenja v taborišču, od tistih najbolj krutih, ki uprizarjajo kaznovanje jetnikov, do tistih, ki prikazujejo ambulanto, barake in nadzorne stolpe ter kraj Gonars, upodobljen onstran bodeče žice. Njegova zbirka obsega dela Hermana Vrečka, Miloša Mehore, Mirka Lebeža, A. D. Kurandiča, Ivana Garbajsa, B. Jeločnika, Otmarja Drelseja, J. Mežana, Leona Furlana in v veliki meri tudi Nikolaja Pirnata.

Gre za dela v različnih tehnikah, kot so akvarel, pastel, perorisba s tušem, in sicer mojstrov in samoukov, ki so v risbo prelili dramatične trenutke in

5 Dr. Mario Cordaro, spomini, objavljeni v nav. delu A. Kersevan, str. 242.

zapuščene, zaradi odtegnitve vseh pogojev za življenje skorajda metafizične prostore, ki pa so bili žal resnični.

Tudi v najbolj skrajnih in nečloveških razmerah lahko nastanejo vezi prijateljstva in solidarnosti, ki so prav zaradi tega verjetno še trdnejše. Prav to je veljalo za zdravnika podporočnika Maria Cordara in umetnika, kiparja in pisca Nikolaja Pirnata, med katerima se je rodilo prijateljstvo, ki se je nadaljevalo tudi po vojni. Pirnatova naloga je bila spremstvo internirancev v ambulanto, poleg tega pa je imel tudi umetniške zadolžitve. Naročili so mu namreč zasnovano kipa, posvečenega Mariji, za taboriščno kapelo. Pirnat je izdelal skice, po katerih so naredili model, vendar dela niso nikoli uresničili. Mavec, namenjen izdelavi kipa, so namreč uporabili za posnetke in popravila protez.

Pirnat je v Gonarsu snoval tudi skice za spomenike Rihardu Jakopiču, Ivanu Cankarju in Antonu Aškercu. Vse se opirajo na klasične monumentalne vzorce, kipi se dvigajo na visokih podstavkih, njihove gmote pa z značilno držo in tekočo telesno govorico odsevajo michelangelovski slog. Plastičnost oblik vzbuja z njihovim sukanjem in zgoščeno ter zadržano dinamiko skrajno dramatičen občutek.

Vzajemno spoštovanje je obrodilo izmenjavo. V zbirki risb rodbine Cordaro je vsekakor največ Pirnatovih.

Risbe, ki jih je Nikolaj Pirnat ustvaril v tem obdobju jetništva, nas presunejo, njihovo mnogostranskost v tako groznem in nadvse neprijaznem času, različne sloge in tehnike lahko pojasni le trdna umetnikova volja, da bi se vzdignil nad vsiljene omejitve in izpolnil hrepenenje po svobodi. Niz risb, narejenih s peresom in tušem, slike v pastelni tehniki, karikature, avtoportreti, erotične risbe in anatomske študije so vsekakor osupljiva dela.

Risbe pa niso zanimive zgolj z umetniškega gledišča, ampak še danes pomenijo tudi enega glavnih dokumentarnih virov o zgodovinskem obdobju in taboriščih, ki so jih porušili takoj po kapitulaciji in katerih sledi so skušali zabrisati. Vrednost umetnin določa predvsem ohranjanje spomina na dejstva, kraje in osebe, ki so s tem prišle v anale zgodovine, a brez povrnjene škode.

V perorisbi *Rancio* (Zbirka Cordaro) je mogoče prepoznati stotnika Artura Macchija, ki so ga interniranci večkrat upodobili, ko je nadzoroval razdeljevanje hrane. Poteze so zelo sintetične in stilizirane, a natančne v upodabljanju izrazov in podrobnosti. Videti je dar pronicljivega risarja, s katerim je Pirnat na najboljši način opozoril nase že pri začetem sodelovanju z dnevnikom *Jutro*. Tabelna podoba *Pacchi* (Zbirka Cordaro) prikazuje težko pričakovani prihod paketov domačih z živežem ter kakim spominkom; pakete so sicer temeljito pregledovali. Omenimo naj tudi risbo, na kateri je upo-

dobljen prihod rabskih internirancev v Gonars leta 1942, prizor, ki še poudarja tesnobo že tako dramatičnega dogodka. Umetnik »fotografira« vrsto v cunje odetih žensk s trpečimi in izmučenimi izrazi na obrazih, za katerimi stopajo mršavi otroci, vse pa spremljajo vojaki v uniformah in s puškami na ramah.

Nikolaj Pirnat postane tolmač opisane tragedije, ki jo osvetljuje na različne načine in z dramatičnimi ter realističnimi, a tudi satiričnimi in grotesknimi izrazi. Pri tem sodeluje celo zdravnik Cordaro, ki se pusti portretirati v slogu karikature, ko z lečo in pinceto v roki pobira uši s sramnih delov teles jetnikov. Tu so še resnejša dela, kot je akvarelna risba s sintetičnimi potezami, ki portretirajo takrat mladega zdravnika, in upodobitev le-tega, ko pregleduje pacienta z otoskopom. Med portreti izstopa zelo čutna, skorajda fotografska upodobitev ženske s svinčnikom, ki jo krasijo prefinjeni obrisi in v popolnosti določeni volumni, iz katerih je mogoče razbrati akademsko šolanega kiparja. Zelo lepa je tudi risba bolnikov, ki čakajo na pregled v ambulanti: telesa so komajda razpoznavna, natančneje pa so narisani trpeči obrazi, roke in stopala, ki nenadno prehajajo iz dveh razsežnosti v tridimenzionalnost. S slogovnega gledišča sta najbolj zanimiva prav omenjeno prehajanje med razsežnostmi in sintetičnost risb, umetnik s svojo risarsko spretnostjo ohranja značilnosti obeh izraznih načinov. Pri perorisbah s preprosto potezo začrtuje težavno obliko, ki jo je mogoče slutiti, medtem ko pri trirazsežnih študijah volumni trdno stojijo na osnovni, temeljni strukturi. Kot smo že opozorili, je Pirnat privzel nekatere prvine predstavnikov takratnih umetniških tokov, kot je bil Carlo Carrà, se približal težnjam gibanja Valori plastici in grafični usmeritvi nemškega ekspresionizma, še posebej Georgu Groszu in njegovemu jedkemu izrazu. Zelo blizu mu je bil vrstnik Krsto Hegedušić, ki se je prav tako šolal v Zagrebu. Zaznati je tudi sorodnosti s suhim in duhovitim slogom Karla Arnolda, enega najbolj zvestih sodelavcev revije *Simplicissimus*. Še posebej pri risbah, ki imajo za predmet »Deklo Ančko« (eno teh vsebuje tudi Zbirka Cordaro), pa Pirnat s svojo lahkotno konico peresa, ki čutno objema telesa mladih ljubimcev, nakazuje, da je vsrkal vso Picassovo neposrednost. Tudi v času svoje internacije v Gonarsu raziskuje motiv maske in dvoumnost razmerja med človekom in masko, ki jo ta nosi ali jo je prisiljen nositi, dvoumnost, ki se nam kasneje tudi razkrije.

V akvarelu *Avtoportret z masko in kozarcem* iz leta 1942 je Pirnat oblečen kot klovn in v perorisbi, ki je istega leta izšla v *Jutru*, je povsem očitno človek za masko prav tako on sam.

»O tem, kaj je Pirnat tedaj zares videl v ogledalu, govorita avtoportreta z masko, nastala dve leti kasneje v Gonarsu. Na obeh je v klovnovski opravi,

pravkar si snema veselo in optimistično masko, izpod katere se pokaže žalosten in razočaran obraz umetnika, ki bo na eni od risb na ta račun spil kozarec vina. [...] Kaj, lahko samo ugibamo ob opusu, ki nam ga je zapustil, in ob zagonetnem napotku za njegovo razbiranje: *Vseh mask si maska, kadar se spoznaš.*«⁶

A vrnimo se k množici risb iz zbirke rodbine Cordaro in k delu, ki bi se mu morali še posebej posvetiti.

Gre za list nepravilne oblike, ki vsebuje vrsto risb na obeh straneh, kar je bilo zaradi pomanjkanja materiala in vseh ostalih potrebščin dokaj pogosto. Presune nas predvsem glavni lik, zaprti *Don Kihot* (slika 1, Zbirka Cordaro), upodobljen z nekaj potezami peresa in črnila. Na drugi strani je na veliki osrednji risbi, podobni ilustraciji iz leta 1937, upodobljen Don Kihot, ki ga peljejo v ječo. Zada se mu posmehujejo isti trije liki (med njimi prepoznamo župnika, ki ga prepoznamo iz Cervantesove pripovedi), le da so v drugačnem položaju. Presune pa nas predvsem izraz velikega trpljenja junaka, ki je veliko bolj dramatičen od tistega na prejšnji upodobitvi z isto tematiko. Risba se osredotoča na obraz in poudarja njegove vdrte oči, medtem ko so zaradi posebne tehnike manj vidne osebe v ozadju. Videti je, da je umetnik zavestno ustvaril različne točke gledišča in se pri tem poigral z dvo- in trirazsežnostjo subjekta, tokrat na risbi, v celoti narejeni s peresom. Don Kihot je objokan in obupan, povsem človeški, nič več vrli vitez, ki bi živel v navidezni resničnosti, ampak soočen z resničnostjo prisilnega jetništva; ne gre več za privide, vse je resnično! Pogled ne skriva ničesar več in jasno zaznavno je povsem človeško občutje, ki odseva iz njegovih oči. Tudi Pirnat je obupan mož. Ni naključje, da so opozorili na podobnost med tem pikaresknim antijunakom v pravem pomenu besede in enim njegovih avtoportretov, narejenem ravno v taborišču Gonars: »Ta podoba vklenjenega heroja (zapis se nanaša na ilustracijo, objavljeno leta 1936, op. cit.) je presenetljivo podobna Pirnatovemu *Žalostnemu avtoportretu* iz leta 1942, narejenem v koncentracijskem taborišču; zdi se kot Don Kihot v okovih: pod bremenom težav, na las podobnim Don Kihotovim, umetnik izrazi enaka čustva, kot jih izraža Cervantesov junak.«⁷

Ni naključje, da se Pirnat v trenutku skrajnega obupa opre na isti lik, ki razkrije njegovo težko jetniško življenje. Obraz Don Kihota ni več groteskna maska, ampak končno resnični človek, maske in karikature pa ponazarjajo

6 Nikolaj Pirnat, 1942, nav. v: Jure Mikuž, *Nikolaj Pirnat*, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana, 2003, str. 33.

7 Jasmina Markič, Maja Šabec, *Nikolaj Pirnat y don Quijote de la Mancha*, Centro de Estudios de Castilla-La Mancha (UCLM), Escuela de Arte Pedro Almodovar, Ciudad Real, 2012, str. 28–29.

Slika 1

Slika 2

trije liki na drugi strani rešetk, navidezno svobodni ljudje, ki so res za masko ali pa nemara metaforično v uniformi.

Na taki zamisli temelji tudi niz portretov Don Kihota/Pirnata (slika 2, Zbirka Cordaro), ki jih je umetnik skorajda v transu ustvaril drugega za drugim. Gre za vrsto obrazov, prislonjenih k rešetkam. Podoba je nadvse simbolna, zaznati je mogoče prepletanje tesnobe in bolečine človeka, ki je izgubil svobodo. Don Kihot je v tem primeru zares pravi in popolni metaforični dvojnik Pirnata, ki se z junakom povsem poistoveti in duhovno poveže. Bolj kot v drugih avtoportretih se umetnik bržkone prav tu najbolj razkriva. Vsi ti obrazi skorajda fotografsko kažejo nemirno dušo jetnika Pirnata.

Donkihotsko razsežnost vsebuje tudi zmožnost pogleda »onstran bodeče žice«, ki ni bila lastna samo Pirnatu, zmožnost boja z vsemi sredstvi proti omejitvam jetniških razmer in iskanja odprtega obzorja z izraznimi možnostmi, s katerimi je prelomil vse spone. Občutiti je mogoče skrajno hrepenenje po svobodi in osebni potrditvi, ki se nedvoumno kaže v avtoportretih, ter največjo samopotrditev umetnika. Tu velja omeniti tako samoironične portrete, kot je *Portret številke 956* (slika 3, Zbirka Cordaro) z 20. aprila 1942, kakor tudi bolj realistične, denimo portret, narejen 30. avgusta 1942, ki prikazuje sedečega umetnika s prekrižanimi nogami, sandali, sklenjenimi rokami, oprtimi na kolena, partizansko ruto, zavezano okoli vratu, in obrazom v profilu. Pogled sega onstran bodeče žice, onkraj malega kraja Gonars, ki ga zaznamo za ograjo, in se dviga nad vsiljene omejitve, za njegovim hrbtom se izgubi tudi vojak na straži. Prav on, umetnik, je tisti, ki se s svojo svobodno mislijo in svojim videnjem veličastno dviga visoko nad vsem ostalim.

Prevedel TOMAŽ JURCA

Slika 3

HORIZONTI ZGODOVINE

MOISHE POSTONE
HOLOKAVST IN TRAJEKTORIJA 20. STOLETJA

SLAVOJ ŽIŽEK
KAJ HOČE EVROPA?

Biologističnih in rasističnih form mišljenja nasploh in modernega antisemitizma posebej ne smemo pojmovati kot atavistično zgodovinsko regresijo. To so zgodovinsko nove forme mišljenja, ki so se pojavile v 19. stoletju in ne predstavljajo ponovnega vznika starih form. Ker imajo biološki značaj, so videti atavistične; vendar moramo sam ta značaj razumeti v navezavi na fetiš kapitala, ki omogoča mišljenje konkretnega kot »naravnega« in ki družbeno »naravno« vse bolj predstavlja z biološkimi izrazi.

MOISHE POSTONE

Zahvaljujem se Nicole Deqtvaaal, Spencerju Leonardu in Andrewu Sartoriju za komentarje in dragoceno raziskovalno pomoč.

HOLOKAVST IN TRAJEKTORIJA 20. STOLETJA

Zgodovinarji, ki se ukvarjajo s holokavstom, se soočajo z dvema nalogama, kot je povzel Michael Marrus: povedati in obeležiti morajo zgodbo kot dolžnost do mrtvih in v opozorilo prihodnjim generacijam, obenem pa morajo »zgodovino holokavsta integrirati v splošni tok zgodovinske zavesti«. ¹ Sam se nameravam – s premislekom o možnosti odnosa med holokavstom in njegovimi posledicami ter temeljnimi časovnimi strukturami 20. stoletja – posvetiti drugi od obeh nalog, obravnavi holokavsta z vidika začetka 21. stoletja.

V tej razpravi bom raziskal možnost skupne obravnave nečesa, kar se po navadi predstavlja ločeno, kot dva povsem različna diskurzivna univerzuma. Po eni strani je holokavst razumljen kot dogodek z globokim zgodovinskim pomenom – kot prelom v strukturi civilizacije in zgodovine ² in kot ključni dogodek tega stoletja. ³ Za nekatere je celo zunaj sfere človeške logike in zato onkraj zmožnosti zgodovinarjevega razumevanja motivov in interesov; ⁴

1 Michael Marrus, *The Holocaust in History*, University Press of New England for Brandeis University Press, Hanover, 1987, str. xiii.

2 Dan Diner, »Between Aporia and Apology: On the Limits of Historicizing National Socialism«, v: *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historian's Debate*, ur. Peter Baldwin, Beacon Press, Boston, 1990, str. 144; *Zivilisationsbruch, Denken nach Auschwitz*, ur. Dan Diner, Fischer Taschenbuch, Frankfurt, 1988.

3 Omer Bartov, »The Lessons of the Holocaust«, *Dimensions: A Journal of Holocaust Studies*, let. 12 (1998), št. 1, str. 20.

4 Isaac Deutscher, *The Non-Jewish Jew and Other Essays*, ur. Tamara Deutscher, Oxford University Press, London, 1968, str. 163–164.

v tem smislu njegov pomen v resnici presega samo zgodovino.⁵ Po drugi strani nedavni pomembni spisi, ki poskušajo prikazati osnovno zgodovinsko strukturiranost 20. stoletja – na primer *Čas skrajnosti*⁶ Erica Hobsbawma in *Dolgo dvajseto stoletje*⁷ Giovannija Arrighija –, težijo k marginali-

5 Eli Wiesel, »Trivializing the Holocaust: Semi-Fact and Semi-Fiction«, *New York Times*, 16. 4. 1978, str. 2, 1.

6 Hobsbawm se pri konceptualiziranju kratkega 20. stoletja navezuje na tri temeljna obdobja: 1914–1945, 1945–1973 in 1973–1991. Vzpon in padec Sovjetske zveze obravnava kot dogodek osrednjega pomena za kratko 20. stoletje. Kljub temu pa spopada med kapitalizmom in socializmom ne razume kot temeljne zgodovinske lastnosti stoletja. Namesto tega kapitalistično-komunistično zaveznštvo proti Hitlerju vidi kot stožer 20. stoletja, o katerem trdi, da je odprl pot povojni »zlati dobi«, ki naj bi bila temeljnega svetovnozgodovinskega pomena na globalni ravni. Gl. Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914–1991*, prev. Seta Knop, Katarina Jerin in Srečo Balent, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2000.

Ko Hobsbawm postavi zmago nad nacizmom/fašizmom v središče svojega razmisleka, fašizem razlaga kot množično gibanje, ki je nagovarjalo ljudi, ki so se dojemali kot družbene žrtve, ujete med velekapitalom in porajajočimi se delavskimi gibanji. Taki občutki so se značilno izražali v novi obliki antisemitizma (nav. delo, str. 109–113). Vendar Hobsbawm ne nadaljuje in ne razčlenjuje samega holokavsta. Namesto tega pri razčlenjevanju obdobja 1933–1945 usmeri pozornost na boj proti fašizmu kot boj za boljše družbo, ki naj bi vodil v novo dobo družbenih transformacij (str. 135–168).

Hobsbawmova obravnava ne osvetljuje težavnosti, ki jih imajo pripovedi o razvoju ob soočanju s holokavstom. Čeprav njegovo dojetje zgodovine ni linearno, ne problematizira tiste vrste razvoja, ki je bila značilna za povojno obdobje družbenih transformacij, in razmerja takšnega »razvoja« do holokavsta oziroma, splošneje, do vprašanja žrtev zgodovine. Namesto tega se zateče k abstraktni univerzalistični pripovedi, ki je v tem pogledu nerefektirana in zahteva diskurzivno marginalizacijo holokavsta.

7 Z gledišča problematike, ki jo odpira ta razprava, težava ni zgolj v tem, da Arrighi ne omenja holokavsta, temveč tudi v tem, da holokavsta ni mogoče razložiti z vidika teoretskega aparata, ki ga razvije. Arrighijeva obravnava trajektorije modernega sveta temelji na opisu tega, kar poimenuje sistemski cikel akumulacije, katerega posledica je menjavanje obdobj materialne in finančne ekspanzije, ki naj bi bile značilne za zgodovinski kapitalizem kot svetovni sistem (gl. Giovanni Arrighi, *Dolgo dvajseto stoletje: kapitalizem, denar in moč*, prev. Marjan Sedmak, Sophia, Ljubljana, 2009). Ta poskus razlage zgodovine kapitalizma z vidika ponavljajoče se strukture (in ne npr. z gledišča osnovnih form posredovanja, ki ženejo to dinamiko) daje Arrighijevi obravnavi močan deskriptivističen in objektivističen značaj. Kapitalistični razvoj predstavlja kot načelno kvantitativnega; kvalitativni razmislek vpelje z izrazi strukture, ki jo razločuje kot zgodovinsko alteracijo močnih in šibkih form organizacijske regulacije.

Arrighi sicer obravnava specifičnost razvoja industrijskega kapitalizma v Nemčiji (str. 235–238, 248–259) ter na kratko opiše etnično sovraštvo in nasilne spopade kot odziv na razkroj ustaljenih življenjskih vzorcev pod vplivom vse intenzivnejše konkurence na svetovnem trgu (str. 293–294). Vendar

zaciji holokavsta.⁸ Nanj se bodisi sploh ne nanašajo ali pa ga ne obravnavajo z vidika časovne strukturiranosti, ki jo vzpostavljajo.⁹

njegov pristop vseeno ne ponuja osnove za teoretsko posredovanje družbene objektivnosti in subjektivnosti. Zato v njegovo razpravo ni mogoče smiselno vključiti kake splošne zgodovinske teorije ideologije ali posebnih ideoloških temeljev holokavsta.

- 8 Knjiga François Fureta *Minule iluzije* (prev. Božidar Pahor in Stane Ivanc, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1998) je delna izjema. Furet obravnava zgodovino 20. stoletja kot zgodovino spodletelih radikalnih reakcij (komunizma in fašizma) na liberalno demokracijo, moderni antisemitizem pa predstavlja kot ključnega za nacionalsocializem kot eno od teh radikalnih reakcij. Vendar Furetova obravnava antisemitizma boleha za globoko ambivalenco. Furet po eni strani obravnava antisemitizem kot ideološki upor tako proti kapitalizmu kakor proti komunizmu (»proti dvema formama modernega materializma«), upor, ki se je konec 19. stoletja široko razširil, po prvi svetovni vojni pa izjemno zaostрил v Nemčiji (str. 46–47, 212–214). Po drugi strani uničevalski antisemitizem in holokavst v bistvu pripiše Hitlerju (str. 212–213) in s tem spodkoplje možnost, da bi ideološke forme, na katere se osredotoča, obravnaval zgodovinsko konsistentno. Ta teoretska ambivalenca je povezana s Furetovim redukcioniističnim razumevanjem socialne teorije ideologije, ki po njegovem temelji na analizi interesa (str. 207). Ker zavrne takšno socialno teorijo kot nezadostno, obravnava ideologijo nekonsistentno. Tu in tam implicitno pokaže na potrebo po drugačni socialni teoriji ideologije, vendar na drugih mestih v odnosu do posameznih osebnosti (npr. Hitlerja) ideologijo obravnava na idealističen način, ki ironično odzvanja ideologijo volje, ki jo kritizira.

Poleg tega je splošni teoretski okvir, v katerem Furet obravnava zgodovino 20. stoletja – okvir, ki temelji na delni prisvojitvi obravnave fašizma pri Ernstu Nolteju, po katerem je fašizem partikularna mimična reakcija na boljševizem –, v nasprotju s Furetovo lastno obravnavno nacizma. Furet obravnava nacizem kot gibanje, ki je prebilo meje fašizma in nacionalizma ter se postavilo kot kontrauniverzalistično gibanje. Ta pozicija je konsistentna s Furetovo kratko obravnavo antisemitizma, vendar se ne ujema z njegovim splošnim teoretskim okvirom in ponazarja njegovo šibkost.

- 9 Knjiga Dana Dinerja *Das Jahrhundert verstehen: eine universalhistorische Deutung* (Luchterhand, München, 1999) je v tem pogledu pomembna izjema. Diner poskuša zgodovino 20. stoletja (s posebnim poudarkom na Evropi prve polovice stoletja) predstaviti skozi dve osišči. Prvo utemeljuje na boju med komunizmom in njegovimi nasprotniki v letih 1917–1989, tj. na svetovni državljanski vojni, pogojeni z vrednotami in svetovnimi nazori. Drugo osišče pa se osredotoča na geografske in etnične probleme. S tem ko Diner na zgodovino stoletja pogleda z evropske periferije (Baltik, Črno in Egejsko morje), na novo osvetli razvoj 20. stoletja.

Dinerjeva razprava o holokavstu je obenem osrednja točka knjige in pomembna intervencija v razpravo med funkcionalisti in intencionalisti. Pri posredovanju holokavsta in splošne zgodovine Dinerja ne zanima toliko problem periodizacije, temveč bolj pristop, ki je predstavljen na tem mestu. Implicitno pokaže, da holokavst zaznamuje sečišče dveh zgodovinskih osi, okrog katerih je po njegovem mogoče organizirati zgodovino 20. stoletja. Kljub temu so njegovi argumenti o specifičnosti nacističnega antisemitizma in antiboljševizma skladni s temi, ki so predstavljeni v tem članku.

Marginalizacija holokavsta v splošnem zgodovinskem diskurzu je bila zelo očitna konec štiridesetih let in v petdesetih letih.¹⁰ Lahko bi rekli, da je imela številne vzroke – na primer strategije zanikanja in ogibanja,¹¹ strukture psihične represije¹² in abstraktno univerzalistično pozicijo, ki je bila zlasti močna v levičarskem in komunističnem diskurzu in je izhajala iz predpostavke, da bi bilo osredotočanje na trpljenje in poboj Judov partikularistično.¹³

Vendar težavnosti integracije splošnega zgodovinskega diskurza in diskurza o holokavstu ne moremo razložiti zgolj v navezavi na strategije ogibanja ali abstraktne univerzalistične pozicije.¹⁴ Naposled gre za teoretski problem, ki izhaja iz vprašanja, ali holokavst moramo oziroma sploh moremo historizirati.¹⁵ To pa nas takoj postavi pred problem, kako naj sploh razumemo samo historizacijo. Po mojem je v tem pogledu bistveno vprašanje, ali lahko holokavst

- 10 Za nekatere (različne) obravnave kompleksnih struktur povojnega diskurza javnosti o holokavstu v Združenih državah, Franciji, Izraelu in Nemčiji gl. Marrus, *The Holocaust in History*; Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Houghton Mifflin Co., Boston, 1999; Henry Rousso, *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1991; Joan Wolf, »Negotiating Meaning: Narrative Politics and Memory of the Holocaust in French Public Discourse«, doktorska disertacija, University of Chicago, 1997; Tom Segev, *The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust*, Hill and Wang, New York, 1993; *Coping with the Past: Germany and Austria after 1945*, ur. Kathy Harms, Lutz R. Reuter in Volker Dürr, University of Wisconsin Press, Madison, 1990, še zlasti razprave: Andrei S. Markovits, »Coping with the Past: The West German Labor Movement and the Left«, str. 219–231; Wolfgang Mommsen, »The Germans and Their Past: History and Political Consciousness in the Federal Republic of Germany«, str. 252–269; Moishe Postone, »After the Holocaust: History and Identity in West Germany«, str. 233–251; Anson Rabinbach, »Beyond Bitburg: The Place of the 'Jewish Question' in German History after 1945«, str. 187–188; Frank Trommler, »The Creation of History and the Refusal of the Past in the German Democratic Republic«, str. 79–93.
- 11 Gl. npr. Wolfgang Benz, »Die Abwehr der Vergangenheit«, v: *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, ur. Dan Diner, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1987, str. 17–33.
- 12 Gl. Alexander Mitscherlich, Margarete Mitscherlich, *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behavior*, Grove Press, New York, 1975.
- 13 Furet na kratko obravnava, kako široko je bil ta odnos razširjen v Evropi, zlasti na področjih, ki jih je nadzorovala Sovjetska zveza, pa tudi v antifašističnih krogih. Gl. François Furet, *Minule iluzije*, prev. Božidar Pahor in Stane Ivanc, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1998, str. 351, 379, 392.
- 14 Za razpravo o težavnosti povezovanja splošnega toka zgodovine s holokavstom gl. Omer Bartov, »Intellectuals on Auschwitz: Memory, History, and Truth«, *History & Memory*, let. 5, št. 1, str. 87–129.
- 15 Gl. nav. zbornik *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?*, zlasti prispevka Saula Friedländerja, »Überlegungen zur Historisierung des Nationalsozialismus«, str. 34–50, in Dana Dinerja, »Zwischen Aporie und Apologie: Über Grenzen der Historisierbarkeit des Nationalsozialismus«, str. 62–73.

dojemamo v navezavi na temeljne zgodovinske procese, ki so določali in spreminjali družbeno življenje v 20. stoletju. Ali pa moramo holokavst – naj je bil še tako tragičen – razumeti zgolj kot dogodek splošnega moralnega pomena, ki je sicer imel izreden pomen za žrtve (in morda za krivce), vendar ni pretirano pomemben z vidika globlje zgodovinske strukture?

V tej razpravi bom na podlagi svojih prejšnjih spisov zagovarjal tezo, da holokavst moremo in moramo analizirati z vidika procesov na ravni globinske zgodovinske strukture – da ga na tej ravni analize lahko osvetlimo in istočasno osvetlimo vidike splošne časovne strukturiranosti našega stoletja.

Poskus posredovanja holokavsta in temeljnih zgodovinskih procesov 20. stoletja je nujno tudi poskus razlage ključnih lastnosti teh zgodovinskih procesov pa tudi specifičnosti holokavsta. To zahteva zelo specifično problematizacijo razmerja med zgodovino in njenimi žrtvami. Rečeno drugače, ta problematika kaže, da sta zgodovinski nalogi, ki ju je očrtal Marrus, povezani. Ob tem se zastavlja vprašanje, ali oziroma na kakšen način je še mogoče misliti prihodnost, ne da bi izdali preteklost.¹⁶

II.

Številne nedavne razprave so poskušale razčleniti temeljno časovno strukturo 20. stoletja. V tem članku se bom posvetil *Času skrajnosti* Erica Hobsbawma.¹⁷ Ko Hobsbawm poskuša konceptualizirati kratko 20. stoletje, ga razdeli na tri osnovna obdobja. Od leta 1914 do posledic druge svetovne vojne je bila »doba katastrofe«, zaznamovana z dvema svetovnima vojnama, veliko depresijo, krizo demokracije ter vzponom stalinizma, nacizma in fašizma. Temu je od leta 1947 do začetka sedemdesetih let nepričakovano sledila »zlata doba«,

16 To vprašanje je v osrčju Benjaminove razprave »O pojmu zgodovine«. Benjamin razlikuje med dvema pojmovanjema prihodnosti, ki osvetljujeja nasprotujoča si odnosa do preteklosti. Prvo, utemeljeno na konceptiji razvoja, se navezuje na pojem homogenega in praznega časa. Ta konceptualni okvir po Benjaminu izraža in krepi dejanski potek zgodovine kot zgodovino dominacije, v kateri je preteklost podrejena sedanjosti in tradicija konformizmu – to je zgodovina, v kateri mrtvi niso varni pred nasprotnikom, ki je še naprej zmagovit. Druga konceptija prihodnosti je opredeljena z izrazi revolucionarnih možnosti boja za potlačeno zgodovino, ki bi pomenila preboj določenega obdobja iz homogenega toka zgodovine. Kvalitativno drugačna prihodnost je zato po Benjaminu neločljivo povezana z reševanjem preteklosti. Gl. Walter Benjamin, »O pojmu zgodovine«, prev. Frane Jerman, v: Walter Benjamin, *Izbrani spisi*, ur. Bratko Bibič, Studia humanitatis, Ljubljana, 1998, str. 213–225.

17 Gl. Hobsbawm, *Čas skrajnosti*.

obdobje pospešene gospodarske rasti, širitve socialne države, relativne politične stabilnosti in delujočega mednarodnega sistema. To »zlato dobo« je na začetku sedemdesetih letih nasledilo obdobje, ki so ga zaznamovali ponovna gospodarska kriza, množična brezposelnost, vse hujša družbena razslojenost, razpad mednarodnega sistema in katastrofalne krize v določenih predelih sveta.

Hobsbawmova periodizacija podaja zaporedje temeljnih sprememb v razmerju med državo in (kapitalistično) ekonomijo. Prvo obdobje lahko razumemo kot številne različne poskuse, da bi odgovorili na svetovno krizo liberalnega kapitalizma 19. stoletja. Drugo obdobje je bilo tako na Vzhodu kakor na Zahodu zaznamovano z uspešno, državno usmerjeno sintezo, ki je koristila širokim slojem urbanega prebivalstva. Za zadnjo tretjino stoletja je značilen zlom te sinteze: vse šibkejše nacionalne države kot suverene ekonomske entitete, spodkopavanje socialne države na Zahodu, razpad birokratskih partijskih držav na Vzhodu in očiten zmagoslavni vznik neomejenega tržnega kapitalizma.

Časovne strukture, ki jih je razčlenil Hobsbawm, so temeljne in splošne ter zajemajo številne države in regije. Predpostavljajo velike zgodovinske procese, ki jih ne moremo zadovoljivo razložiti z gledišča partikularnih državnih politik ali lokalnih kontingenc.¹⁸ Dejansko so idejo zgodovinske linearnosti, ki je bila v desetletjih po drugi svetovni vojni še predstavljiva na primer v navezavi na diskurz modernosti in modernizacije, spodkopale družbene in ekonomske preobrazbe preteklih desetletij, ki jih je očrtal Hobsbawm. Te preobrazbe so poudarile osrednji pomen kapitalizma kot določujoče zgodovinske kategorije našega časa, k čemur se bom vrnil.

III.

Vprašanje je torej, ali lahko holokavst in njegove posledice zastavimo na splošni zgodovinski ravni, kot jo podaja Hobsbawm. To najprej zahteva pojasnitev glavnih lastnosti holokavsta. Ta problematika je bila pogosto zastavljena kot edinstvena in je bila včasih žal razumljena kot tekma za prvenstvo pri vlogi žrtve.¹⁹ Kljub temu takšne razlage ne smejo zamegliti temeljnega vprašanja,

18 Veliki zgodovinski procesi so izziv za številne postmodernistične in poststrukturalistične pristope, ki so bili močno razširjeni v zadnjih desetletjih. Vprašanja, ki jih postavlja temeljna časovna struktura, niso enaka vprašanjem o »realnosti« holokavsta ali, splošneje, vprašanjem o tem, kaj so dogodki. Za razpravo o teh vprašanjih gl. *Probing the Limits of Representation: Nazism and the »Final Solution«*, ur. Saul Friedländer, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992.

19 Gl. Novick, *The Holocaust in American Life*, str. 9.

ki ni niti teološko niti kvantitativno, pa naj se izraža v številu pobitih ljudi ali v stopnji njihovega trpljenja. (Obstaja preveč zgodovinskih primerov množičnih pobojev in genocidov.) Pravzaprav gre za vprašanje kvalitativne specifičnosti. Ključnih vidikov nacističnega poskusa uničenja evropskih Judov ne moremo razložiti, vse dokler holokavst enostavno zvajamo pod splošno kategorijo množičnega poboja in ga na primer razumemo kot posledico morilske strategije iskanja grešnih kozlov, pri kateri bi žrtve zlahka bile pripadniki neke druge skupine.

Holokavst je določil njegov programski in totalni značaj: izkoreninjene Judov je moralo biti totalno; vsi Judje, tudi otroci, so bili zapisani smrti. Poleg tega je bilo za iztrebljanje Judov značilno očitno pomanjkanje funkcionalnosti. Zdi se, da to ni bilo sredstvo pri doseganju kakšnega cilja. Judov niso morili na primer zaradi vojaških ali varnostnih razlogov in prav tako ne zaradi demografsko-ekonomskega planiranja. Nacistična politika proti Judom niti ni bila podobna politiki množičnih pobojev Poljakov in Rusov, namen katerih je bil uničenje delov prebivalstva, okrog katerih bi se lahko organiziral upor, zato da bi preostale čim lažje izkoriščali kot helote. V resnici Judov niso pobijali zaradi »zunanjega« cilja. Njihovo uničenje naj ne bi bilo le totalno, temveč je bilo očitno samo sebi namen – uničenje zaradi uničenja samega je bil cilj, ki je zahteval absolutno prednost. Funkcionalistične razlage holokavsta, pristopi, ki ga poskušajo razumeti z vidika instrumentalne racionalnosti in običajnih teorij grešnih kozlov, zato nikakor ne morejo razložiti, zakaj sta bili v zadnjih letih vojne, ko so nemške sile že bežale pred Rdečo armado, številno osebje in oprema izvzeti iz potencialnih vojaških nalog le zato, da so lahko organizirali transport Judov v plinske celice iz krajev, tako oddaljenih kakor otok Rodos.²⁰

Vsaka zadovoljiva razlaga holokavsta mora biti zmožna razčleniti to kvalitativno specifičnost uničevanja evropskega judovstva.²¹ To specifičnost je treba

20 Deportacija Judov z Rodosa v Auschwitz poleti leta 1944 je zgolj en primer razsežnosti nacističnega uresničevanja načrta, da uničijo evropsko judovstvo. Gl. Martin Gilbert, *The Holocaust*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1985, str. 706–710, 722–725.

21 Npr. Steven Aschheim razvija podoben poudarek, ko se ne strinja s Christopherjem Browningom, ki pri množičnih pobojih posveča pozornost številnim suhoparnim psihološkim mehanizmom, kot so npr. skupinska konformnost, podrejanje avtoriteti, alkohol in rutinizacija (Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, HarperCollins, New York, 1992), in z Georgeem Mosseem, po katerem so množični poboji obramba buržoazne morale (George L. Mosse, *Nacionalizem in seksualnost: morala srednjih razredov in seksualne norme v moderni Evropi*, prev. Sonja Dular, Založba / *cf., Ljubljana, 2005). Aschheim pravilno poudarja, da takšne razlage ne

razumeti v navezavi na nacistično gibanje, ki je samo sebe razumelo kot upor. Poleg tega jo je treba razumeti skozi kategorije, ki morejo posredovati tako holokavst kakor splošni zgodovinski razvoj, kot je bil na primer razdelan z zgornjo periodizacijo.

Skupaj s specifičnim opisom holokavsta takšna periodizacija zgodovine opozarja na potrebo po ponovnem analitskem razmisleku. Časovnica 20. stoletja nas opominja, da se zgodovina ni končala s holokavstom. To ne velja zgolj v trivialnem smislu, da je od holokavsta minilo več kot pol stoletja, temveč tudi v smislu, da sta se splošna strukturiranost in sestava družbenega življenja odtelej že večkrat spremenili, pa tudi v intelektualno in čustveno provokativnem smislu, da se projekti človeške emancipacije niso končali z Auschwitzem. Zato se vprašanje historizacije holokavsta z vidika konca 20. stoletja nujno zastavlja drugače, kakor se je v povojnih desetletjih.

IV.

Ko nanje pogledamo z vidika specifičnosti holokavsta in problematike posredovanja holokavsta v zgornjem splošnem zgodovinskem okviru, pade na širok razpon pristopov senca dvoma. S tega vidika se številne razlage izkažejo za zgodovinsko partikularne, in to velja celo za tiste, ki se omejujejo na specifično nemške zgodovine, kulture in misli,²² ali za tiste, ki obravnavajo zgolj zgodovino Judov in razlagajo antisemitizem nadzgodovinsko.²³

morejo zadovoljivo razložiti programa uničenja. Kot ugotavlja, mora tudi rasizem postati genociden (Steven E. Aschheim, *Culture and Catastrophe: German and Jewish Confrontations with National Socialism and Other Crises*, New York University Press, New York, 1996, str. 79–81).

22 Gl. npr. Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–1945*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1975; Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Vintage Books, New York, 1996; Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984; George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, Grosset and Dunlap, New York, 1964; Paul Lawrence Rose, *Revolutionary Anti-Semitism in Germany from Kant to Wagner*, Princeton University Press, Princeton, 1990. Za kritiko teze *Sonderweg* gl. David Blackbourn in Geoff Eley, *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and politics in Nineteenth-Century Germany*, Oxford University Press, Oxford, 1984.

23 Gl. npr. Malcom Hay, *Europe and the Jews: The Pressure of Christendom on the People of Israel over 1900 Years*, Academy Chicago Publishers, Chicago, 1988; Léon Poliakov, *The History of Anti-Semitism*, knj. 1: *From the Time of Christ to the Court of Jews*, The Vanguard Press, New York, 1965.

Zato tudi debate med tako imenovanimi funkcionalističnimi in intencionalističnimi interpretacijami holokavsta zelo malo povedo o kateri izmed obeh formuliranih razsežnosti. Intencionalisti trdijo, da je bil holokavst načrtovan od samega začetka, zato vidijo neposredno povezavo med nacistično ideologijo, planiranjem in politiko ter pripisujejo Hitlerjevemu svetovnemu nazoru ključni pomen.²⁴ S tem ko se osredotočajo na antisemitsko pisanje, zagovarjajo, da obstaja linearna povezava med Hitlerjevimi teksti iz dvajsetih let in poskusom uničenja evropskega judovstva dvajset let zatem. Argumenti funkcionalistov pa zavračajo poudarek intencionalistov na volji in naklepu ter zmanjšujejo pomen ideologije. Trdijo, da potek nacistične antijudovske politike od leta 1933 naprej ni bil linearen, temveč brezciljen, kar naj bi nakazovalo pomanjkanje vnaprej dogovorjenega in postavljenega načrta. Holokavst naj bi postal cilj kontingentno, kot posledica sosledja birokratskih pobud in odzivov na različne probleme, ki sta jih povzročala vojna in birokracija dejansko kaotičnega sistema.²⁵

24 Gl. npr. Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship: The Origins, Structure, and Effects of National Socialism*, Praeger Publishers, New York, 1970; Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–1945*; Gerald Fleming, *Hitler and the Final Solution*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1984; Klaus Hildebrand, »Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich«, v: *Der Führerstaat, Mythos und Realität*, ur. Gerhard Hirschfeld, Lothar Kettenacker, Klett–Cotta, Stuttgart, 1981, str. 23–41; Klaus Hildebrand, *The Third Reich*, Allen and Unwin, London – Boston, 1984.

25 Gl. npr. Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Droste Verlag, Düsseldorf, 1972; Martin Broszat, *The Hitler State*, Longman, London – New York, 1981; isti, »Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, let. 18 (1970), št. 4; isti, »Hitler und die Genesis der 'Endlösung': Aus Anlass der Thesen von David Irving«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, let. 25 (1977), št. 4; Hans Mommsen, »Die Realisierung des Utopischen: Die 'Endlösung der Judenfrage' im 'Dritten Reich', *Geschichte und Gesellschaft*, let. 9 (1985), št. 3; Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy towards the Jews, 1933–1939*, University of Illinois Press, Urbana, 1970.

Götz Aly in Susanne Heim, katerih argumentacija predpostavlja splošen funkcionalistični okvir, trdita, da bi lahko nacistična ideologija povzročila le pogoje, ne pa celotnega uničenja evropskega judovstva. To je kot svoj ključni element zahtevalo izračune ekonomskih in družbenih planerjev nemške okupacije Vzhodne Evrope – ki so v uničenju Judov videli sredstvo za reševanje problema preobljudenosti. (Gl. Götz Aly, Susanne Heim, »Die Ökonomie der 'Endlösung': Menschliche Vernichtung und wirtschaftliche Neuordnung«, *Socialpolitik und Judenvernichtung: Gibt es eine Ökonomie der Endlösung?*, Rotbuch, Berlin 1987, str. 7–90. Prim. Götz Aly, *Final Solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, Oxford University Press, London, 1998.) Kritiko tega ekonomističnega pristopa razvijeta Ulrich Herber v spisu »Arbeit und Vernichtung: Ökonomistische Interesse und Primat der 'Weltanschauung' im Nationalsozialismus«, v: *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?*, ur. Dan Diner, str. 198–236, in Christopher R. Browning v knjigi *The Path to Genocide*, Cambridge University Press, New York, 1992, str. 59–76.

Ne glede na prednosti in slabosti obeh pozicij nobena od njiju ne more v celoti zadostiti ravni obravnave, ki jo poskušam vpeljati, in tega problema ne moremo razrešiti s preprostim premoščanjem razlik med njima. Ko funkcionalistične pozicije poskušajo osmisliti izrojeno pot nacističnih antisemitskih politik po letu 1933 in kompleksnost odločevalskih procesov na terenu, se jim zdi samoumevno to, kar je šele treba razložiti, tj. kako si je bilo sploh mogoče zamisliti program celovitega uničenja. Intencionalistične pozicije to vprašanje poskušajo zastaviti, a s tem zvedejo vprašanje ideologije na problem namere in motivacije; to velja tako za te, ki poskušajo holokavst razložiti z osredotočanjem na Hitlerjev antisemitizem, kakor za tiste, ki zagovarjajo specifično kvaziontologijo nemške kulture antisemitizma.²⁶

Ta debata ne le privzema klasično moderno antinomijo volje in neosebnega, objektivnega mehanizma, poleg tega poziciji niti ne prispevata k razjasnjevanju možnosti odnosa med holokavstom in širšim zgodovinskim razvojem. Dejansko obe obravnavata holokavst v smislu kontingence, pri čemer se ena osredotoča na kontingenco odločevalskih procesov v nacistični državi v vojnih razmerah, druga pa na kontingenco diktatorjevega svetovnega nazora ali edinstvene kulture neke države. Kot je opazil Zygmunt Bauman, je holokavst s takšnih pozicij hitro videti, kot da bi bil neznačilen in sociološko nepomemben.²⁷

Seveda so obstajali tudi poskusi interpretacije nacizma z vidika večjih zgodovinskih procesov, med njimi širok nabor teorij fašizma pa tudi teorij totalitarizma. A kot so poudarili že Saul Friedländer in mnogi drugi, so kategorije, kakršni sta »fašizem« ali »totalitarizem«, morda uporabne za določene namene, ne morejo pa zadovoljivo razložiti načrtovanega uničenja evropskega judovstva, saj to ostaja zunaj njihovega analitskega obzorja.²⁸ Dejansko lahko enako rečemo o teorijah Raula Hilberga in Hannah Arendt, ki poudarjata strukture birokratskih avtoritet ter delitev dela in s tem odgovornosti,

26 Gl. Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, Vintage Books, New York, 1996.

27 Zygmunt Bauman, *Moderna in holokavst*, prev. Slavica Jesenovec Petrović, Študentska založba, Ljubljana, 2006.

28 Kot pravi Friedländer, »ne gre za to, da koncepti, kakršna sta 'totalitarizem' ali 'fašizem', niso primerni za konceptualizacijo 'dokončne rešitve'; nasprotno, ti koncepti so veliko primernejši pri partikularnih pojavih, s katerimi se ukvarjamo, kadar 'dokončne rešitve' ne vključimo v analizo« (Saul Friedländer, *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, str. 56–57). Prim. njegov spis »From Anti-Semitism to Extermination«, v: *Unanswered Questions: Nazi Germany and the Genocide of the Jews*, ur. François Furet, Schocken Books, New York, 1989, str. 3–11.

ki je zaznamovala nacistični program uničenja.²⁹ Takšni pristopi pomagajo osvetliti, kako je bil program izvršen in kaj ga je omogočilo, ne razložijo pa programa samega.

Medtem ko razprave med intencionalisti in funkcionalisti zakrivajo razmerje med holokavstom in večjim zgodovinskim razvojem, večina poskusov, da bi interpretirali nacizem in holokavst z vidika takšnega razvoja, v bistvu reducira holokavst na takšen razvoj in s tem prikrije njegovo specifičnost. To velja tudi za interpretacijo Arna Mayerja, ki poskuša razložiti holokavst v navezavi na zelo oster nacistični antiboljševizem, ki naj bi bil le najskrajnejši izraz vroče in hladne vojne, ki je med letoma 1917 in 1989 prežemala Evropo.³⁰ Čeprav Mayer uspešno prebije ozko zamejenost velike večine diskurza o holokavstu, istočasno zamegljuje specifičnost holokavsta, zato v resnici ne more razložiti poskusa uničenja *vseh* Judov *povsod* (od Norveške do Rodosa).

Hannah Arendt z *Izvori totalitarizma* ter Max Horkheimer in Theodor Adorno z *Dialektiko razsvetljenstva* so se zavedali, da je treba holokavst obravnavati v navezavi na moderni antisemitizem, zato so poskušali to ideologijo predstaviti kot simptom velike zgodovinske preobrazbe evropske družbe. Čeprav so razumeli te preobrazbe na povsem različne načine, njihove raziskave vseeno izhajajo iz skupne predpostavke, da se je antisemitizem širil s tem, ko so Judje postajali zgodovinsko odvečni v svojih starih družbenih vlogah.³¹ Četudi kategorija zgodovinske odvečnosti morda utegne razložiti široko razširjeno sovražstvo in celo množične poboje, ne more utemeljiti razumevanja osnovne in določujoče posebnosti holokavsta – načrtovanega programa za popolno uničenje ljudi.

Vendar lahko zagatam njihovih specifičnih pristopov navkljub trdimo, da so Hannah Arendt ter Adorno in Horkheimer pravilno obravnavali antisemitizem

29 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Holmes & Meier, New York, 1985; Hannah Arendt, *Eichmann v Jeruzalemu*, prev. Polona Glavan, Študentska založba, Ljubljana, 2007.

30 Arno Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken? The »Final Solution« in History*, Pantheon Books, New York, 1988.

31 Hannah Arendt zagovarja tezo, da so Judje s tem, kar obravnava kot zaton nacionalne države po letu 1873, postali odvečni evropskemu koncertu narodov (Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, prev. Zdenka Erbežnik, Patricija Fajon in Polona Glavan, Študentska založba, Ljubljana, 2003, str. 55–74, 98–102, 149–152). Adorno in Horkheimer to obdobje obravnavata kot določeno s prehodom iz liberalnega kapitalizma v državnega. Po enem vidiku njune kompleksne teorije antisemitizma so bili Judje, ki so postali predstavniki tržno posredovane sfere cirkulacije, vse bolj odvečni, potem ko je državni kapitalizem nasledil liberalnega. Gl. Max Horkheimer in Theodor W. Adorno, *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*, prev. Seta Knop, Mojca Kranjc in Rado Riha, Studia humanitatis, Ljubljana, 2006, str. 210–211, 217–218; Max Horkheimer, »The Jews and Europe«, v: *Critical Theory and Society*, ur. Bronnerin Kellner, str. 89–94.

kot edino kategorijo, ki neposredno in zgodovinsko zastavlja vprašanje uničenja. Funkcionalistične razlage se temu vprašanju preprosto ognejo. Večini razlag, ki so to vprašanje poskušale zastaviti, pa ne uspe verodostojno razložiti programa popolnega uničenja. To je očitno pri razlagah, ki se osredotočajo na instrumentalno racionalnost in birokratsko-tehnokratsko vladavino, značilno za modernost,³² na izključevalnost, inherentno razsvetljskemu univerzalizmu, ali na fanatizem ostrega antiboljševizma. To velja celo za pristope, ki poudarjajo rasistično in biologično razmišljanje, ki je bilo v razmahu v Evropi na koncu 19. in na začetku 20. stoletja.³³ Čeprav je bilo takšno razmišljanje nedvomno zelo pomembna razsežnost antisemitizma, kot takšno spet ne more razložiti možnosti programa popolnega uničenja.³⁴ Zato se moramo osredotočiti na osrednji element moderne antisemitizma, na idejo, da so Judje svetovnozgodovinska grožnja življenju.

Ponovna vrnitev h kategoriji antisemitizma zato ni nujno vračanje k poziciji, ki holokavst obravnava zgolj kot specifičnost nemške zgodovine. Prav tako ni nujno pristajanje na linearni in naklepni razvoj nacistične antijudovske politike. Poleg tega ne predpostavlja, da lahko antisemitizem sam, brez nadaljnje posredovanja, neposredno razloži dejanja, motivacije in namere akterjev. Kljub temu je izhajanje iz antisemitizma kot ideologije ključno za vsak poskus zgodovinskega razumevanja nacističnega programa popolnega uničenja. Tak poskus zahteva, da antisemitizem navežemo na širši zgodovinski razvoj.

Tovrstno osredotočanje na antisemitizem nas prisili tudi, da znova razmislimo o pomenu ideologije. Kot je predlagal že Dominick LaCapra, moramo razločevati med ideologijo – kot splošnim okvirom pomena – ter individualnimi motivacijami in namerami.³⁵ Združevanje tega dvojega je namreč podlaga za

32 Daniel Jonah Goldhagen v knjigi *Hitler's Willing Executioners* (Vintage Books, New York, 1996) – ki tudi sama ni brez zagat – postavlja pod vprašaj tak pristop kot v najboljšem primeru enostranskega.

33 Gl. npr. George Mosse, *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, Howard Fertig, New York, 1978; Götz Aly, Peter Chroust in Christian Pross, *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994; Michael Burleigh in Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany, 1933–1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991; Paul Windling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

34 To zagovarja tudi Steven Aschheim v *Culture and Catastrophe*, New York University Press, New York, 1996, str. 115–135.

35 Dominick LaCapra, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Cornell University Press, Ithaca, 1994, str. 220. To razlikovanje je pomembno, kadar uporabljamo psihoanalitične kategorije za pojasnjevanje družbenih in zgodovinskih fenomenov. Gl. še Mosseevo obravnavo rasizma kot svetovnega nazora v *Toward the Final Solution*.

(neprepričljivo) trditev, da je antisemitizem, ki naj bi se skrival globoko v dušah nemških storilcev, neposredno odgovoren za njihova dejanja. Vendar je takšno združevanje podlaga tudi za nasprotni argument, namreč da antisemitizem *ni* bil osrednjega pomena, saj nacistične antijudovske politike niso bile uvedene linearno, tako da se za številne posamezne Nemce zdi, da jih ni motiviralo posebej močno sovraštvo do Judov. Ker tej poziciji spodleti pri razlikovanju ideologije kot splošnega kulturnega okvira in horizonta pomena od individualnih afektov in motivacij, ne more prepoznati problematike poskusa uničenja Judov ločeno od vprašanja, kako je bilo to izpeljano.

Zato pri razmišljanju o modernem antisemitizmu izhajam iz ideološke forme, ki je v Evropi po letu 1873 postala široko razširjena (pogrome v Rusiji moramo razumeti kot del tega razvoja in ne kot psevdosrednjeveške izbruhe) in je doživela vrh v nacistični Nemčiji v obdobju, ki ga Hobsbawm označuje za Dobo katastrofe. Ne bom se ukvarjal s tem, zakaj je bila ta ideologija v nekaterih evropskih državah močnejša kakor v drugih (četudi obstaja povezava med stopnjo, do katere je bila kapitalistična modernost posredovana z državo, in rastjo modernega antisemitizma v zadnji tretjini 19. stoletja) ali zakaj je v Nemčiji postala hegemon. Takšna raziskava bi zahtevala raven posredovanja, ki se je na tem mestu ne morem lotiti.

Namesto tega bom predstavil razlago antisemitizma kot splošne ideologije in to poskušal povezati z zgoraj očitanim splošnim časovnim strukturiranjem modernega sveta. Za takšen pristop je problem možnosti nemške *Sonderweg* relevanten za vprašanje ravni posredovanja, ne pa za naravo in konstitucijo same ideologije. To pomeni, da moj namen ni razložiti, *zakaj* sta nacizem in moderni antisemitizem v Nemčiji postala hegemon. Namesto tega bom poskušal podrobneje določiti *tisto*, kar je postalo hegemono, in razložiti moderni antisemitizem kot notranje povezanega z nacionalsocializmom, pri tem pa izhajati z gledišča, ki lahko posreduje med analizo holokavsta in velikimi zgodovinskimi procesi 20. stoletja.

V.

Pri obravnavi problematike antisemitizma v razmerju do velikih zgodovinskih procesov bi rad opozoril na antinomijo splošnih interpretacij nacionalsocializma in holokavsta. Po eni strani so številni pristopi, zlasti tisti iz šestdesetih let, nacionalsocializem interpretirali kot upor proti modernosti.³⁶ Po drugi strani

36 Gl. Mosse, *The Crisis of German Ideology*.

so novejši pristopi holokavst interpretirali kot ukoreninjenega v univerzalistično in racionalistično razsvetljensko pojmovanje človeštva³⁷ ali kot inherentno možnost moderne.³⁸

Kot bom pokazal v drugem delu članka, ta antinomija osvetljuje samorazumevanje dveh povojnih obdobj. V petdesetih in šestdesetih letih, v času »zlate dobe«, je bila hegemonija določene forme modernosti izražena tudi v interpretacijah nacizma kot antimodernega. Pozneje, v času intelektualne reakcije proti »velikim zgodbam« modernosti, je nacizem vse bolj obveljal za značilno modernega. V obeh primerih je bil nacizem pojmovan kot enostransko nasprotje vladajočega diskurza, kot njegov Drugi. To implicitno kaže na enostranskost obeh dominantnih diskurzivnih načinov, tako modernega kakor postmodernega, k čemur se bom vrnil.

Za zdaj želim samo poudariti, da je interpretativna antinomija razumevanja nacizma bodisi kot antimodernega bodisi kot v bistvu modernega zgovorna: poudarja nezadostnost koncepta modernosti kot rigoroznega analitskega koncepta, s katerim bi mogli razložiti nacionalsocializem, saj je nacizem hkrati zavračal določene elemente modernosti in močno poudarjal druge (npr. moderno tehnologijo in industrijski kapital). Zato potrebujemo razlago, ki bi lahko osmislila strukturo obeh vrst elementov modernosti in ki bi lahko to strukturo povezala z modernim uničevalnim antisemitizmom.³⁹ S tem ko bi takšna razlaga problematizirala oznako nacizma kot bodisi antimodernega bodisi modernega, bi pod vprašaj postavila tudi splošnejšo teoretsko primernost kategorij, kot so »modernost«, »postmodernost« in »antimodernost.«

Tiste vrste antisemitizma, ki se je najradikalneje izrazila v holokavstu, ne smemo zamenjevati z vsakdanjimi antijudovskimi predsodki. To je ideologija, ki je postala na koncu 19. stoletja v Evropi široko razširjena; njen vzpon je predpostavljala zgodnejše forme antisemitizma, ki so bile stoletja integralni del zahodne krščanske civilizacije. Vsem oblikam antisemitizma je skupna stopnja moči, pripisana Judom. Vendar ne gre samo za stopnjo te moči, ampak tudi za njeno kvaliteto. Za moderni antisemitizem je značilno, da je moč, ki jo pripisuje Judom, skrivnostno neoprijemljiva, abstraktna in univerzalna. Je forma moči, ki se ne izraža neposredno, temveč išče konkretnega političnega, družbenega ali kulturnega nosilca, prek katerega lahko deluje. Kajti v modernem

37 Gl. Berel Lang, *Act and Idea in the Nazi Genocide*, University of Chicago Press, Chicago, 1990.

38 Gl. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*.

39 Na ta način v tej razpravi orisani pristop poskuša teoretsko utemeljiti uvid, ki ga je delilo več mislecev, vključno s Hannah Arendt in Saulom Friedländerjem, namreč da je bila v ideološkem jedru nacionalsocializma oblika modernega, radikalnega antisemitizma.

antisemitskem imaginariju moč Judov ni konkretno omejena, »ukoreninjena«, ampak je ogromna in izjemno težko preverljiva. Ta moč stoji za pojavi, a ni identična z njimi. Skrita je – zarotniška.

V modernem antisemitskem svetovnem nazoru so Judje izjemno močna, zlovesča mednarodna zarota, odgovorna za »očitna« protislovja, kot sta na primer plutokratski kapitalizem in socializem, za vzpon vulgarne tržne kulture in za upad tradicionalnih vrednot in institucij. Judje naj bi bili odgovorni za ekonomske krize, pripisovali so jim niz družbenih preobrazb in motenj, ki so izvirale iz hitre kapitalistične industrializacije, na primer eksplozivno urbanizacijo, upad tradicionalnih družbenih razredov in slojev ter vznik novega sloja bankirjev, kapitalistov in profesionalcev hkrati z velikim, vse boljje organiziranim industrijskim proletariatom. Moderni antisemitizem je tako trdil, da pojasnjuje hitre in temeljne spremembe, ki so začele ogrožati številne. V tem rasnem imaginariju Judje niso toliko *inferiorna rasa*, kolikor *antirasa*, odgovorna za zgodovinske procese, ki so izjemno nevarni in uničujoči za družbeno »zdravje« ostalih ljudi – grožnja življenju samemu.⁴⁰

Ta ideologija je bila interpretirana kot temeljno antimoderna. Vsekakor drži, da sta tako plutokracija kakor gibanja delavskega razreda spremljajoča pojava kapitalistične modernosti in s tem velikih družbenih preobrazb. Zagata takšnih interpretacij je, da bi pojem »moderna« moral vključevati tudi industrijski kapital. A kot je dobro znano, industrijski kapital *ni* bil predmet antisemitskih napadov, niti v času najhitrejše industrializacije ne. Tudi odnos nacionalsocializma do moderne tehnologije in številnih drugih razsežnosti modernosti je bil afirmativen, ne kritičen.

Na drugih mestih sem že razvijal tezo,⁴¹ da pristop, ki temelji na Marxovem konceptu fetišizma, ponuja natančnejšo analizo osrednjih značilnosti antisemitizma in, splošneje rečeno, razmerja med »modernimi« in »antimodernimi« elementi nacistične ideologije.⁴² V nasprotju z interpretacijami, ki temeljijo na

40 Gl. še Marrus, *The Holocaust in History*, str. 25.

41 Moishe Postone, »Anti-Semitism and National Socialism«, *New German Critique*, št. 19 (1980). Dopolnjena različica je bila objavljena kot »Anti-Semitism and National Socialism«, v: *Germans and Jews since the Holocaust*, ur. Anson Rabinbach in Jack Zipes, Holmes & Meier, New York, 1986.

42 To razmerje poskuša v knjigi *Reactionary Modernism* (Cambridge University Press, Cambridge, 1984) razložiti tudi Jeffrey Herf. S tem ko se distancira od analitskega okvira, prikazanega v tem članku, predstavlja *opis* kombinacije »modernih« in »antimodernih« elementov v nemški konservativni in nacistični ideologiji (»reakcionarni modernizem«), namesto da bi to kombinacijo *analiziral*. Ta opis vključi v verzijo teze *Sonderweg*, ki implicitno temelji na linearnem dojetju modernosti (kot razsvetljenstva plus tehnologije). S tem ko se osredotoči na Nemčijo kot popolno izjemo, prezre močan vzpon in širitev

pojmu »moderne«, lahko ta pristop omogoča podlago za analizo določenih sistemskih form napačne zaznave (tj. ideologij), saj lahko sistematično razlikuje med tem, kar obstaja, in tistim, o čemer se zdi, da obstaja, se pravi, med zgodovinsko specifičnimi družbenimi odnosi kapitalizma in načinom, kako se kažejo. V tem okviru kategorije, kakršne so blago, denar in kapital, niso zgolj ekonomske kategorije, temveč izražajo forme strukturirajočih in strukturiranih praks, zgodovinsko značilnih za kapitalizem. Kot izrazi oblik prakse te kategorije poskušajo preseči klasično teoretsko dihotomijo subjekta in objekta; njihov namen je, da hkrati zgrabijo forme družbenih odnosov in forme mišljenja.⁴³ Koncept fetišizma tako označuje forme mišljenja, ki ostajajo zavezane formi videza kapitalističnih družbenih odnosov in s tem hipostazirajo oziroma naturalizirajo družbene odnose.⁴⁴

S pomočjo analize modernega antisemitizma v navezavi na kategorije kapitalizma tak pristop omogoča ne le obravnavo prej nakazanih teoretskih antinomij nacionalsocializma in holokavsta, ampak tudi izhodišče za navezavo antisemitizma na časovno strukturiranje modernega sveta, o katerem sem prav tako govoril.

Po tej razlagi so osnovni družbeni odnosi kapitalizma (blago, kapital) zgodovinsko enkratni v tem, da so posredovani z delom in njegovimi produkti. Delo v kapitalizmu ni samo družbeno produktivna dejavnost (»konkretno delo«), temveč določa tudi zgodovinsko enkratno, psevdoobjektivno formo družbenega posredovanja (»abstraktno delo«), ki spodriva in preobraža vidne

šovinističnih, rasističnih, ksenofobnih in antisemitskih ideologij (sočasnih množici družbenih in ekonomskih preobrazb) s konca 19. in začetka 20. stoletja v Evropi in Združenih državah. Ker zanemarljivo pomembne splošne kulturne, družbene in ekonomske preobrazbe, se ne more zadovoljivo soočiti s spisi, kot sta *Dialektika razsvetljenstva* Adorna in Horkheimerja ter *Izvori totalitarizma* Hannah Arendt, ki poskušata vključiti specifičnost nemškega razvoja v večje zgodovinske spremembe. To Herfu dejansko preprečuje, da bi osmislil razmerje te specifičnosti do večjih sprememb.

43 Zato je jasno, da tak pristop ne analizira form subjektivnosti z gledišča njihove vloge v sistemu kot celoti, niti kot izraze podlage materialnih interesov ne. S tem ko ta pristop razloži te forme v razmerju do določujočih form prakse, želi preseči to, kar je postalo teoretska dihotomija med kulturo in družbo (ali med kulturo in ekonomijo).

44 Tako lahko npr. vzpon biologistične rasne teorije razumemo kot potencialnost, ustvarjeno v novem družbenem redu, ki ga formalno izgrajujeta načeli svobode in enakosti, po katerih družbena neenakost in različnost nista več pripoznani kot očitni strukturirajoči načeli družbenega življenja. V takšni družbi je enakost nekaterih – lastnikov blaga (tj. buržoaznih subjektov) – obravnavana kot ontološka, psevdonaravna lastnost človeškosti (in ne kot družbeno določena). Prav tako je lahko sistemska neenakost na primer žensk ali sužnjev obravnavana ontološko in biološko.

družbene odnose, značilne za drugačne forme družbenega življenja. Zato je blago – najosnovnejša družbena forma kapitalizma – ne le predmet, v katerem je opredmeteno konkretno delo, ampak tudi forma opredmetenih družbenih odnosov. Kot predmet blago hkrati izraža in zastira družbene odnose, ki nimajo drugega, »neodvisnega« načina izraza.

V tem analitskem okviru so temeljni odnosi kapitalizma dualistični: določa jih nasprotje med abstraktno, splošno, homogeno razsežnostjo (»vrednostjo«) s sistemom abstraktne dominacije in prisile, ki je sicer družbena, a je neosebna in »objektivna«, na eni strani ter konkretno, partikularno in materialno razsežnostjo (»uporabno vrednostjo«) na drugi. Obenem se obe razsežnosti prikazujeta kot naravni in ne kot družbeni, saj sta posredovani »objektivno«. Abstraktna razsežnost se prikazuje v formi abstraktnih, univerzalnih in »objektivnih«, naravnih zakonov, konkretna razsežnost pa kot čista »rečevna« narava. To pomeni, da se družbeni odnosi, značilni za kapitalizem, sploh ne kažejo kot družbeni in zgodovinski.

Na tej teoretski podlagi je presenetljivo, da so lastnosti specifične moči, ki jo moderni antisemitizem pripisuje Judom – abstraktnost, neoprijemljivost, univerzalnost, mobilnost –, brez izjeme tudi lastnosti vrednostne razsežnosti družbene forme, ki temeljno določa kapitalizem. Obenem se kakor domnevna moč Judov tudi ta razsežnost ne kaže kot taka, ampak vedno v formi materialnega nosilca, blaga.

To presenetljivo podobnost bom poskušal na kratko obravnavati in tako pokazati, da je v okviru analize blaga kapitalizem mogoče prikazovati samo v formi njegove abstraktne razsežnosti. To nam pomaga razložiti, zakaj je bil moderni antisemitizem, ki se je razlikoval od številnih razsežnosti modernega sveta, tako očitno afirmativen v odnosu do industrijskega kapitala in moderne tehnologije.

Dualizem vrednosti in uporabne vrednosti, značilen za blagovno formo družbenih odnosov, je izražen v materialnem povnanjenju: v »dvojnem značaju« blagovne forme, ki se prikazuje kot »podvojena«, v formi denarja (v izrazni formi vrednosti) in v formi blaga (v izrazni formi uporabne vrednosti). Čeprav blago kot družbena forma uteleša tako vrednost kakor uporabno vrednost, je učinek tega povnanjenja ta, da se blago kaže zgolj kot razsežnost uporabne vrednosti, kot povsem materialno, medtem ko se denar kaže kot edini hranilec vrednosti, kot mesto in vir povsem abstraktnega, ne pa kot povnanjena izrazna forma vrednostne razsežnosti same blagovne forme. Zato se lahko družbeni odnosi, zgodovinsko specifični za kapitalizem, na tej ravni analize kažejo zgolj kot njihova abstraktna razsežnost (npr. denar), ne pa kot dualistična struktura abstraktnega in konkretnega, njihova konkretna razsežnost

(npr. blago kot predmet) pa se lahko kaže kot preprosto »naravna«. Forme antikapitalističnega mišljenja, ki ostajajo ujete v neposrednost teh form videza, težijo k dojemanju kapitalistične modernosti zgolj skozi manifestacije njene abstraktne razsežnosti, medtem ko pozitivno sprejemajo njeno konkretno razsežnost kot »naravno« ali ontološko človeško, kot razsežnost zunaj specifičnosti kapitalistične produkcije. Tako je na primer denar pojmovan kot »izvor vsega zla«, zato lahko »radikalni« mislec, kakršen je Proudhon, nasprotuje denarju v imenu domnevno »naravne« družbene razsežnosti dela in njegovih produktov, pri čemer kritizira denar, kadar ta takoj ne izraža dela, tj. konkretne razsežnosti.⁴⁵

Ko postane industrijski kapitalizem visoko razvit, dobi naturalizacija, imanentna blagovnemu fetišizmu, nove razsežnosti. Kakor formo blaga tudi formo kapitala zaznamuje antinomija razmerja konkretnega in abstraktnega, pri čemer se tako blago kakor kapital kažeta kot naravna. Vendar se kvaliteta »naravnega« spremeni, ko kapitalizem postane vse razvitejši. Kapital je samouvrednotujoča se vrednost, zanj je značilen proces neprekinjenega, nenehnega samorazširjanja vrednosti. Kapital nima določene, končne forme, temveč se lahko prikazuje v formi denarja in v formi blaga. Z industrializacijo ta proces vrednosti, ki se sama večja, daje podlago hitrim in vse večjim ciklom produkcije in potrošnje, ustvarjanja in uničevanja. Kapital se vse bolj kaže kot čisti proces za številnimi izraznimi formami in v skladu s tem se spreminja tudi njegova konkretna razsežnost. Individualna dela ne konstituirajo več samozadostnih enot, vse bolj postajajo celične enote večjega, kompleksnejšega, dinamičnega sistema, ki vključuje ljudi in stroje z enim samim ciljem: produkcijo zaradi produkcije. Ta odtujena družbena celota postane večja kakor vsota njenih sestavnih posameznikov in ima cilj zunaj sebe same, proces z odprtim koncem je. Kapitalska forma družbenih odnosov ima tedaj slep, procesni in kvaziorganski značaj.

Ta značaj kapitalske forme omogoča, da so družbeni in zgodovinski procesi v 19. stoletju pojmovani vse bolj biologistično. Na tem mestu te ravni kapitalskega fetiša ne bom razvijal. Tu moram razdelati predvsem implikacije načinov, na katere je lahko kapital dojet. Kot smo videli že prej, »dvojni značaj« blagovne forme omogoča blagu, da se kaže kot čisto materialno bistvo in ne kot opredmetenost posredovanih družbenih odnosov. V navezavi s tem omogoča konkretnemu delu, da se kaže kot povsem materialen, kreativen proces, razločljiv od kapitalističnih družbenih odnosov. Na ravni logike kapitala ta »dvojni značaj« omogoča industrijski proizvodnji, da se kaže kot materialen, kreativen

45 Gl. P. J. Proudhon, *System of Economic Contradictions: Or, the Philosophy of Misery*, 1. zv., B. R. Tucker, Boston, 1888, str. 78–128.

proces (»proces dela«), razločljiv od kapitala, ki da je v odnosu do te proizvodnje zgolj abstrakten, »parazitski« finančni kapital »brez korenin«.

Izrazna forma konkretnega je zdaj bolj organska. To omogoča formam »upora« in »antikapitalizma«, ki povečujejo domnevno predmoderne pojave – »materialno naravo«, kri, zemljo, delo in skupnost (*Gemeinschaft*) –, da gredo z roko v roki z afirmacijo modernih pojavov, kakršna sta industrija in tehnologija. Vse to spada na »rečevno« stran opozicije. Pojem »fetišiziranega antikapitalizma« nakazuje, kako so lahko tako različni (tako »moderni« kakor »predmoderni«) elementi zajeti z gledišča osnovnih skupnih potez. Vsi se kažejo kot konkretna, organska in »zdrava« načela, ki da nasprotujejo abstraktnemu.

Biologističnih in rasističnih form mišljenja nasploh in modernega antisemitizma posebej ne smemo pojmovati kot atavistično zgodovinsko regresijo. To so zgodovinsko nove forme mišljenja, ki so se pojavile v 19. stoletju in ne predstavljajo ponovnega vznika starih form. Ker imajo biološki značaj, so videti atavistične; vendar moramo sam ta značaj razumeti v navezavi na fetiš kapitala, ki omogoča mišljenje konkretnega kot »naravnega« in ki družbeno »naravno« vse bolj predstavlja z biološkimi izrazi.

Hipostaziranje konkretnega in identifikacija kapitala z vidno abstraktnim sta podlaga forme »antikapitalizma«, ki poskuša preseči obstoječi družbeni red s stališča, ki dejansko ostaja notranje zavezano temu redu. Kolikor je to stališče zavezano konkretni razsežnosti, se ta ideologija zavzema za čistejšo, konkretnjšo in bolj organizirano formo kapitalistične družbene sinteze. Zato se ta forma »antikapitalizma« zgolj prikazuje, kot da nostalgичno gleda nazaj. Kot izraz fetiša kapitala je v resnici usmerjena v prihodnost. Vzpostavi se v dolgi in težavni tranziciji iz liberalnega kapitalizma v birokratskega in se zaostri v situaciji, ki je naddoločena s strukturno, politično in kulturno krizo.

Ta forma »antikapitalizma« temelji na enostranskem napadu na abstraktno – na abstraktni zakon, abstraktni razum ter na drugi ravni na denar in finančni kapital – s stališča »zdravega«, »ukoreninjenega« in »naravnega« konkretnega. V biologiziranem modernem antisemitizmu je ta fetišistična opozicija med abstraktnim in konkretnim, med »umetnim« in »naravnim«, konceptualizirana kot rasna opozicija med Judi in (v primeru Nemčije) arijci. Moderni antisemitizem vključuje biologizacijo kapitalizma, obravnavanega zgolj z vidika vidne abstraktne razsežnosti, mednarodnega judovstva.

V skladu s to interpretacijo Judje niso bili obravnavani zgolj kot kapitalisti in prav tako ne identificirani z denarjem ali s sfero cirkulacije. Namesto tega so bili identificirani s samim kapitalizmom. Toda ta očitno ni vseboval tehnologije in industrije. Kapitalizem je bil pojmovan zgolj kot vidna abstraktna razsežnost, odgovorna za ekonomske, družbene in kulturne spremembe, pove-

zane z izjemno hitrim razvojem modernega industrijskega kapitalizma. Tako so postali Judje poosebljenje neoprijemljive, uničujoče in neznansko močne mednarodne vladavine kapitala. Določene forme antikapitalističnega nezadovoljstva, ki so se usmerile proti vidni abstraktni razsežnosti kapitala, poosebljeni v formi Judov, teh niso zavestno identificirale z razsežnostjo vrednosti, ampak se je zaradi antinomije med abstraktno in konkretno razsežnostjo sam kapitalizem kazal zgolj v svoji abstraktni preobleki, ki je bila identificirana z Judi. Zato je bil »antikapitalistični« upor upor proti Judom. Preseganje kapitalizma in njegovih negativnih družbenih učinkov se je tako zvezalo s »preseganjem« Judov.

VI.

Ostaja pa vprašanje, zakaj so biološke interpretacije abstraktne razsežnosti kapitalizma našle ciljno skupino v Judih. Ta »izbira« v evropskem kontekstu nikakor ni naključna. Judov zaradi številnih razlogov ne bi mogla nadomestiti nobena druga skupina. Dolga zgodovina antisemitizma v Evropi in z njim povezane asociacije Judov in denarja so dobro znane. Obdobje izjemno hitre širitve industrijskega kapitala v prvi polovici 19. stoletja je sovpadlo s politično in civilno emancipacijo Judov v Srednji Evropi. Judje so zelo hitro postali vidni v civilni družbi, zlasti v sferah in poklicih (na univerzi, v svobodnih poklicih, novinarstvu, umetnosti, trgovini na drobno), ki so se širili in so bili povezani z novo formo, ki jo je družba privzemala.

Lahko bi omenili še mnoge druge dejavnike, vendar bi rad izpostavil enega. Kakor blago, razumljeno kot družbena forma, izraža svoj »dvojni značaj« z zunanjo opozicijo med abstraktnim (denarjem) in konkretnim (blagom), tudi buržoazno družbo zaznamuje ločitev med državo in civilno družbo. Pri posamezniku se ta ločitev izraža z delitvijo na osebo in državljana. Kot državljan je posameznik abstrakten – na način, ki ga izraža pojem enakosti pred (abstraktnim) zakonom ali načelo »en človek – en glas«. Kot oseba pa je posameznik konkreten in vpet v realne razredne odnose, ki so obravnavani kot »zasebni«, tako da se nanašajo na civilno družbo in nimajo svojega političnega izraza. Toda v Evropi pojem nacije kot izključno politične entitete, abstrahirane od substancialnosti civilne družbe, ni bil nikdar povsem uresničen. Nacija ni bila nikoli zgolj politična enota; bila je tudi konkretna enota, določena s skupnim jezikom, tradicijo in religijo. V tem smislu so bili Judje, ko so se zavzemali za politično emancipacijo, edina skupina v Evropi, ki je dejansko predstavljala določenost državljanstva kot izključno politične abstrakcije. Bili so nemški in

francoski državljani, vendar v resnici niso bili obravnavani kot Nemci ali Francozi. Nacija so bili v abstraktnem in zgolj redko tudi v konkretnem smislu. Poleg tega so bili med njimi državljani večine evropskih držav. Kvaliteta abstraktnosti, neposredno značilna za vrednostno razsežnost in obenem posredno značilna za buržoazno državo in pravo, se je tesno povezala z Judi. V času poveljevanja konkretnega na račun abstraktnega ter »kapitalizma« in buržoazne države je ta povezava postala usodna. Judje so bili brez korenin, mednarodni in abstraktni.

VII.

Zato je moderni antisemitizem še posebej pogubna fetišistična forma. Njegova moč in nevarnost izvirata iz celostnega svetovnega nazora, ki razlaga in upodablja določeno antikapitalistično nezadovoljstvo, tako da napada poosebljene družbene forme kapitalizma, sam kapitalizem pa ohranja nedotaknjena. Takšno razumevanje antisemitizma nam omogoča, da konceptualiziramo ključni moment nacizma kot fetišiziranega antikapitalističnega gibanja, za katero je značilno sovraštvo do abstraktnega, hipostaziranje obstoječega konkretnega in enoumna, neusmiljena, a ne nujno sovražna misija: svet očistiti vira vsega zla. Moderni antisemitizem je tako upor zoper zgodovino, določeno s kapitalizmom, napačno razumljeno kot judovska zarota. V takšnem ideološkem okviru mora biti ta zarota uničena v imenu reševanja sveta. Takšna ideologija je bila absolutno nujni pogoj za holokavst, ki ga ne moremo zadovoljivo razložiti z zgodovinskimi kontingencami med letoma 1939 in 1941. To ne pomeni, da je leta 1933 obstajal načrt za uničenje Judov, a vseeno oriše ideološki okvir, ki je zagotovil pogoje za možnost takšnega projekta.

Kapitalistična tovarna je mesto produkcije vrednosti (proces uvrednotenja), ki nujno privzame formo produkcije dobrin, uporabnih vrednosti (formo delovnega procesa). Se pravi, konkretno je proizvedeno kot nujni nosilec abstraktnega. Nacistična uničevalska taborišča zato *niso* grozljiva verzija takšne tovarne ali skrajni primer modernosti, ampak je v njih treba videti groteskno »antikapitalistično« *negacijo* tovarne. Auschwitz je bil tovarna za »uničevanje vrednosti«, tj. za uničevanje poosebljenega abstraktnega. Organizacija Auschwitza je bila peklena inverzija industrijskega procesa, cilj katere je bil »osvoboditev« konkretnega od abstraktnega. Prvi korak je bil dehumanizacija in razkrinkanje Judov kot takšnih, kakršni »v resnici so« – številke, oštevilčene abstrakcije. Drugi korak je bil izbris te abstraktnosti in istočasno iztrganje zadnjih ostankov konkretne materialne »uporabne vrednosti«: oblek, zlata, las.

Ne nacistični prevzem oblasti leta 1933, pač pa Auschwitz je bil resnična »nemška revolucija« in poskus »strmoglavljenja« ne samo političnega reda, temveč obstoječe družbene formacije. S tem dejanjem naj bi svet postal varen pred tiranijo abstraktnega. V tem procesu so nacisti sami sebe »osvobodili« človeštva.

Pristop, ki sem ga očrtal, zato obravnava program uničenja v navezavi na ideologijo in ne na tehnologijo ali popolno zgodovinsko kontingenco ter poskuša družbeno in zgodovinsko misliti ideologijo. Takšen pristop prispeva k razlagi uničevalskega projekta in njegove notranje vezi z »idealističnim« in »revolucionarnim« samorazumevanjem nacistov. Kaže na to, da je prav narava tega uničevalskega zločina in ne zgolj izbira žrtev utemeljena v analizi modernega antisemitizma, razumljenega kot fetišizirana forma antikapitalizma, ki je vzniknila v tranziciji iz liberalnega kapitalizma v državno usmerjenega.

VIII.

Potem ko sem poskušal ideološke predpogoje holokavsta povezati z večjimi družbenimi in kulturnimi preobrazbami kapitalizma s konca 19. in začetka 20. stoletja, bom zdaj ta poskus na kratko razširil na drugo polovico 20. stoletja. Pri obravnavi vprašanja zgodovine in spomina od leta 1945 naprej bom predpostavil medsebojno povezavo med trajektorijo poveljnih odzivov javnosti na holokavst in obeh prej nakazanih faz poveljne zgodovine. Na ta način želim pokazati, da je holokavst globoko prepleten z zgodovino, ki jo določa kapital, in sicer tako v smislu njegovih ideoloških predpogojev kakor v smislu njegovih posledic.

Kot sem predpostavljal, je nacistični antisemitizem poskušal z opiranjem na voljo nasilno preseči (napačno razumljeno) zgodovino, da bi si s terorjem zagotovil politični nadzor nad zgodovino.⁴⁶ Za prva poveljna desetletja (tj. za Hobsbawmovo »zlati dobo«) je značilno, da se je po negotovem tranzicijskem obdobju, zaznamovanem z zatiranjem in marginalizacijo kritičnih družbenih gibanj ter miselnosti (makartizem v ZDA, montirani procesi v Vzhodni Evropi, »zdravniška zarota« v ZSSR), zazdelo, da se je našel način političnega nadzora zgodovine brez terorja.

Vse hitrejša in vse bolj razširjena ekonomska rast med letoma 1950 in 1960 je bila tako na keynesovskem Zahodu kakor na poststalinističnem Vzhodu po-

⁴⁶ To bi lahko bilo izhodišče za razumevanje elementov podobnosti med nacizmom in stalinizmom kot dveh poskusov preseganja zgodovine s sredstvi volje, tj. partije.

vezana z državno usmerjenimi režimi akumulacije. Zazdelo se je, da je dolgo krizo liberalnega kapitalizma naposled uspešno rešila državno usmerjena sinteza, da so se ljudje naučili nadzorovati kapitalistično dinamiko s pomočjo političnih institucij in na načine, ki so koristili kar največjemu delu velemestnega prebivalstva. S stališča tega obdobja zgodovina ni več pomenila nevarnosti in nacizem se je kazal kot regresija, kot nemški odklon. To pa je povzročilo, da je medvojni interes zaveznikov, da Nemčijo predstavijo kot zgodovinsko enkratno, nacizem pa kot izraz nemškega bistva, postal še močnejši. V povojni konfiguraciji se je zgodovinski razvoj kazal kot prijazen in moderen napredek, zaradi katerega je lahko nacizem obveljal za antimodernega.

Sinteza »zlate dobe« neposrednih povojnih desetletij, zaznamovana z na videz linearnim zmagoslavjem modernosti, se je zlomila na začetku sedemdesetih let. Zgodovinska dinamika kapitalizma se je ponovno odprla in vzniknila onkraj nadzora nacionalnih državnih struktur. Nastajala je povsem drugačna zgodovinska konfiguracija, zaznamovana s ponovnim vznikom družbenoekonomskih form mišljenja, ki naj bi bile že zdavnaj presežene, na primer neovirane trga in zanj značilnih neskladij v bogastvu in moči. Ta konfiguracija se je v devetdesetih letih kristalizirala kot neoliberalni globalni kapitalizem.

Nelinearno trajektorijo diskurza o holokavstu lahko povežemo s tema povojnima konfiguracijama. Kot je znano, je bil holokavst po letu 1945 več desetletij diskurzivno marginaliziran. V šestdesetih letih se je to počasi spremenilo. Od šestdesetih in začetka sedemdesetih let naprej so bila vprašanja zgodovinskega spomina nasploh in holokavsta posebej vse pomembnejša za javni diskurz. Problematizacija razmerja diskurzivne trajektorije do velikih zgodovinskih preobrazb po letu 1945 lahko osvetli kompleksno tematiko zgodovine in spomina v 20. stoletju.

Kako naj razumemo zgodovinsko marginalizacijo in kasnejšo osrednjost diskurza o holokavstu? In kako ta diskurzivni obrat osvetluje značaj velikih preobrazb po letu 1945? Charles Maier zagovarja tezo, da vse večji pomen zgodovinskega spomina v javnem diskurzu izraža zgodovinski prelom, ki zaznamuje konec usmerjenosti naprej, značilne za povojna desetletja: ob koncu 20. stoletja naj bi zahodne družbe dosegle konec kolektivnega projekta, ki je omogočal snovanje kolektivnih institucij, ki so gojile velike upe v prihodnost.⁴⁷ Po Maierju nova diskurzivna osrednjost zgodovinskega spomina izraža »presežek spomina«, ⁴⁸ ki da kot tak pomeni umik od univerzalnosti – od transformativ-

47 Charles S. Maier, »A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy and Denial«, *History & Memory*, let. 5 (1993), št. 2, str. 147.

48 Prav tam, str. 138.

nih politik in vseobsegajočih političnih skupnosti – v smeri partikularnosti, politik etnij.

Maier ta premik zameji zgodovinsko. Naraščajoči pomen politik spomina implicitno poveže z zgodovinskimi preobrazbami, ki sem jih označil kot premik od državno usmerjenega režima akumulacije k neoliberalnemu. Njegova kritika izhaja iz prepričanja, da obstaja povezava med koncem usmerjenosti naprej, značilne za prvo povojno obdobje, in povečanim zanimanjem javnosti za preteklost.

Kar zadeva povezovanje trajektorije diskurza javnosti o holokavstu s širšimi zgodovinskimi procesi, je Maierjeva teza bogata in produktivna. Vendar je njegova opozicija med transformativnimi politikami, usmerjenostjo naprej in univerzalnostjo na eni strani ter partikularnostjo in politikami spomina na drugi preveč enostranska. Maier ne raziše dovolj povojnih politik transformacije in univerzalnosti, ki so bile po njem nedavno presežene; njegova izpeljava ni na ravni kompleksnosti ne teh politik ne nedavno obujenih politik spomina in identitete. Maierjeva teza o trajektoriji povojnega diskurza o holokavstu na neki ravni implicira vzpon in padec projekta modernizacije v drugi polovici 20. stoletja, pri čemer analiza implicitno temelji na kategoriji moderne. Vendar se ta kategorija spet izkaže za analitično nezadostno. Kot smo videli, ne more razložiti kompleksnosti nacističnega antisemitizma in prav tako ne more zadovoljivo osvetliti povojnih konfiguracij, ki ju oriše Hobsbawm, in z njima povezane povojne trajektorije diskurza o holokavstu.⁴⁹

49 Opozicija Charlesa Maierja med univerzalističnim, naprej usmerjenim kolektivnim projektom, ki naj bi zaznamoval neposredna povojna desetletja, in poznejšim partikularističnim osredotočanjem na preteklost je vzporedna razumevanju spremembe diskurza ameriške javnosti o holokavstu od leta 1945 naprej, kakor ga razvije Peter Novick. Novick (*The Holocaust in American Life*, str. 6) te spremembe opisuje kot del procesa nadomeščanja integracijskega etosa povojnih let v Združenih državah s partikularističnim etosom. Kakor mnogi drugi opozarja, da o holokavstu več desetletij po drugi svetovni vojni v javnosti ni bilo govora, od konca šestdesetih let naprej pa je vse pomembnejši del ameriških javnih razprav. Ko poskuša osvetliti to časovno strukturiranje diskurza o holokavstu, zavrača idejo, da bi ga lahko razumeli z vidika problematike travme in potlačitve. Raje se posveti politikam ameriških judovskih organizacij pri spodbujanju ozaveščenosti o holokavstu v imenu podpore Izraelu in judovski identiteti pred domnevno grožnjo asimilacije.

Toda kakor Maier tudi Novick ne raziše nobenega od polov opozicije med univerzalnim in partikularnim, na katera se opira njegova pozicija. Poleg tega časovna struktura diskurza o holokavstu, ki ga oriše Novick, ni bila omejena na Združene države, saj je bila, kot priznava sam, značilna tudi za številne druge države – predvsem za Izrael, Nemčijo in Francijo. Iz tega zlasti sledi, da te strukture kljub njenim lokalnim premenam ne moremo zadovoljivo razumeti z lokalnega gledišča. Novickova obravnava te strukture

Zgodovina javnega diskurza o holokavstu v Franciji, Nemčiji, Izraelu in podobnih državah kaže, da je razumevanje povojnih desetletij in njihove usmerjenosti naprej kompleksnejše, kakor dopušča Maierjeva modernistična kritika politik spomina.⁵⁰ Številni znaki v teh državah, v katerih so določeni komentatorji razbrali proces zgodovinskega zanikanja in potlačitve, kažejo, da imata usmerjenost naprej, na katero se sklicuje Maier, in modernistični projekt »zlate dobe« mnoge razsežnosti, ki jih ne moremo preprosto in afirmativno dojemati z gledišča zgodovinskega razvoja.

Zato trdim, da lahko marginalizacijo diskurza o holokavstu v prvih dveh povojnih desetletjih povežemo s kompleksnimi zgodovinskimi procesi, ki se tesno prilegajo procesom družbenega zanikanja in potlačitve, kar je ustvarilo nekakšno razcepljeno zgodovinsko realnost: novo, v prihodnost usmerjeno sedanjost na površini in pod njo preteklost, s katero se še nismo soočili. Analiza teh procesov osvetljuje nekatere splošnejše značilnosti obdobj, ki jih oriše Hobsbawm, in problematizira naravo »modernistične« usmerjenosti povojnih desetletij naprej pa tudi poznejšega »postmoderne« obrata v politike spomina in identitete. Da bi bolje ponazoril to sporno točko, bom na kratko obravnaval določene dobro znane razsežnosti kompleksnega prepleta preteklosti in sedanjosti v povojni Nemčiji in na tej podlagi predstavil zelo preliminarne teoretske razmisleke v navezavi na strukturacijo zgodovinskega časa in spomina.

pa je dejansko povsem lokalna. In celo na tej ravni je nepopolna: pomembne povezave, na katere sam opozarja, ne prenesajo njegove lastne argumentacije. Ko na primer poudarja skrb judovskih organizacij za Izrael po vojnah iz let 1967 in 1973 kot primarno motivacijo za osredotočanje na holokavst, istočasno opaža, da je vez med holokavstom in Izraelom na začetku osemdesetih let začela razpadati. Kljub temu je bil holokavst odtelej vse pomembnejši, in sicer tudi v državah, ki nimajo številnega judovskega prebivalstva in vodstva, ki bi ga skrbela asimilacija.

Splošneje rečeno, Novick proučuje določen kulturni obrat, obrat v zavesti in formah identitete; njegova izpeljava se ukvarja s tokom kompleksnega vzpona »identitetnih politik« v drugi polovici 20. stoletja. Četudi se navezuje na tovrstni razvoj, ga obravnava le kot ozadje njegove izpeljave. Ta pa ne razloži obratov, ki jih začrta. Ti obrati se izmikajo prijemu instrumentalnega/političnega argumenta, ki se osredotoča na organizacijske odločitve. Zato Novick kritiko abstraktnega univerzalizma, ki jo praktično utelešajo identitetne politike, negativno *presoja*, ne da bi jo zgodovinsko *analiziral*.

Novickova knjiga naposled kljub dragocenim uvidom in prebojem številnih splošno sprejetih pozicij ne more odgovoriti na splošna vprašanja, ki jih postavlja v razmerju do časovne strukture diskurza o holokavstu in do vse večjega pomena tega diskurza v številnih državah, vključno z Združenimi državami.

50 Gl. npr. spise, navedene v op. 10.

Drugod sem že zagovarjal tezo, da številni zgodovinski dogodki in okoliščine kažejo, da je po vojni zgodovinska realnost v Nemčiji obstajala na dveh ravneh.⁵¹ Te dogodke in okoliščine lahko razumemo kot simptome: implicitno kažejo, da je kljub pomembnim spremembam v politični kulturi Zahodne Nemčije od leta 1945 naprej in zlasti s konca šestdesetih let istočasno vztrajala neka zgodovinska in psihična raven, povezana z nacistično preteklostjo.⁵² Z drugimi besedami, preteklost, določena z nacističnim režimom, vojno in nacističnimi zločini – zlasti s holokavstom –, je s svojim delovanjem podtalno še vedno vplivala na sedanost in se v kompleksni dialektiki normalnosti in nenormalnosti prepletala z neposredno politično in družbeno realnostjo povojnega življenja v Nemčiji.⁵³ V okviru takšnega pristopa lahko določene zelo problematične pojave povojnega odnosa Nemčije do lastne preteklosti razumemo kot izrazne načine, s katerimi je preteklost še naprej določala sedanost »za hrbtom« družbenih akterjev.⁵⁴

To pomeni, da preteklost ne zgine povsem. Se pravi, preteklost je sicer lahko skonstruirana, a ne more biti povsem izmišljena. Nesoglasja povojne Nemčije o problemih zgodovine in spomina niso bila zadnji vir zgodovinskega spomina, ampak so bila sama dinamični moment, vpet v veliko kompleksnejšo strukturo.

To je mogoče sklepati iz intenzivnih javnih razprav, ki jih je leta 1979 sprožil ameriški televizijski film *Holocaust*.⁵⁵ Te razprave so za nazaj osvetlile naravo in razsežnost povojnega zanikanja in pokazale, kako zelo je bilo psihično potlačeno celo po izjemnih kulturnozgodovinskih prelomih s konca šestdesetih

51 Gl. Postone, »After the Holocaust«.

52 Gl. Dan Diner, »Negative Symbiose: Deutsche und Juden nach Auschwitz«, *Babylon: Beiträge zur jüdischen Gegenwart*, št. 1 (1986); Alexander Mitscherlich in Margarete Mitscherlich, *The Inability to Mourn*, Grove Press, New York, 1975.

53 Gl. Postone, »After the Holocaust«.

54 Uporaba poglobljenih psiholoških izrazov pri poskusih zadovoljivega razumevanja določujočih zgodovinskih pojavov predpostavlja, da psihoanalitične kategorije naposled niso individualne, temveč so kakor sama kategorija »individuuma« v zadnji instanci določene družbeno in zgodovinsko neodvisno od tega, kako so posredovane na individualni ravni. Prim. Dominick LaCapra, *History and Memory after Auschwitz*, Cornell University Press, Ithaca, 1998, str. 43–73.

55 Za razpravo o recepciji filma *Holokavst* v Zvezni republiki Nemčiji ter splošnejših problemov holokavsta in antisemitizma gl. *New German Critique*, št. 19, 20, 21 (1980). Mnogi od teh člankov so bili pozneje objavljeni v zborniku *Germans and Jews since the Holocaust*.

let. Pokazale so, da je bila zgodovinska realnost razcepljena vse od konca vojne naprej. Cilj večine prebivalstva po vojni je bil »normalnost« za vsako ceno.⁵⁶ Močna identifikacija z nacistično preteklostjo tako ni bila niti reafirmirana niti predelana niti presežena. Namesto tega je bila zanikana. Primarna moralna kategorija neposrednega povojnega obdobja je bila delo, saj to lahko obstaja neodvisno od spomina.

Intenzivnost javnih odzivov na film *Holocaust* kaže, da se je leta 1979, kakor že nekajkrat poprej (npr. v času frankfurtskih procesov o Auschwitzu v letih 1964–1965), ta struktura zanikanja zlomila. Vsekakor se je to, v čemer lahko vidimo strukturo zanikanja, ponovno vzpostavilo. Čeprav je ponovni vznik nacistične preteklosti na koncu sedemdesetih let za nekatere Nemce pomenil obnovo poskusov soočanja s preteklostjo, je privedel tudi do nekakšne reakcije. To reakcijo je bilo mogoče zaslediti v vsem političnem spektru, vendar je bila najmočnejša v času konservativne kampanje v osemdesetih letih, ki je hotela preobrniti številne politično-kulturne okoliščine, ki so nastale na koncu šestdesetih let, in uveljaviti večjo stopnjo kontinuitete s spornimi elementi nemške preteklosti. Ta kampanja je vključevala dobro znane dogodke, kakršna sta bila leta 1985 Kohlov in Reaganov obisk vojaškega pokopališča v Bitburgu,⁵⁷ leta 1986 pa *Historikerstreit*.⁵⁸

Na prvi pogled ta kampanja ne potrebuje globlje analize. Videti je popolnoma premočrtna – poskus desnice, da doseže kulturno in politično hegemonijo z afirmacijo kontinuitete s preteklostjo. A določeni elementi te konservativne kampanje kažejo, da je problematika kompleksnejša.

V mislih imam predvsem stopnjo, do katere so novi konservativci predstavljali Nemčijo in Nemce iz nacističnega obdobja kot žrtve ali kot potencialne žrtve. Primer tega je resolucija, ki jo je 13. junija 1985 sprejel Bundestag in v kateri je holokavst implicitno izenačen z izgonom Nemcev z Vzhoda v letih

56 Gl. npr. Berndt Engelmann, *In Hitler's German: Daily Life in the Third Reich*, Pantheon Books, New York, 1986, str. 329–333.

57 Gl. *Bitburg in Moral and Political Perspective*, ur. Geoffrey Hartman, Indiana University Press, Bloomington, 1986; Moişhe Postone, »Bitburg und die Linke«, *Pflasterstrand*, št. 211, 1. 6. 1985.

58 Številni relevantni dokumenti o *Historikerstreit* so bili objavljeni v zborniku *Historikerstreit* (R. Piper GmbH and Co., München, 1987), ki je v angleščini izšel pod naslovom *Forever in the Shadow of Hitler?* (Humanities Press, Atlantic Highlands, 1993). Prim. Charles S. Maier, *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity*, Harvard University Press, Cambridge, 1988; Wolfgang Mariefeld, *Der Historikerstreit*, Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung, Hannover, 1987. Za širšo razpravo o tem, ali je mogoče nacionalsocializem historizirati, gl. *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?*, ur. Dan Diner, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1987.

1944–1945. Motiv Nemčije kot žrtve je bil osrednjega pomena za *Historikerstreit*. V najjasnejši obliki je to junija 1986 v časniku *Frankfurter Allgemeine Zeitung* izrazil Ernst Nolte, ko je trdil, da je bil holokavst v osnovi defenziven: Hitlerjeva »azijska dejanja« je spodbudila vednost o krvoločnosti, ki naj bi jih že prej zagrešili Sovjeti, in strah, da Sovjeti načrtujejo podobno »dejanje« (tj. uničenje) za Nemce. Zato naj bi Hitler uničil Jude.⁵⁹ V istem časniku je nekaj mesecev zatem Günther Gilessen zatrjeval, da je bila invazija nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo leta 1941 defenzivna, sprožena zaradi grožnje sovjetske invazije na Nemčijo.⁶⁰ Drugačne različice tovrstne viktimizacije so skoz uradno ideologijo promovirali tudi v Nemški demokratični republiki, ki se je predstavljala kot edina prava predstavnica žrtev nacizma.

Tovrstna identifikacija Nemcev in Nemčije je sprožila proces popolne spremembe. Z njo so verjetno povezana globoka čustva krivde, ki povzročajo jezo, usmerjeno k tistim, ki naj bi bili odgovorni za to krivdo – k Judom. Kot je neki komentator ironično pripomnil: »Die Deutschen werden den Juden Auschwitz nie verzeihen.« (»Nemci ne bodo Judom nikdar odpustili Auschwitza.«)

Tak proces popolne psihične spremembe teži k ponovnemu uvajanju anti-semitskih podob judovske moči in uničevalnih namenov.⁶¹ V času polemike o Bitburgu so nekateri konservativni nemški časniki in revije pripisovali izjemno moč Judom v Združenih državah in namigovali, da so negativne reakcije iz tujine na obisk Bitburga zmanipulirali Judje.⁶²

59 Ernst Nolte, »Vergangenheit, die nicht vergehen will«, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6. 6. 1986.

Nolte je pozneje ekspliciral svojo implicitno povezavo med boljševizmom in Judi, ki povzema klasično nacistično pozicijo. Ko mu je konservativni sklad Deutschland-Stiftung junija 2000 podelil nagrado Konrada Adenauerja za literaturo, je dejal, da je bil nacizem zaradi močne judovske podpore boljševizmu najmočnejša protiutež boljševizmu, tako da je imel Hitler racionalen razlog za napad na Jude (»Hitler Apologist Wins German Honor, and a Storm Breaks Out«, *New York Times*, 21. 6. 2000, A, str. 3).

60 Günther Gilessen, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20. 8. 1986.

61 Podobe judovske moči so lahko tudi na videz afirmativne – kakor v Fassbinderjevem filmu *Lili Marlene*, ki Jude upodablja kot bistveno močnejše od nacistov in kot dejanske zmagovalce druge svetovne vojne. S tem film dejansko reproducira ravno ideologijo, ki jo poskuša kritizirati.

62 Tako je npr. Fritz Ullrich Fack, urednik časnika *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29. 4. 1985 napisal komaj prikriti uvodnik o močnih interesnih skupinah v Združenih državah, ki da hočejo ponovno vzpostaviti popačeno sliko o »grdih Nemcih«. Nasprotnike Kohlovega in Reaganovega obiska Bitburga je obtožil, da brez zadržkov razvrščajo mrtve – kar je aluzija na »razvrščevalni« proces v uničevalnih taboriščih, ki je te, ki so bili takoj poslani v plinske celice, ločeval od tistih, ki jim je bilo trenutno prizaneseno. Fackov uvodnik pa ni vplival le na psihični in moralni obrat razmerja med nacisti in Judi, temveč je to naredil na način, ki je izpričeval moderno antisemitsko ideologijo.

Simptomi tega procesa zanikanja in potlačitve se niso končali leta 1989. Na začetku devetdesetih let so razprave o NDR pogosto izražale nekaj, v čemer lahko po mojem prepoznamo nezavedne procese; 14. novembra 1991 je bilo na primer v Bundestagu omenjenih šest milijonov žrtev Stasija.

Proces, ki sem ga opisal, ni bil omejen na nemško desnico. V povojni Nemčiji se je levica seveda povsem definirala z nasprotovanjem fašizmu. Kljub temu mislim, da je pošteno povedati, da levičarske analize nacionalsocializma običajno zameglijo njegovo specifičnost.⁶³ Ne glede na kompleksne izvire ogibanja specifičnosti nacistične preteklosti se je ta ujemala z močno željo dela nemške levice po identificiranju z zgodovinskimi žrtvami. To je bilo najbolj razvidno v odnosu nemške nove levice do Izraela.

Kot je znano, je večina nove levice na Zahodu po vojni leta 1967 postala antisionistična. Vendar je bil ta obrat v Nemčiji na splošno še radikalnejši. Nobena zahodna levica ni bila pred letom 1967 tako filosemitska in prosionistična kakor nemška, in najbrž se ni kasneje nobena tako močno identificirala s palestinskim gibanjem. Zmaga Izraela v vojni iz leta 1967 je povzročila psihološki obrat: Judje niso več bili žrtve, ampak zmagovalci, izenačeni so bili z nacistično preteklostjo, Palestinci pa so bili identificirani z »Judi«. Že sama beseda *sionizem* je postala tako negativno nabita kakor *nacizem*.

Novi antisionizem je krepko presegel zgodovinsko in politično kritiko, in mogoče bi bilo zagovarjati tezo, da so številni Nemci na zamišljenem odru Bližnjega vzhoda odigrali lastno preteklost. O obliki antisionizma, ki je postala po letu 1967 zelo močna, lahko retrospektivno rečemo, da je istočasno služila dvema funkcijama. Po eni strani je zaradi identifikacije sionizma in nacizma boj proti sionizmu mogel postati premeščen izraz boja proti nacistični preteklosti. Po drugi strani pa je podoba sionizma, ki je postala široko razširjena, rekapitulirala antisemitski imaginarij. Sionizem ni bil obsojan kot zgolj slab ali sporen politični program, temveč kot svetovna, izjemno močna in nadvse zlobna zarota.

Ta »dvojna« funkcija antisionizma je omogočala, da so antisemitske podobe vstopile v levičarsko zavest in tako – paradokсно – implicitno in nezavedno pomagale pripraviti teren za nekakšno spravo z nacijo. To je pomenilo, da je postal antifašizem, ki je levico definiral in ločeval od desnice, s kompleksnim posredovanjem partikularne oblike antisionizma izenačen z antisemitsko ideologijo, ki je nekoč združevala (nacistično) Nemčijo.

Predpostavljaj sem, da je bila potreba številnih v Nemčiji, da se identificirajo kot zgodovinske žrtve, znak zgodovinske potlačitve in s tem učinkovanja pre-

63 Gl. npr. Markovitsevo pogl. »Coping with the Past« in Rabinbachovo pogl. »Beyond Bitburg« v zborniku *Coping with the Past*, ur. Kathy Harms, Lutz R. Reuter in Volker Dürr.

teklosti na sedanjost. Pri novih konservativcih se je to zgodilo neposredno, v primeru leve pa je bila identifikacija z žrtvami nacizma posredna in se je zgodila v zaviti obliki.

Ta tokova sta sovpadla v pravkar opisanem strupenem antisionizmu in sta se dodatno zblížala v času javnih reakcij na zalivsko vojno. Pri tem ne preseneča, da so mnogi v nemškem mirovnem gibanju nasprotovali vojni, upoštevanja vredno pa je, da so na čustveni ravni enačili bombardiranje Bagdada z bombardiranjem Hamburga in Dresdna iz časa druge svetovne vojne ter ob tem izražali neposredni in osebni strah pred bombardiranjem (čeprav je bila velika večina protestnikov rojena veliko po koncu druge svetovne vojne). Te reakcije so pokazale, da se je levičarska identifikacija z žrtvami zlila s tendenco novega konservativizma, da identificira Nemčijo z žrtvijo. To je postavilo mirovno gibanje zelo blizu na novo zamišljajoče se nacionalne skupnosti.

Ta pojav lahko razumemo z gledišča procesa nezavednega obrata, kot formo kolektivnega *acting out* – kar kaže, da sta bili množična nemška identifikacija z žrtvami nacizma nasploh in vpletenost v holokavst posebej zanikani in potlačeni.⁶⁴ Spoznanje, da je proces zgodovinskega zanikanja in potlačitve v Nemčiji omogočil razmah zamegljene zgodovinske realnosti, zapleta vprašanje razmerja med spominom in usmerjenostjo v prihodnost. Kaže na to, da je značaj povojnih desetletij in njihova usmerjenost naprej kompleksnejša, kakor omogoča Maierjeva kritika spomina.

Z gledišča, ki sem ga očrtal, bi lahko trdili, da je imela v Nemčiji usmerjenost naprej značaj pobega iz preteklosti. To pomeni, da moramo preprosto opozicijo med usmerjenostjo naprej in univerzalnostjo ter ponovnim vznikom spomina in partikularnosti podvojiti. Razlikovati moramo med usmerjenostjo v prihodnost, ki temelji na apropiaciji preteklosti, in usmerjenostjo, ki jo ne glede na njen videz še naprej določa in žene preteklost. Prav tako moramo razlikovati med odnosom do preteklosti, ki nam omogoča prihodnost (in je torej usmerjen vanjo), in odnosom, ki ostaja ujet v ponavljanje preteklosti.

Pomen takšnega konceptualnega razlikovanja lahko osvetlimo z referenco na še en povojni obrat. Maier poudarja, da politika spomina ponazarja novo zanimanje za ozko zamejeno etnijo namesto za vseobsegajoče skupnosti. Vendar so bile skupnosti povojnega obdobja, na katere se sklicuje Maier, vseobsegajoče na zelo določen način: osnovane so bile na načelu abstraktne enakosti, ki

64 Vprašanje o prenašanju družbenih in kulturnih pojavov na psihoanalitične kategorije, kakršni sta npr. potlačitev in *acting out*, obravnava tudi knjigi Dominicka LaCapre, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Cornell University Press, Ithaca, 1994, in *History and Memory after Auschwitz*, Cornell University Press, Ithaca, 1998.

predstavlja enega od obeh polov modernega kapitalističnega dualizma. Univerzalnost, ki so jo poskušale doseči, je bila abstraktna – temeljila je na negaciji razlike.

Konec šestdesetih let so vzniknila številna družbena gibanja, ki so v imenu kvalitativne specifičnosti kritizirala abstraktno univerzalnost in v njej videla vrsto dominacije. Jasno je, da so mnoga od teh gibanj preprosto reproducirala antinomijo abstraktne enakosti in partikularizma, nekatera pa so jo vendarle poskušala preseči.

Ta opozicija med abstraktno enakostjo in konkretnim partikularizmom je vzporedna opoziciji med usmerjenostjo v prihodnost, ki vodi prek preteklosti, in izgubljenostjo v preteklosti, ki je povezana s partikularističnim mitom identitete. V obeh primerih sta izraza opozicije povezana. Zato mora kritika partikularistične strani opozicije, ki je v osrčju Maierjeve teze o presežku spomina, vsebovati tudi kritiko univerzalistične strani: potrebna je kritika obeh strani in opozicije same. Zato je potreben zgodovinski pristop, ki bi kritiziral te klasične dualizme in poskušal odkriti možnost form, ki bi jih presegle – možnost form nove univerzalnosti, ki bi mogla obsegati razliko in nove usmerjenosti v prihodnost, ki bi lahko apropiirala preteklost.

X.

Te problematike se bom lotil s kratko obravnavo problema časovnosti. Razsežnosti povojne nemške politične kulture sem že opisal z gledišča zanikanja in potlačitve. Vendar ta procesa nista nujno usmerjena naprej. Dejstvo, da sta v tem primeru usmerjena tako, kaže, da je vzorec zanikanja in potlačitve, opisan v tem članku, umeščen in podkrepjen z večjimi strukturami časovnosti. Orisal bom pristop, ki lahko te večje strukture poveže s problemom usmerjenosti naprej in obračanja v preteklost, vključno s problematiko povojnih javnih odzivov na holokavst. Ob tem bom predpostavil, da lahko pojem zgodovinske časovnosti pripomore k hkratnemu mišljenju kritičnih psihoanalitičnih pristopov in kritične teorije kapitalizma.

Max Weber in mnogi drugi teoretiki so opazili posebno časovno usmerjenost, značilno za moderno, kapitalistično družbo. To značilnost so povezovali z določeno formo časa, s tem, kar je Walter Benjamin poimenoval »homogen prazen čas«. ⁶⁵ Benjaminovo razumevanje tega časa kaže na paradoks: čeprav moderno, kapitalistično družbo opredeljuje forma časovne usmerjenosti, to še

65 Benjamin, »O pojmu zgodovine«, str. 213–225.

ne pomeni, da ta privede do kvalitativno drugačne prihodnosti. (Ta problem je podrobneje razvil Jacques Derrida.)⁶⁶

Ta paradoks bom poskušal pojasniti s kratkim očrtom pristopa h kapitalizmu in časovnosti, ki bi bil utemeljen na moji zgornji interpretaciji.⁶⁷ Po tej interpretaciji kapitalizem temeljno določa zgodovinsko specifična, abstraktna forma družbenega posredovanja – forma družbenih razmerij, ki je enkratna, saj jo posreduje delo –, ne pa primarno razredna razmerja, kakor jih oblikujeta trg in zasebna lastnina.

Čeprav to zgodovinsko specifično formo posredovanja določa posebna forma družbene prakse, ta postane kvazineodvisna od ljudi, ki so vključeni v te prakse. Rezultat je zgodovinsko nova forma družbene dominacije – forma, ki ljudi podvrže neosebni, vse racionalnejšim strukturnim imperativom in omejitvam, ki jih ne moremo zadovoljivo razumeti z gledišča družbenih skupin ali institucionalnega delovanja države in/ali ekonomije. Ta zgodovinsko specifična, abstraktna forma družbenih odnosov je zvezana z zgodovinsko specifično, abstraktno formo časovnosti, ki je podlaga kompleksni zgodovinski dinamiki v osrčju modernega sveta.

Ta pristop opušča nadzgodovinsko pojmovanje, da ima človeška zgodovina nasploh dinamiko, v prid trditvi, da je zgodovinska dinamika zgodovinsko specifična značilnost kapitalizma. Ta kompleksna zgodovinska dinamika je usmerjena, a ne linearna. Zgodovina v kapitalizmu ni preprosta zgodba o tehničnem (ali drugačnem) napredku. Razcepljena je. Po eni strani so za dinamiko kapitalizma značilne nenehne in vse hitrejšje transformacije tehnoloških procesov, natančna družbena delitev dela in nasploh družbenega življenja – narave, strukture razmerij družbenih razredov in drugih skupin, narave produkcije, transporta, cirkulacije, struktur življenja, oblik družine itn. Po drugi strani je posledica te zgodovinske dinamike stalno prestrukturiranje njenih temeljnih pogojev, ki so nespremenljiva lastnost družbenega življenja – kar pomeni, da je družbeno posredovanje naposled določeno z delom (in da živo delo ostaja integralni del produkcijskega procesa družbe kot celote, ne glede na stopnje njene produktivnosti). Vse hitrejši potek sprememb in prestrukturiranje notranjega strukturnega

66 Gl. Jacques Derrida, *Spectres de Marx*, Galilée, Pariz, 1993.

67 V nadaljevanju se opiram na svojo interpretacijo v knjigi *Time, Labor, and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

jedra družbene formacije sta povezana. Zgodovinska dinamika kapitalizma nemurno producira »novo«, medtem ko reproducira »isto«.

Zgodovinska dinamika moderne kapitalistične sveta v tem okviru ni preprosto linearno zaporedje sedanjosti, temveč je njena posledica kompleksna dialektika dveh form določenega časa. Ta dialektika vključuje akumulacijo preteklosti v formi, katere posledica je stalno prestrukturiranje temeljnih značilnosti kapitalizma kot na videz nujne sedanjosti – celo takrat, ko jo žene naprej druga, konkretna, heterogena in usmerjena forma časa. To drugo gibanje časa je »zgodovinski čas«. Zgodovinski in abstraktni čas sta medsebojno povezana: oba sta formi dominacije.

V tem okviru ljudje vzpostavljajo zgodovinski čas; vendar z njim ne razpolagajo. Zgodovinski čas namreč v kapitalizmu določa odtujena forma, ki krepi nujnost sedanjosti.⁶⁸ Zato obstoj zgodovinske dinamike v okviru takšnega razumevanja ni pojmovan afirmativno ali kot pozitiven motor človeškega družbenega življenja. Obravnavan je kritično, kot forma heteronomije, povezana z dominacijo abstraktnega časa in akumulacijo preteklosti v formi, ki krepi sedanjost. Vendar prav ta akumulacija preteklosti preide v vse močnejše trenje z nujnostjo sedanjosti in omogoča prihodnji čas. Zato prihodnost omogoča apropiacija preteklosti.

XI.

Ta kratki očrt kapitalistične dialektike transformacije in rekonstitucije problematizira vsakršno premočrtno opozicijo med usmerjenostjo naprej in ponavljajočo se kompulzijo »presežka spomina«, saj ju je mogoče razumeti kot povezani. Usmerjenost naprej, značilna za kapitalizem, ne temelji na apropiaciji akumulirane preteklosti, ampak izraža strukturno kompulzijo, da žene sedanjost naprej; ta preteklost jo »podtalno« v odtujeni formi žene naprej. Obenem je sedanjost – ki ni več način življenja, utemeljen na preteklosti – ponavljajoče rekonstituirana, vse bolj »sedanjostna«. Takšna zgodovinska dinamika nasprotuje formi življenja, utemeljeni na spominu v smislu apropiacije preteklosti, zato sama na sebi ne usmerja h kvalitativno drugačni prihodnosti.

68 V tem smislu moramo razumeti Marxov slaven stavek iz *Osemnajstea brumaira*, ki pravi, da tradicija vseh mrtvih generacij leži kot nočna mora na možganih živih. Gl. Karl Marx, »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta«, prev. Mirko Košir, v: Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela*, 3. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 452.

Tak pristop k problemu kapitalizma in časovnosti bi lahko bil izhodišče za razumevanje tega, kako in zakaj je široko razširjeno zanikanje, značilno za številne države – in zlasti za Nemčijo – v povojnih desetletjih, privzelo določeno obliko usmerjenosti naprej, ki beži pred preteklostjo. Obenem omogoča navezavo tega spodrinjanja usmerjenosti naprej, ki ga izvajajo politike spomina, na večje zgodovinske transformacije kapitalizma, ki so se začele konec šestdesetih let in na začetku sedemdesetih. Konec šestdesetih let je bil ključni moment procesa te transformacije – tedaj je bila nujnost sedanosti v temelju postavljena pod vprašaj. Na splošno lahko ta moment razumemo kot točko, na kateri je posebna usmeritev naprej, lastna državno usmerjenemu fordističnemu kapitalizmu pa tudi »realno obstoječemu socializmu« kot njegovemu etatističnemu ekvivalentu, zadela ob svoje zgodovinske meje. Poskusi prestopanja teh meja – in s tem prekinjanja kompulzivne usmeritve kapitala naprej – so bili že na konceptualni ravni popolnoma neuspešni. Zato so imela številna opozicijska gibanja »dvojni značaj«: poskušala so preseči abstraktno homogenost sedanjega časa, a obenem so zapadla njegovi antinomični opoziciji, tj. konkretnemu in partikularnemu. (V sedemdesetih letih je bilo na primer veliko pozornosti posvečeno konkretni dominaciji na komunističnem Vzhodu, ki je zastrel naravo abstraktne dominacije pa tudi konkretistične forme antiimperializma). Hkrati je kriza iz sedemdesetih let strukturno potrdila nujnost sedanosti in s tem vpeljala novo obdobje, ki je v nasprotju s prvimi povojnimi desetletji kapitalsko usmerjenost naprej vse bolj ločevalo od materialne dobrobiti večine prebivalstva.

Ponovni vznik zgodovinskega spomina – tudi spomina na holokavst – lahko obravnavamo kot del tega procesa, zaradi katerega ima tudi ta »dvojni značaj«. Tak vznik lahko hkrati razumemo kot poskus predelovanja preteklosti (tj. kot poskus obrata v preteklost, ki omogoča kvalitativno drugačno prihodnost) in kot poskus obrata *nazaj* k preteklosti, kot ponovitev partikularističnega protipola abstraktne enakosti.

To pomeni, da moramo podvojiti za modernistične teorije in njihove postmoderne opozicijske korelate značilno preprosto opozicijo med usmerjenostjo naprej in univerzalnostjo ter ponovnim vznikom spomina in partikularnosti. Razlikovati moramo med usmerjenostjo v prihodnost, ki temelji na apropiaciji preteklosti, in usmerjenostjo, ki jo ne glede na njen videz še naprej določa prav ta preteklost in ki ostaja ujeta v njeno ponavljanje. V navezavi s tem moramo razlikovati med univerzalnostjo, ki lahko zajame razliko, in v petdesetih in šestdesetih letih hegemono vrsto univerzalnosti, ki temeljni na abstraktni enakosti in negaciji razlike.

Predpostavljam, da lahko takšno razlikovanje utemeljimo v pristopu, ki lahko razčleni časovno strukturiranost moderne zgodovine v navezavi na kategorijo

kapitala, in da lahko tak pristop osvetli razmerje diskurza o holokavstu do velikih strukturiranj in prestrukturiranj povojnega kapitalizma.

XII.

Splošno rečeno, poskušal sem raziskati možnosti razmerja holokavsta in njegovih posledic do temeljnih zgodovinskih struktur 20. stoletja. To sem počel v navezavi na kategorijo kapitala.

V okviru te interpretacije postanejo Judje zelo določena žrtev zgodovine, drugačna od teh, na račun katerih je zgodovina postavljena (npr. delavcev ali sužnjev), ali od tistih, ki so iz zgodovine izključeni ali v njej marginalizirani. Namesto tega so Judje postali predmet premeščene besa, ki izhaja iz daljnosežnih in prodornih učinkov zgodovinske dinamike kapitalizma; postali so žrtve fetišiziranega, perverznega poskusa, da bi človeštvo osvobodili zgodovinskega procesa.

Ta zgodovinski proces s svojo dvojno opozicijo med abstraktnim univerzalnim in konkretnim partikularnim seveda ni zginil skupaj z vojno. Poskušal sem nakazati možnosti povezovanja splošnih povojnih obdobjev tega procesa s trajektorijo diskurza o holokavstu ter se pri tem osredotočiti na različne razsežnosti kompleksnega razmerja med preteklostjo in sedanjostjo. Opiral sem se na to, kar je skupno kritični psihoanalizi in kritiki politične ekonomije – k analizi sedanjosti, nad katero dominira preteklost, ki obstaja v zakriti formi. Z gledišča te analize je rezultat tovrstne dominacije kompulziven let naprej in/ali ponovni kompulzivni *acting out* preteklosti. Kvalitativno drugačna prihodnost – »projekt«, ki bi presegal, ne pa poglobljal, tako dominacijo odtujene preteklosti nad sedanjostjo kakor dualistično opozicijo abstraktnega univerzalnega in konkretnega partikularnega – je mogoča zgolj na podlagi apropiacije zgodovine.

Četudi je takšen pristop očrtan na zelo abstraktni ravni analize, po mojem omogoča odprtje, po katerem bi lahko začeli razmišljati o prihodnosti, ne da bi izdali preteklost.

Prevedel ANEJ KORSIKA

Priporočamo knjigo kolumen in esejev Slavoj Žižka in Srećka Horvata
What Does Europe Want?: The Union and its Discontents,
Istros Books, London, 2013.

KAJ HOČE EVROPA?¹

Prvega maja 2004 je Evropska unija sprejela osem novih članic – toda v kakšni »Evropi« so se te znašle? Ko so me mesece pred vstopom Slovenije v EU tuji novinarji spraševali, kaj bo Slovenija doprinesla k Evropi, sem takoj nedvoumno odgovoril: *Nič*. Slovenska kultura je namreč obsedena s predstavo, da smo – četudi mali narod – kulturna velesila. Da posedujemo nekakšno »agalmo«, globoko skriti zaklad kulturnih mojstrov in, čakajoč na priznanje širnega sveta. Toda ta zaklad je morda preveč krhek, da bi ga nedotaknjenga izpostavili prepihu mednarodne konkurence; zanj velja podobno kot za stare rimske freske v tistem krasnem prizoru iz Fellinijevega *Rima*, ki začnejo bledeti v hipu, ko jih oplazi dnevna svetloba.

Vendar tak narcisizem ni slovenska posebnost. Njegove izpeljave obstajajo vsepovsod po Vzhodni Evropi: demokracijo tu bolj cenimo, saj smo se morali pred kratkim zanjo boriti, niso nam pustili, da bi jo imeli za samoumevno. Poleg tega tukaj še vedno vemo, kaj je resnična kultura, ni nas pokvarila poceni amerikanizirana množična kultura. Če opustimo fiksacijo na skriti nacionalni zaklad, s tem nikakor ne impliciramo etničnega sovraštva do samega sebe. Panta je zelo enostavna in neizprosna: vsi slovenski umetniki, ki so ustvarili relevantno delo, so bili v določenem trenutku primorani »izdati« svoje etnične korenine – bodisi z izstopom iz prevladujočega toka v kulturi bodisi s tem, da so zgolj zapustili državo za določen čas in živeli recimo na Dunaju ali v Parizu.

¹ Eseg je bil prvič objavljen 1. maja 2004 v ameriškem političnem mesečniku *In These Times*, dostopen je na: http://inthesetimes.com/article/166/what_does_europe_want (op. ur.).

Enako velja za Irsko: ne le, da je James Joyce zapustil svoj dom, da bi napisal *Ulikses*, mojstrovino o Dublinu, tudi W. B. Yeats, pesnik irskega narodnega preporoda, je leta preživel v Londonu. Največja nevarnost za nacionalno tradicijo so njeni lokalni varuhi, ki strašijo pred nevarnostmi tujih vplivov. Poleg tega se slovensko prepričanje o lastni kulturni superiornosti dopolnjuje s pokroviteljskim klišejem o vzhodnoevropskih postkomunističnih državah kot zaostalih revnih sorodnikih, ki pa jih bo družina znova sprejela medse, če se bodo primerno vedli. Spomnimo se medijskih odzivov na parlamentarne volitve v Srbiji leta 2003, ko so nacionalisti pridobili glasove – to je bilo sprejeto kot znak, da Srbija še ni pripravljena na Evropo.

Podoben proces se je odvil v Sloveniji: že samo dejstvo, da so nacionalisti zbrali dovolj podpisov za razpis referendumu o gradnji džamije v Ljubljani, je dovolj žalostno, toda to, da je večina prebivalcev prepričanih, da je treba prepovedati gradnjo džamije, je še bolj žalostno dejstvo. Uporabljeni argumenti (ali smemo dovoliti, da se naša prečudovita krajina uniči z minaretom, ki predstavlja fundamentalistični barbarizem?, itn.) nazadnje pripeljejo do tega, da vas je sram, ker ste Slovenec. V teh primerih so občasne grožnje iz Bruslja lahko le dobrodošle: pokažite multikulturno toleranco ..., drugače ...! Vendar ta poenostavljena slika ni vsa resnica. Prvi zaplet: prav tiste nekdanje komunistične države, ki so najbolj goreče podpornice ameriške »vojne proti terorizmu«, so nadvse zaskrbljene, da je njihova kulturna identiteta, njihovo lastno preživetje na ravni naroda ogroženo z napadom amerikanizacije in da je to cena, ki so jo plačale za priključitev k tokovom globalnega kapitalizma. Prav zato smo bili priče paradoksu probushevskega antiamerikanizma. Desničarski nacionalisti Sloveniji so se pritoževali, da je vladajoča levosredinska koalicija, čeprav se je javno zavzemala za vstop v zvezo NATO in podpirala ameriško protiteroristično kampanjo, to na skrivaj sabotirala, češ da v njej sodeluje zgolj iz oportunitizma in ne iz prepričanja. Vladajočo koalicijo so v isti sapi obtoževali, da z zagovarjanjem popolne integracije Slovenije v pozahodnjeni globalni kapitalizem in z utopitvijo Slovencev v sodobno amerikanizirano pop kulturo spodkopava slovensko nacionalno identiteto. Vladajoča koalicija naj bi podpirala pop kulturo, butasto televizijsko zabavo in brezumno potrošnjo s ciljem, da Slovence preobrazi v množico, s katero je lahko manipulirati in ki ni zmožna resne refleksije in zavzemanja trdnih etičnih stališč. Če povzamemo, motiv v ozadju je bil, da predstavlja vladajoča koalicija »liberalno-komunistično zaroto«: surova, nebrzdana priključitev tokovom globalnega kapitalizma naj bi bila najnovejša mračna zarota nekdanjih komunistov, ki jim omogoča, da zadržijo svojo skrivno vez z oblastjo. Ironija je v tem, da se lamentiranje nacionalističnih konservativcev o novem nastajajočem družbeno-ideološkem redu bere podobno

kot način, na katerega je nekoč Nova levica opisovala »represivno toleranco« kapitalistične svobode kot obliko, s katero se kaže nesvoboda.

Ta dvomnost vzhodnoevropskega odnosa se popolnoma ujema z dvoumnim sporočilom Zahoda postkomunističnim državam. Spomnite se le dvostranskega pritiska ZDA na Srbijo leta 2003: ameriški predstavniki so od Srbije zahtevali, da sodišču v Haagu izroči osumljence vojnih zločinov (v skladu z logiko globalnega Imperija, ki zahteva transdržavno globalno sodno institucijo) *in* da podpiše bilateralni sporazum z ZDA, ki Srbijo obvezuje, da ameriških državljanov, osumljenih vojnih zločinov ali zločinov proti človeštvu (v skladu z logiko nacionalne države), ne izroča nobeni mednarodni instituciji (npr. *prav temu* Haaškemu sodišču). Ni presenetljivo, da so se Srbi odzvali zmedeno in besno! Na ravni ekonomije se dogaja podobno: medtem ko je Zahodna Evropa pritiskala na Poljsko, da odpre svoje kmetijstvo tržni konkurenci, je poljski trg preplavila s kmetijskimi proizvodi, ki so bili izdatno subvencionirani iz Bruslja.

Kako postkomunistične države plujejo po morju, na katerem pihajo nasprotni vetrovi? Če obstaja nedavni etični heroj iz nekdanje Jugoslavije, je to Ika Šarić, skromna hrvaška sodnica, ki je kljub grožnjam po življenju in brez kakršne koli vidne javne podpore obsodila generala Mirka Norca in njegove pomagače na dvanajst let zapora zaradi zločinov, storjenih leta 1992 nad srbskimi civilisti. Celo leva vlada je zaradi strahu pred desničarskimi nacionalističnimi demonstracijami zavrnila trdno podporo procesu proti Norcu. A čeprav je takrat nacionalistična desnica napovedovala, da bodo hudi javni nemiri zrušili oblast, se po razglasitvi sodbe *ni zgodilo nič*. Protesti so bili precej manjši od pričakovanih in Hrvaška se je »nanovo odkrila« kot država vladavine prava. Še posebej pomembno je bilo, da Norac ni bil izročen Haagu, temveč je bil obsojen na Hrvaškem – Hrvaška je s tem dokazala, da ne potrebuje mednarodnega mentorja. Razsežnosti tega dejanja so bile razvidne v premiku od nemogočega k mogočemu: pred obsodbo je nacionalistična desnica s svojimi veteranskimi organizacijami veljala za mogočno silo, ki je ni dobro provocirati; neposredna stroga obsodba pa se je liberalni levici zdela kot nekaj, »kar si sicer vsi želimo, a si žal v tem težkem trenutku ne moremo privoščiti, saj bi izbruhnil kaos«. Toda ko je bila sodba razglašena in ko se ni zgodilo nič, je nemogoče postalo rutina. Če naj izberemo eno potezo, ki naj velja za označevalca »Evrope«, potem je bilo prav to dejanje »evropsko« v najboljšem pomenu te besede. In če obstaja kakšen dogodek, ki pooseblja strahopetnost, je to vedenje slovenske vlade po izbruhu vojne ZDA z Irakom. Slovenski politiki so si na vse kriplje prizadevali krmariti med pritiski ZDA in nepriljubljenostjo vojne, ki jo je izkazovala večina Slovencev. Prvič, Slovenija je podpisala razvpito Vilniško deklaracijo, zaradi česar so jo Donald Rumsfeld in drugi hvalili kot del

»nove Evrope« v »koaliciji voljnih« v vojni proti Iraku. Potem ko je slovenski zunanji minister podpisal deklaracijo, je sledila prava komedija zanikanja: minister je zatrdil, da se je pred podpisom posvetoval s predsednikom države in drugimi pristojnimi, ki pa so takoj dodali, da o tem niso vedeli nič; potem so vsi vpleteni zatrjevali, da dokument na noben način ne podpira enostranskega ameriškega napada na Irak, temveč se pri tem zavzema za ključno vlogo Združenih narodov. Natančneje, šlo naj bi za to, da Slovenija podpira razoroževanje Iraka, toda ne tudi vojne proti Iraku. A nekaj dni kasneje je iz ZDA prišlo neprijetno presenečenje: Slovenija ni bila le eksplicitno navedena med državami »koaliciji voljnih«, temveč je bila označena tudi kot prejemnica finančne podpore, ki so jo ZDA namenile svojim partnerjem v vojni. Sledila je prava komedija: Slovenija je ponosno oznanila, da v vojni proti Iraku ni sodelovala, in je zahtevala, da se jo umakne s seznama. Čez nekaj dni je prišel nov ponižujoč dokument: ZDA so se še uradno zahvalile Sloveniji za podporo in pomoč. Slovenija je znova protestirala, da si ne zasluži nobenih zahval, in zavrnila celo to, da je pravi naslovnik zahvalnega pisma; to je storila v nekakšni posmehujoči različici fraze »lepo te prosim, ne zaslužim si tvoje zahvale«, kot da bi bila zahvala najslabša stvar, ki bi jo ZDA lahko storile Sloveniji. Ponavadi države protestirajo, ko so neupravičeno kritizirane. Toda Slovenija protestira, kadar prejme znak zahvale. Skratka, Slovenija se je vedla, kot da ni pravi prejemnik zahvalnih pisem, ki so še prihajala in prihajala – in vsi smo vedeli, da so, tudi v tem primeru, prišla na pravi naslov. Dvoumnost Vzhodnih Evropejcev zato zgolj zrcali nedoslednost same Zahodne Evrope.

V svojih poznejših letih je Freud zastavil znamenito vprašanje: »Was will das Weib?« (Kaj hoče ženska?), priznavajoč svojo zagato ob soočanju z enigmo ženske seksualnosti. Podobna zagata se pojavlja danes, ko v Evropsko unijo vstopajo postkomunistične države: v katero Evropo vstopajo? Dolga leta sem se zavzemal za prenovljeni »levičarski evrocentrize«. Preprosto rečeno, ali želimo živeti v svetu, v katerem je edina izbira med ameriško civilizacijo in rastočim kitajskim avtoritarnim kapitalizmom? Če je odgovor ne, predstavlja edino alternativo Evropa. Tretji svet ne more ustvariti dovolj močnega odpora ideologiji ameriških sanj; to lahko v trenutnih okoliščinah naredi le Evropa. Danes prava opozicija ni med prvim in tretjim svetom, temveč med celoto prvega in tretjega sveta (ameriškega globalnega imperija in njegovih kolonij) ter preostanka drugega sveta (Evrope). A propos Freuda je Theodor Adorno trdil, da v našem sodobnem »upravljanem svetu« in njegovih »represivnih desublimacijah« ne gre več za staro logiko represije nezavednega in njegovih vzgibov, marveč za perverzni neposredni pakt med kaznovalnim nadjazom in nedovoljenimi agresivnimi vzgibi nezavednega na račun racionalnega delo-

vanja jaza. Ali se na politični ravni danes ne dogaja nekaj strukturno podobnega, torej nenavaden pakt med postmodernim globalnim kapitalizmom in predmodernimi družbami, ki gre na škodo moderne v pravem pomenu besede? Ameriškemu multikulturnemu globalnemu Imperiju ni težko integrirati predmodernih lokalnih tradicij – tujek, ki ga ne zmore učinkovito asimilirati, je evropska modernost. Džihad in McWorld sta dve strani istega kovanca. Džihad je že postal McDžihad. Čeprav se trenutna »vojna proti terorizmu« predstavlja kot obramba demokratične dediščine, sproža nevarnosti, ki jih je pred stoletjem jasno zaznal G. K. Chesterton, ko je v svoji knjigi *Ortodoksija* prepoznal temeljno zagato kritikov religije: »Človek, ki začne boj proti Cerkvi v imenu svobode in človečnosti, konča z odpovedjo svobodi in človečnosti samo zato, da bi se lahko boril proti Cerkvi [...]. Sekularisti niso uničili svetih predmetov, temveč so uničili sekularne stvari, če jim je to v kakšno tolažbo.« Ne velja danes prav to za zagovornike religije? Koliko fanatičnih zagovornikov religije je začelo strupeno napadati sodobno sekularno kulturo in končalo z odpovedjo vsakemu smiselnemu religijskemu izkustvu? Podobno so danes mnogi liberalni vojščaki tako željni boja proti antidemokratičnemu fundamentalizmu, da bodo končali z odpovedjo svobodi in demokraciji, le da se bodo lahko borili proti terorju. V svoji želji pokazati, da so nekrščanski fundamentalisti glavna grožnja svobodi, so tako strastni, da so pripravljene zdrsniti na stališče, da moramo omejevati svojo svobodo tu in zdaj, v naših domnevno krščanskih družbah. Če so »teroristi« pripravljene uničiti ta svet zaradi svoje ljubezni do drugega sveta, so naši bojovníki proti terorju pripravljene uničiti svoj demokratični svet zaradi sovraštva do muslimanskega Drugega. Nekateri med njimi toliko ljubijo človeško dostojanstvo, da so pripravljene legalizirati mučenje – skrajno ponižanje človekovega dostojanstva –, da bi obranili dostojanstvo. Če naprej izpeljujemo, tudi »Evropo« bi lahko izgubili prav z njeno obrambo.

Leta 2003 je bila zlovesča odločitev EU sprejeta skorajda neopazno: to je bil načrt za vzpostavitev vseevropske mejne policije, ki bi zagotavljala izolacijo ozemlja Unije in tako preprečila pritok priseljencev. To je resnica globalizacije: konstrukcija novih zidov v obrambi uspešne Evrope pred poplavo priseljencev. Na tem mestu smo v skušnjavi obnoviti staro marksistično »humanistično« opozicijo »odnosa med stvarmi« in »odnosa med ljudmi«: v pogosto opevanem prostem pretoku, ki ga je omogočil globalni kapitalizem, so prav »stvari« (blaga) tiste, ki svobodno krožijo, medtem ko je pretok »ljudi« vse bolj nadziran. Ta novi rasizem razvitih je na neki način brutalnejši od nekdanjega rasizma: njegova implicitna utemeljitev ni niti naturalistična (»naravna« superiornost razvitega Zahoda) niti ni več kulturalistična (mi na Zahodu prav

tako želimo ohraniti svojo kulturno identiteto), temveč je nebrzdani ekonomski egoizem – temeljna delitev je med tistimi, ki so vključeni v sfero (relativne) ekonomske blaginje, in tistimi, ki so iz nje izključeni. To, kar imamo v politiki in civilizaciji ZDA za obsojanja vredno in nevarno, je torej *del same Evrope*, eden od možnih iztekov evropskega projekta. Ni prostora za samozadovoljno ošabnost: ZDA so izkrivljeno zrcalo Evrope same. Že leta 1930 je Max Horkheimer zapisal, da bi tisti, ki nočejo (kritično) govoriti o liberalizmu, morali molčati tudi o fašizmu. *Mutatis mutandis*, vsem, ki obsojajo novi ameriški imperializem, bi lahko odvrnili: tisti, ki se nočejo kritično opredeliti do same Evrope, bi lahko molčali tudi glede ZDA. Edino pravo vprašanje v ozadju samozadovoljnih praznovanj, ki spremljajo širitev EU, torej je: *Kateri Evropi se pridružujemo?* Soočeni s tem vprašanjem, vsi skupaj, tako »Nova« kakor »Stara« Evropa, plujemo na isti barki.

Prevedel URBAN TARMAN

UMETNOST IN STVARNOST

MIROSLAV KRLEŽA
EVROPA DANES

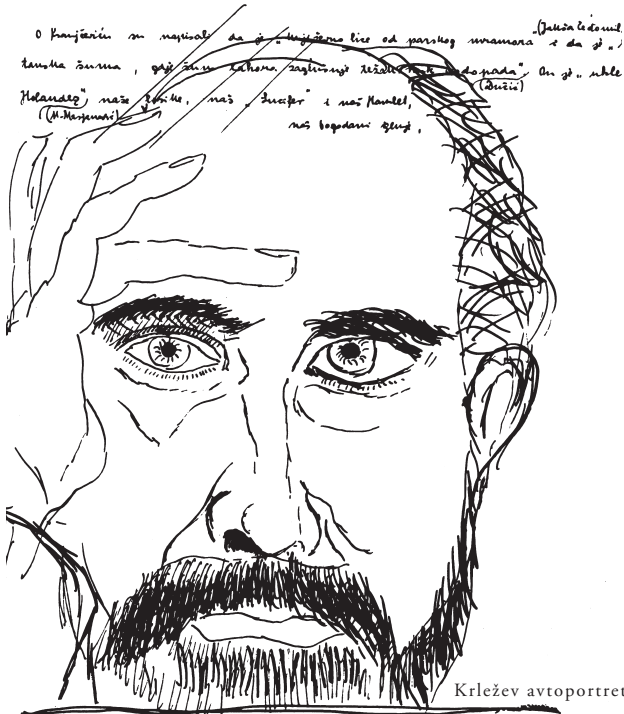

OSKAR DAVIČO
SREČANJE S KRLEŽO

VARJA VELIKONJA
MARUŠA KRESE
IN MEMORIAM

Krležev avtoportret, verjetno iz leta 1926

Ob nedavni 120. obletnici Krleževega rojstva in pred izidom knjige z izbranimi Krleževimi zapisi Evropa danes in drugi eseji, ki bo jeseni izšla pri Založbi Sophia v prevodu Mice Matković, objavljamo uvodni esej iz leta 1933, v katerem Krleža razmišlja o dogajanju in zgodovini Evrope v širšem družbenopolitičnem in umetnostno-kulturnem kontekstu. Njegova jedka in lucidna kritika z izrazitim protivojnim sporočilom je še vedno nadvse aktualna. Kaj hoče Evropa?

- Esaj je iz Krleževe istoimenske knjige, ki je izšla leta 1935 v Zagrebu. Največ esejev je bilo prvič objavljenih v literarni reviji *Danas*. Revija se je s kritičnimi in polemičnimi članki odzivala na aktualne dogodke evropske stvarnosti, ki so jo pretresale ekonomske krize, delavske stavke ter vzpon fašizma in nacizma. Izhajala je v Beogradu med januarjem in majem 1934 (po peti številki prepovedana), urejala pa sta jo Krleža in Milan Bogdanović. V njej so med drugim sodelovali August Cesarec, Veselin Masleša, Hasan Kikić, slikarja Krsto Hegedušić in Petar Dobrović, nadrealista Marko Ristić in Koča Popović.

EVROPA DANES

Od najmračnejših ljudožerskih časov Evropa (zelo verjetno) o zvezdah, o boleznih, o življenjskih skrivnostih in vprašanjih ni nikoli vedela več, kot ve danes, in čeprav ve danes več, kot je vedela kdaj prej, hkrati dvomi o vsem, kar ve, zato danes ne ve, kaj ve, in nima pojma, kaj hoče. Evropa je danes rafinirano brezglava: po eni strani pametna kot maska proti strupenim plinom, po drugi pa slepa kot staromodna bombardarica in obenem izzivalna kot kaka velemestna izložba, polna raznovrstnega in dragocenega nesmisla. Evropsko bogastvo je danes sredi vsesplošnega razpada in nereda perverzno kot kletka iz suhega zlata, obrobljena z dragulji, v kateri majhni rdeče-zeleni tropski kolibriji skakljajo z ene srebrne palice na drugo, in medtem ko ta milijardna igrača stane nekaj tisoč funtov šterlingov, mimo izložbe hodijo lačni, zeleni evropski obrazi, sence nedela in brezdelja, ki umirajo od lakote, kajti namesto njih delajo stroji. Ta pasivni mimohod jetičnih senc mimo draguljarskih izložb po velemestnih ulicah je postal že literarni obrazec, dolgočasen, kot so dolgočasni vsi literarni obrazci, ki trajajo dlje kot petdeset let. A ker ti naši stradajoči someščani niso le literarni kliše in okras socialno tendenčne narave, temveč tudi življenjska stvarnost, so kontrasti med stradajočimi mimoidočimi in draguljarskimi izložbami le dokaz več, da je naša sedanja, sodobna stvarnost zaostala in bedna, neprimerno bolj zaostala kot dolgočasna literarna zaostalost prejšnjega stoletja.

»Četrto leto brezposeln, sprejemem vsako delo,« je bil napis na pločevinasti tablici, ki sem jo videl viseti okrog vratu neznanega evropskega mimoidočega, ko sem si v neki evropski draguljarski izložbi ogledoval zlato kletko,

obrobljeno z dragulji. Pred to milijardno kletko je (v izložbi) s prekrizanimi tolstimi nogami sedel na blazini iz oniksa žalosten debelinko, znamenje vzhodnjaške modrosti, kraljevi princ Buda, na cesarskem trebuhu pa sta se mu na slonokoščeni ploščici kot urna kazalca premikala dva bisera, osvetljena z zelenkastim fosfornim sijajem. Buda je postal stojalo za ure evropskih gospa, in ta srečna dežela, v kateri danes javno razstavljajo in »po ugodni ceni« sedemsto tisoč frankov prodajajo prozorno žensko torbico iz sedem tisoč sedemsto sedeminsedemdeset bisernih zrn, okovano z briljantno zaponko v obliki gada s smaragdno krono, ta srečna dežela danes leti z letečimi stroji, ki lahko nad oblake dvignejo nekaj ton dinamita. V letečih evropskih strojih danes poslušajo glasbo, srkajo oranžado, spogledujejo se v naslanjačih, prevlečenih z dragoceno kožo zverjadi, in te razsvetljene zračne ladje, oborožene z mitraljezi, plini in klicami nalezljivih boleznih, lahko še to evropsko noč kot podivjane apokaliptične sile razdejejo evropska mesta, požgejo evropske posevke in zastrupijo evropske dojenčke. Evropa danes leti z matematično natančnostjo. Potem ko je spremenila Zemljo v pravilne krožnice, katerih premeri pomenijo razdalje med posameznimi mesti, otoki in celinami, in zvedla neverjetne daljave, polne pustolovščin, na podatke dolgočasnega, vsakdanjega zrakoplovnega voznega reda, pa danes še vedno kupuje čudodelne platinaste talismane v obliki padal ali iz dragega kamenja, z reliefno podobo Matere božje iz safirjev, v modrikastem akvamarinskem ornatu z briljantnim napisom »Zaščiti nas, draga Mati božja, pred zrakoplovno nesrečo«.

Sveti Krištof je danes postal zaščitnik avtomobilov in lokomotiv, cerkve so grajene po pravilih najsodobnejšega gradbeništva iz betona in stekla, ogrevane s centralno parno kurjavo in razsvetljene z električnimi lučmi, bojišča zadnje evropske vojne so za tujce draga, prvorazredna turistična atrakcija, in danes papež kot suvereni vladar lahko napove vojno svojim dragim sosedom in bratom po Kristusu s svojo lastno vatikansko radijsko anteno. Po evropskih velemestih so psi pokopani na posebnih dostojanstvenih pasjih pokopališčih in ti pasji marmorni nagrobniki stanejo nekaj sodov suhega zlata, ki ga Evropa danes hrani v podzemnih trdnjavah, do katerih je težje priti kot do Aladinovega podzemlja iz *Tisoč in ene noči*. Evropske gospe nosijo zapetnice z urnim mehanizmom, tako majhnim kot stekleno grahovo zrno Andersenovih kraljičnic, ki je prebivala v stroku, v tem začaranem grahovem stročju pa kleči zelena egipčanska sfinga iz kalcita in z utripanjem svojih razsvetljenih oči kaže, kako teče čas. Kakor je Tula podkovala srebrno bolho, tako je tudi Evropa danes podkovala ves razum in vso pamet vseh stoletij, ko je iz vseh človeških modrosti ustvarila draguljarske izložbe, pasja pokopališča

in poplavo krvi, ki se za razvedrilo tujcev spreminja v glavno turistično atrakcijo: pokopališča evropskih junakov, ki so padli za evropsko civilizacijo. Evropa, ki je vse svoje bogato znanje posvetila ženskam, tkanini, žogam in strojem, se danes premika s topovskimi cevmi in pnevmatskimi kolesi in bencinskimi kanglami in filozofijami kot žalostna prikazen, ki med toplimi tropskimi daljavami in meglenim ledenim severnim morjem ne ve, kaj naj začne, česa naj se loti in kam naj se pravzaprav odpravi, v grozi pred svojimi lastnimi utvarami, v protislovju s svojimi intimnimi lažmi, bogata kot še nikoli poprej, a prazna in dolgočasna kot izpeta gramofonska plošča.

Od vseh evropskih pojavov je danes najbolj žalostna evropska pamet. Kakor stari ariston ali pločevinasti dimnik, ki ga je podrl veter, je ta evropska pamet še vedno stara polomljena sholastična metla, s katero je sveti Tomaž pometal Gospodovo cerkev, danes pa jo pometajo evropski misleci z mikroskopi in infinitezimalnimi tehtnicami svoje žalostne tako imenovane idealistične modrosti.

Evropa si še vedno razbija trdo glavo in piše knjižure o tem, ali je materija »stvar na sebi« ali si jo le »predstavljamo« kot »stvar« in je tako »stvarna« ali je »stvarna« neodvisno od tega, kako si jo »predstavljamo«, in medtem ko Evropa premišljuje o tem, ali je človeška misel matematika stvarnih stanj ali so stvarna stanja zgolj podobe človeških misli in matematičnih predstav, potuje v železnem oklepem tanku, uradno prepričana o svojem božanskem izvoru in vsak trenutek pripravljena, da znova zakolje dvajset milijonov svojih prebivalcev. Ko tako stoji do kolen v krvi svoje lastne klavnice, Evropa posveča nenavadno veliko pozornosti pravilnemu zapenjanju ovratnika, pogrinjanju namiznega prta, vprašanjem prtičev, ostrig, rib, pravnega vkuhavanja dinj ali breskev, rastlinske hrane sploh ali slikarstva, in potem ko si je z mikroskopom pregledala vse celice možganskega tkiva in naštela kakih deset tisoč živalskih in človeških bolezni z opazovanjem življenja rastlinskih uši, premikanja zvezd in teme, ko je razparala trebuhe vsem znanim živalim, od pasje glave do radiolarijev, Evropa danes konec koncev vendarle ne ve, ali misli s svojo lastno glavo ali ne, kajti še vedno je pripravljena verjeti, da je njen način razmišljanja božanskega, nadnaravnega izvora. In ker se tako po eni strani še vedno spogleduje z nebesi in božanskimi skrivnostmi, po drugi noče verjeti, da je opičja sestra, in nikakor ne dvomi o svojih nadzemeljskih dividendah, o svojih od boga blagoslovljenih mitraljezih in podmornicah.

Evropa pozna vzroke in posledice. Evropa že precej dolgo opazuje uzakonjena gibanja posameznih zemeljskih in zvezdnih vzrokov in njihovih posledic, in po odkritju nenavadno velike količine takih posameznih stvarnih

vzrokov in še stvarnejših posledic Evropa patetično govori o svojem sintetičnem znanju in svojih končnih spoznanjih, hkrati pa je ves čas pripravljena, da sama sebi uniči svoje Arhimedove kroge, ko se vsaj enkrat na vsakih deset let vrne v svoje živalsko pristanje in se požene za svojim lastnim repom kot stekla opica. In medtem ko Evropa, ki je še vedno na življenjski ravni smrdljive provincialne menažerije, razpravlja o raznovrstnih metafizičnih predpostavkah o dogajanju, daje pred njimi prednost tako imenovanim božanskim resnicam in tako pozablja na staro stoletno modrost, da je človek edino merilo vseh človeških stvari in da so vse naše izkušnje in znanosti, napor volje, dosežene lepote, resnice, laži ter pojma dobrega in zlega izključno človeške odlike. Ljudožersko samoljubna in zverinsko grabežljiva Evropa si je izmislila svojega boga kot štiribarvno sliko nad zakonskimi posteljami beračev ali budilko na nočni omarici bogatašev: na eni takih bogataševih budilk Devica Marija igra na zlato mandolino, svetlo zelena safirna srna pa kleči pred zibelko novorojenčka, ki se je spustil z neba, da bi s svojo krvjo odrešil celotno človeštvo in bil zastavonoša tisočletnih evropskih vojn ter draguljarski okras na bogataševi, milijarderjevi nočni omarici.

Evropa se že več kot sto petdeset let zapleta v onstranska protislovja tako imenovanega »čistega uma« in premišljuje o tem, kako bi bilo, če svet sploh ne bi imel začetka in bi do te sodobne, sedanje evropske krvave stvarnosti že minila »večnost«, z njo pa že neskončna vrsta podobnih evropskih civilizacij, kakršna je ta zdajšnja, naša, danes. Če pred sedanjo evropsko stvarnostjo že obstaja neskončna vrsta takih Evrop in nam je eno ugrabil Zevs kot bivoli, drugo tepta kapitalizem kot pobesneli nosorog, tretjo predstavlja šepavi sveti Lojolski, četrto vodita in ropata New York ali Al Capone, če sta Kant in Hitler le pojava, ki trajata brez začetka v neskončni vrsti variacij, potem Evropa misli, da so to dovolj prepričljivi dokazi, da je treba verjeti v večnost, v onstranske Skrivnosti in v skrajni konsekvenci tudi v samega gospoda Boga. Evropa je stoletja verjela v božjo previdnost in tako postala tipično evropska v svojih jasnovidnih in srečnih navdihih, ko je kakor Giordano Bruno dojela, da je neskončna vrsta evropskih absurdov kot filozofska misel človeka nevredna in da je mnogo večje delo premišljevanje o majhnih človeških vzrokih kot onstranskih meglah in gluhonemih zvezdnih negotovostih. Tipičen evropski pojav je, da so največje evropske resnice izgovorjene pod vislicami, na moriščih, po temnicah in na golgotah, te križane in popljuvane resnice pa postanejo evropske zastave, ki stoletja plapolajo. Ponižana in popljuvana imena, s prezirom in pozitivnimi zakoni ožigosana imena, imena, ki jih je cinizem javnega mnenja poteptal kot sramotna, so evropski svetilniki, ki svetijo hvaležnim rodovom kot edino upanje v vesolju.

Fantastična in neverjetna dežela, polna draguljarskih izložb, razkošja in beračev. Čudno stanje, da dragocene in redke vrste velemestnih psov pokopavajo na marmornih pokopališčih, geniji, o katerih Evropa patetično deklamira že stoletja, pa izginjajo v brezimnih grobovih in samomorilskem obupu. Evropa je danes razkošno nočno zabavišče, v njegovih razsvetljenih akvarijih plavajo srebrne ribe za želodce evropskih sladokuscev, v marmornih bazenih pa gole zlatolase ženske za postelje evropskih sladostrastnežev. Ribe in ženske, knjige in glasbo, vere in zakone, poglede na svet in pesništvo, vse to v Evropi prodajajo za denar, kajti danes je namesto človeka moneta edino merilo, edina tehtnica in edini dokaz človeških lastnosti. Evropejke sedijo v kavarnah z živimi leopardi, z mokrimi tropskimi kačami, s kitajskimi psi in malajskimi mačkami, v krznu sibirskih in tropskih zveri, v čevljih iz krokodilje kože, skopane v vodi, ki diši po kanadski omoriki, lokomotive, s katerimi potuje Evropa, pa poganja brazilska kava. Evropski stroji delajo in ustvarjajo štiriindvajset ur na dan, in danes, ko je evropska materialna kultura večja kot kdaj prej, ko ve Evropa več, kot je vedela kdaj prej, danes se intelektualna Evropa dolgočasi. Otopela je, slika kitare, pipe in steklenice na kockastih prti, kadi angleški tobak in igra bridž, črnska glasba pa je edini lajtmotiv žalostne evropske ljubezni. Evropa se je danes poneumila kot stara brezzoba devica in frajla narednica Vojske odrešitve, po radijskih aparatih poslušá prenose nogometnih tekem, in medtem ko stroji proizvajajo neskončne količine materialnih dobrin, njeni brezposelni prebivalci stradajo. S kavo poganjajo lokomotive, mleko zlivajo po tleh, pridelek pa požigajo, saj imajo preveč kave in mleka in žita. Stroji delajo brezglavo in upravljajo borzne tečaje, bančne posle, železniške mreže, hidrocentrale, petrolej in žito, stroji delajo vse hitreje in vse bolj brezglavo, Evropa grmadi blago in bedo vse bolj neodgovorno in to množenje rekordov, olimpijskih uspehov, knjig, žalosti, lakote, smrti in blagostanja, to kopičenje kontrastov med razkošjem in trpljenjem in vse mračnejšimi nesrečami, ta sedanja pijana evropska vožnja brez smeri v času in prostoru, vse to je zdaj vprašanje, ki je iz dneva v dan vse usodnejše.

Kakih trideset narodov potuje danes po Evropi in vsak od njih v roki nosi stekleno lilijo svoje narodne nedolžnosti. Vsak posamezen vase zaljubljen narod se pomika naprej s pogledom, uprtim v svojo tako imenovano narodno preteklost, kakor Dantejevi krivi preroki z obrazom, zasukanim proti zadnjici v dvajsetem spevu *Pekla*:

[...]
*ché da le reni era tornato 'l volto,
 e in dietro venir li convenia,
 perché 'l veder dinanzi era lor tolto.
 Forse per forza già di parlasia
 si travolse così alcun del tutto;
 ma io nol vidi, né credo che sia.
 Se Dio ti lasci, lettor, prender frutto
 di tua lezione, or pensa per te stesso
 com'io potea tener lo viso asciutto,
 quando la nostra imagine di presso
 vidi sì torta, che 'l pianto de li occhi
 le natiche bagnava per lo fesso.¹*

Medtem ko opazujejo krvave shakespearjevske prizore in umore na odru svojih narodnih zgodovinskih gledališč, z obrazom in spomini in vzgojo in cerkveno tradicijo in ustnim ter pisnim izročilom in običaji in zakoni zasukani proti preteklosti, se evropski narodi premikajo v slepih sprevodih po ulicah svoje zgodovinske slave, ki jih vsakič končajo monumentalni slavoloki, veličastne in slavne zgradbe, pod lokom katerih spijo narodne slave svoje znane gluhoneme tisočletne zgodovinske sanje.

Tudi danes evropski narodi hodijo pred svojimi narodnimi metafizičnimi apoteozami, trezno opazovati ta sprevod, ki gre mimo, tuli, prižiga bakle in

1 *Obraz nazaj obračajo prek ledij
 in ritenski gredo tam cele gruče,
 ker za naprej so vzeti jim pogledi.
 Ne vem, morda kdaj mrtvoud zasučé
 takole vrat, a videl takšnih bitij
 še nisem in ne verjem v to naključje.
 Če Bog pusti moj nauk ti obroditi,
 o bralec, zmisli sam, kako mi veka
 se mogla solz tedaj je ubraniti,
 ko videl sem od blizu lik človeka
 zavil tako, da potok neprestani
 jim solz po špranji zadnjice odteka!*

(Dante Alighieri, *Božanska komedija, Pekel*, Mohorjeva družba, Celje, 2005, str. 167–168, prev. Andrej Capuder.)

časopisne članke svojih vznesenosti ter rožlja z orožjem, je za spodobne evropske možgane znan prizor, hkrati pa precej nezanimiv in oguljen kot kako dolgočasno poglavje iz Cezarjevih *Galskih vojn*.

Evropski narodi hodijo mimo v zgodovinskih defilejih, kot da bi kdo po celinah raztresel polne škatle otroških svinčenih soldatov, in medtem ko si nad razbeljeno retorto Faust razbija glavo z evropskimi dilemami, ali je treba verjeti ali želeti, biti ali ne biti, doživeti ali vedeti, ko v evropskih možganih kot v alkimističnih pivnicah vrejo osnovna nerešena vprašanja o razmerju med subjektom in objektom, o absolutnem in relativnem, se evropski narodi s svojimi svinčenimi igračami igrajo vojne in ta otročji vik in krik v Evropi nepretrgano traja že sedemdeset tisoč let. Glas tega evropskega otroškega bobna je glasnejši od Platona in Kanta, po katedrah stare cerkvene papige razglašajo svoje apriorne izmišljotine, defile evropskih narodov pa poteka po vseh evropskih ulicah in v vse smeri, v temeljnem protislovju z vsemi pravili evropske pameti, vendar z božjim blagoslovom in najboljšimi željami evropskih krščanskih škofov. Evropa tehta, raziskuje in meri vzroke in posledice, Evropa premišljuje o tem, da je življenje velika količina nečesa, kar slišimo, vidimo in tipamo, Evropa razčlenjuje človekovo telesno zgradbo in živčni sistem z najsubtilnejšimi analizami čutil, evropski narodi pa defilirajo v oklepih in čeladah, s plinskimi maskami in v kavčuku, kot piloti, potapljači in kot zrakoplovci, oboroženi s smrtonosnimi cevmi in okrašeni z rdeče pobarvanim nojevim perjem, ogrnjeni z gardističnimi sentištvenskimi leopardjimi krzni, pokriti s kučmami iz medvedjega kožuha, britanskimi in pruskimi junkerskimi mrtvaškimi lobanjami kot znamenjem huzarskih regimentov smrti.

In medtem ko Evropa piše knjige o pojmu dobrega in zlega pri človeku, o njegovi dejavnosti in problemih koristnega in naprednega ter razvoju skupnih interesov, ko sodobna nevrofiziologija razlaga sedanjo stvarnost kot utripanje življenjskih, telesnih in tako imenovanih »psiholoških, duševnih« sil, pa te analize čutil in ta spekter »duševnega« potapljanja v neznane in živalske globine človeške misli in strasti, vse te zadnje evropske rezultate teptajo bobna joče svinčene otroške igrače, okrašene s konjskimi repi in živalskimi krzni, s piščalmi in bobni, na konjih in oslih, konjeniška kopita teptajo Arhimedovo geometrijo in glas evropskih vojaških trobent doni v resni in dostojanstveni tišini sedanje evropske misli.

Skozi evropska stoletja hodijo helenski hopliti in falangisti ter madžarski honved, antični pračarji in metalci, strelci, križarji, pirotehniki in vitezi, habsburški feldvebli in rimski triarji, švabski landsknehti in cesarjevi centurioni, švicarji in kondotjerji, hladnokrvni maršali in vojskovodje šahisti, ki jih je Jack London okrutno imenoval »inženirji smrti«, otopeli angleški lordi z dunhillom

med zobmi, ki so klali po sudanskih mesečinah in himalajskih ledenikih, po flandrijskih nižinah in debelem sivem ledenem morju, evropski otroci pa se v ljudskih šolah na pamet gulijo njihove generalske, legendarne življenjepise in sanjajo o njihovih nadzemeljskih zmagah kot o bengaličnih, grških in carigrajskih ognjih. V neskončnih sprevodih bobnajo in trobijo fizilirji s kremenjačami, pešaki s Hotchkissovimi mitraljezi in ti neskončni bataljoni lovcev in domobrancev, izvidnikov in vohunov, svobodnjakov in gardistov, te brezimne, mogočne in nepregledne procesije evropskih pešakov bobnajo, hodijo in pešočijo po Evropi že sedem tisoč let, vedno med istimi mesti, vedno v isto smer, na Ren in okrog Rena, čez Donavo in Jadran, okrog Karpatov in Velebita, od Visle do Labe, od Marne do Madrida, in vedno tako, med Nürnbergom in Sedanom, Waterloo-jem, Wagramom in Skopjem, Evropa tisočletja hodi in se vrtili okrog istih dimnikov ter krvavi kot ranjena hijena v enem in istem zaprtem krogu za iste plotove in iste gnojnice. Evropa se smrtno ranjena prestopa na istem mestu sto petnajst korakov na minuto po pravilih mednarodnih pehotnih reglementov, če pa bi se že na začetku napotila v določeno smer, bi človeštvo že pred tri tisoč leti prispelo do prvih zvezd, o katerih evropska lirika sanja že nekaj tisoč let. Evropski gardisti in huzarji, ki pa bolj sanjajo o podčastniških zvezdah, s svojim bogatim nakitom iz labodjega perja in okrasjem iz raznobarvnega blaga, laka, niklja in usnja, s svojimi čeladami, šlemi, perjanicami in čakami, z nabojnici in manlihericami, z bobni in lafetami hodijo v glasnih defilejih po Evropi kakor po dvorišču stare karsarne, v kateri je vladal Friderik Veliki, ko je Kant v njej pisal svojo utopijo o večnem miru, danes, sto trideset let po Kantu, pa v njej sedi gospod kancler Hitler.

V Evropi obstajajo individualno-psihološki in duševno-analitični psihofizični zavodi, v katerih znanstveniki raziskujejo moč vonja, delovanje barv, srčne utripe, v tej deželi delujejo številne zvezdarne, evropske knjižnice pa ljubo-sumno hranijo rezultate tisočletne znanosti, in medtem ko sedemdeset tisoč kipov ponosno priča o zgodovini evropske pameti, med temi teleskopi in svetilniki, med temi slavnimi spomeniki in piramidami knjig hodijo in igrajo kapelniki, tamburji, godci in trobentači, stopajo sanitete in ranocelniki, bobnajo elitne čete tirailleurjev in voltigeurjev, fizilirjev in mušketicirjev, grenadirjev in alpincev, bersaljerjev in plemenitih vitezov karabinjerjev. Topotajo konjske podkve pod lesketajočimi se oklepi kirasirjev, evropska tla se tresejo pod konjskim patosom dragoncev, huzarjev in ulancev, pomika se gozd kopij na težkih belgijskih kobilah, žvenketajo sablje ob bokih plemenite arabske pasme, evropski narodi prenašajo zastave, donijo trobente, grmijo topovi, gorijo požari, Evropa oblega samo sebe, Evropa ubija samo sebe in koplje podzemne rove pod svojo lastno trdnjavo že tisočletja. Trobentači berlinske Garde du Corps, Chasseurs d’Afrique, Chasseurs à cheval, vitezi dunajske telesne straže in vitezi

Arcièrenleibgarde, štajerski vitezi in baroni, zeleni dolmani Life Guards, čelade Dragoon Guards in Royal Dragoons, sivi in megleni šinjeli Royal Scots Greys, vse te evropske vrste konjenice in pehote, topniške skupine in brigade, divizije in množice, kolone in cevi, lafete, kalibri in strelivo, vsi potujejo, grmijo, igrajo, bobnajo, hodijo od alpskih ledenikov do bombajske mesečine z rdečim perjem in modrimi kokardami, s trikotnimi klobuki in čakami, okrašeni z zlatom in obšiti z resami, galonirani, zlikani, zloščeni, obriti in za smrt skopani evropski državljani, ki tako umirajo, nedolžni kot kokoši, že tisočletja. Rožljajo konjske verige, škripajo nova dišeča sedla, kadi se iz živalskih nozdrvi, topovi brenčijo kot čmrlji, grmijo bombarde, prasketajo karteče, pokajo možnarji in katapulti, iz zraka padajo bombe, valijo se strupeni plini, gorijo celotne pokrajine, donijo pehotni škornji, grmijo podkovani kundaki, bleščijo se gole izdrte sablje, mimo hodijo saperji, pionirji, inženirji, intendanti, tehnično osebje v oklepni vozilih, v diližansah in v salonskih pulmanih, tanki se premikajo kot predpotopne želve, v zrak letijo skladišča smodnika, sena in žita, blaga in premoga. Evropa bobna in uničuje svoje lastno bogastvo že tisočletja. Evropa, dekadentna, wildovska, z zlatimi nitmi pretkana gobelinska dežela, ki uživa v odtenkih samoglasnikov in v bizarnih sinkopah posameznih glasov, ta smešna dežela kolorizma in lirike, glasbe in znanosti in tisočletne ljubezni do bližnjega, Evropa žene svoje lastne narode v svetopisemsko krvoločne spopade kakor zblazneli prometnik, ki trideset tisoč vlakov usmeri na eno železniško progo v dve nasprotni smeri, in uživa v blaznem trku nezaslišane katastrofe, ki je po evropski logiki v vsakem primeru neizogibna, pomembno je le, da vojne bilance izkažejo predpisane dobičke.

Kakor se po naravnih zakonih spreminjajo letni časi, tako se tudi moda v Evropi zamenja vsako desetletje, zato je tudi vprašanje evropske oborožitve v resnici le nekakšna modna prevara, kakor je vprašanje oblike krinoline, mufa ali ženskega klobuka.

Dvoboji vitezov konjenikov na srednjeveških turnirjih so se danes preselili na višino dva tisoč metrov, namesto staromodne rimske in renesančne konjenice pa danes po bojnih poljih delujejo dizelski motorji. Tehnika je danes edino evropsko upanje in povsem enako nalogo, kakršno so v rimskem času imeli železni bojni ovni (ariete), oklepne želve (testudo), premične kolibe (vineae) in oblegovalni stolpi (turres), danes na modernem bojišču opravljajo oklepni tanki iz dvaintrideset ton patenta in tržnega sistema podjetja Vickers s 142 odstotki čistega dobička. Po čem se Cezarjeva balista razlikuje od sedanjega, sodobnega najmodernejšega minometa in ali niso katapulti, s katerimi so Rimljani razdejali Kartagino, identični z aeroplanskimi katapulti na kateri koli mednarodni oklepnici nad trideset tisoč ton? Cezar je bil prav tak vojni liferant in proizvajalec katapultov, kakršna sta danes Krupp in Schneider. Rimske legije,

kohorte, manipli in centurije so današnji evropski regimenti, bataljoni, stotnije in vodi mednarodne pehote, rimski strelski jarki, volčje jame, prsobrani in okopi pa še danes obstajajo v Evropi, kakor so obstajali že pred dvema tisočletjema. Jezik rimskega vojaškega reglementa, blokade in obleganja (obsidio, oppugnatio), naskoki in podzemni rovi (expugnatio, cuniculi), znaki trobent (tuba) in rogov (lituus), vojaška prtljaga in transporti, vprežna živina polkovnega prateža (iumenta), vse to je še vedno evropska stvarnost; kakor so rimske legije s sabo v boj vodile kozličke in srne, koze in kunce, tako imajo tudi današnji angleški polki svoje polkovne maskote, bele koze, golobe, pse, kanarčke in miši.

Da so ljudi v srednjem veku polivali z oljem, danes pa z gorečim plinom, je bolj stvar tehnike kot okusa, ki se je v neskončno dolgih stoletjih v kriminalnem smislu spremenil komajda za eno volčjo dlako. Evropa (torej) svojo evropsko dlako menja, katapultov in balist in sto dvainštirideset odstotkov čistega dobička pa ne da, kajti tak način vojskovanja je podlaga evropskega idealističnega svetovnega nazora, katerega prva in glavna predpostavka je, da je bog človeka ustvaril po svoji podobi. Katapulti in bobni kot večno resnični apriorni pojmi o dobrem in lepem so osnova evropskega moralnega zakona, ki je v naših dušah ukoreninjen že od začetka.

Žalostno je opazovati Evropo, ki hodi mimo s svojo glasbo, verskimi prazniki, zastavami in bobni, razmišljati približno na način, ki sem vam ga imel čast predstaviti v uvodu, biti mimoidoči in gledalec, pasiven, kontemplativen, sam sebi in pred sabo odgovoren, hkrati pa nemočen in sentimentalen, kakor so nemočni in sentimentalni vsi evropski prebivalci, ki o Evropi razmišljajo z enako resignacijo, s kakršno so v Atenah in Rimu o propadu antičnega cesarstva razmišljali mediteranski skeptiki.

Stojim tako sredi nekega zahodnoevropskega velemesta in opazujem Evropo, ki defilira s svojimi baterijami in tanki, z mladimi in s konjsko krvjo prepojenimi eskadroni, z veselimi rdečimi trobentači, v oblakih vonja po hlevu in juhti, častniških mazilih in smodniku, to mlado, še vedno zdravo in zmagovito Evropo, ki po veselju jezdi na svojem belem, divjem, olimpijskem biku kot vladarica oceanov, ledenikov in daljnih celin. Mimo hodijo neskončne čete, igrajo in bobnajo strnjene, vitke, drzne, mlade falange deškega mesa, okrog tega defileja pa šumi evropska velemestna ulica. Mlade nasmejane ženske z gladko počesanimi svetlimi, platinasto pobarvanimi (kot slama rumenimi) lasmi, z leopardi, volčjaki in majhnimi kitajskimi psi (svojimi javnimi ljubljenci) v naročju. Pastelno modro blago s polarnimi lisicami, ženske in otroci, matere in sestre vzklikajo, se smejejo in pozdravljajo čete z rutcami, kokardami, trobojnicami in marjeticami. Ulica ploska, dviguje klobuke v pozdrav zastavam, ulica vzklika in odobrava, mali dečki v skavtskih uniformah, sestre pomočnice z rdečimi križi, majorke

in narednice Vojske odrešitve, vsi zbirajo prispevke za evropsko ljubezen do bližnjega, žvenketajo s hranilnički in pušicami, ulica se premika, veseli, ljudstvo se smeje in zabava, zahteva kruha in iger, zrakoplove, zastave in glasbo, Evropa je še vedno poganska in nori po semnjih, proščenjih in cerkvenih praznikih, od začetka povsem ravnodušna do vsega, kar ni spol, meso ali kri.

Med draguljarskimi izložbami, vodometi in drevoredi, med marmornimi stavbami, polnimi krilatih bronastih konjev, bikov in levov, pod spomeniki evropskim genijem z retortami in harfami se vali evropska ulica, prodaja časopise, igra na harmoniko, klopoče s klopotci, izklicuje blago, evropske vojske pa hodijo mimo s svojimi cerkvenimi svetniki, s kralji v oklepih, mučeniki in zastavami; zadržujem dih in gledam to človeško poplavo, tedaj pa opazim, da poleg mene stoji nenavadno bled človek v črni pelerini. V staromodni, boemski opravi, z upadlimi očmi in brado me spominja na Petórfijevega Apostola iz oseminštiridesetega, morda pa je Childe Harold ali Onjegin ali Mickiewicz, ko je pisal svoj *Przegład wojska?* Privid in pustolovec, vitez potepuh, zvezdoslovec ali prikazen, ta človek se mi je ironično smehljal, in kakor da bi uganil mojo najbolj skrito misel, je zapupno stopil k meni in me vprašal, ali vem, kaj je treba ukreniti, da Evropa končno preneha zganjati ta svoj pettisočletni otročji vik in krik. Ne da bi počakal na moj odgovor, je neznanec spregovoril mirno in prepričljivo, meni pa se je zdelo, da je od vsega tega za dušo, z mislimi in celo z občutki odmaknjen, prav vzvišen nad tem vulgarnim bobnanjem in da je povsem brezbrizen do tega zemeljskega premikanja, kakor da zemljo opazuje iz velike zvezdne daljave.

Glas mu je zvenel tiho in mirno, bil je tipičen glas nevrastenika, ki si predstavlja, da je moč njegovih misli močnejša od vsakršnega grmenja bobnov.

»O tem premišljujem že precej dolgo, gospod, in mislim, da bi morali prepovedati bobnanje; Evropa se bo rešila vojne nevarnosti tistega dne, ko bo prepovedala boben. Poglejte, prosim, tistega bledega starca s slonokoščeno palico, ki maha s cilindrom in je z eno nogo že v grobu. Edinega sina je izgubil v Flandriji, boben pa tega pokojnika hipnotizira, da se premika po taktu te peklenske glasbe kot Galvanijeva žaba. Poglejte, prosim, in bodite pozorni na to, kako kobile strižejo z ušesi! Zaradi bobna trepetajo živci v konjskih glavah! Bral sem, da je v pragozdovih v Kongu grozljivo poslušati grmenje ljudožerskih bobnov v daljavi! Odkar so belgijske oblasti v Kongu prepovedale bobnanje, v zadnjem času opažajo občutno upadanje kanibalizma.«

»Ali je to zares statistično dokazano?«

»Ne vem. To je le poezija. Sanjati je moj državljanski poklic, kajti jaz sem pesnik. Toda o tem, da je boben največji sovražnik človeštva, že dolgo sanjam in mislim, da se ne motim. Poglejte, prosim, tistega človeka v vozičku z gumijastimi kolesi. Stoodstotni invalid je. Odrezali so mu obe nogi in obe roki in

ga oslepili, ta razparana človeška vreča, ta slepi premični drob pa se zadovoljno smeje, ker ga je omamilo bobnanje. Tudi sam občutim, kadar bobnajo okrog mene, da mi kipi kri v žilah in mi pohaja možganska moč; človek je po pragozdovih predolgo grizel jaguarjem vratove, da bi se mogel odpovedati vsemu temnemu in zverinskemu v sebi, in to ga je v skrajni konsekvenci tudi naredilo za človeka. Boben je brez dvoma opičji izum. S to danes povsem brezpredmetno pasjo ali kravjo kožo je gola in nemočna tropska opica po pragozdovih strašila mačke in kače, in kakor se je zgodilo z vsemi temi bednimi opičjimi izumi, je tudi boben pozneje človeku zrasel čez glavo in mu zavladal. Človek si je tako izmislil boga, zdaj pa že stoletja kleči pred njim. Človek je iz blata izbrskal zlato, zdaj pa ta brezpredmetna kovina vlada njegovim nazorom in prepričanjem. Človek si je izmislil stroje, danes pa stroji vladajo njemu, namesto da bi bilo ravno obratno! A verjemite mi, dragi moj, danes je od vseh teh izumov boben najbolj brezpredmeten, bolj kot bog, zlato in stroj, in bi ga morali nujno odstaviti z dnevnega reda, in sicer takoj, v tem trenutku!«

Govoril je tiho, vzvišen nad vsakim še tako majhnim dvomom, da morda le ni vse čisto tako, kot se njemu zdi, in verjel sem vsaki njegovi besedi.

Gledala sva evropske čete; pred gozdom golih nožev, sabelj, kopij in mečev, pred geometrijsko pravilnimi kvadrati posameznih četnih formacij so se na vitkonogih angleških konjih karamelno svetle barve (povsem svetle kot melanz), okrašeni s sabretachi in kartušami, počasi premikali maršali in generalisimi evropskih armad in kot dostojanstveni bronasti spomeniki v rokah držali simbole svoje časti, meče in maršalske palice.

Razburil in vznemiril me je patos golega noža (ki Evropi vlada že stoletja). Razburile so me neizmerne zvezde in trakovi in okraski na teh maršalskih frakih, ki so jih krojači po današnjih blatnih strelskih jarkih spodrezali kot goskam peruti, da so te obrezane baročne oprave videti kot rjave srajce rudarskih delavcev, s temi neskončnimi baročnimi križci in odlikovanji pa pomenijo (najmanj) modno krojaški nesporazum in nasprotovanje najosnovnejšim temeljem nekega za silo vendarle skladnega okusa, skratka razburil me je ta semenjski nesmisel, zato sem začel temperamentno preklinjati našo usodo, da smo se rodili v tem neokusnem peklu.

Tudi tokrat je le vzvišeno opazoval moje razburjanje.

»Vaše razburjanje je povsem plitvo in neutemeljeno! To vprašanje je treba opazovati z višjega, bolj človeškega stališča! Ta stara protinasta gospoda, ti veliki trebuhu z začetnimi znaki sladkorne bolezni, žolčnega kamna in neprehodnosti črevesa, ti slavni zgodovinski evropski vojskovodje, katerih nosovi so sklerotično rdeči, to niso nikakršni Colleoni niti Gattamelate! Galonirani so kot vratarji pred vhodi v prvorazredne hotele, in poglejte, prosim, kako se nadušljivo in nespretno predsedajo v svojih novih sedlih! Ni udobno s stopetkilogramskim

trebuhom in zlato žilo sedeti na kobili in oblegati Magdeburg! Stojijo pred vrati hotelov, v katerih prebivajo tisti nevidni, brezimni, tisti, zaradi katerih se že stoletja dogajajo vse te evropske fanfaronade in operete. Bonaparte, na primer, prepričan je bil, da je obrzdal Evropo kot svojo kobilo, bil pa je galonirani chambrière v tuji predsobi kakor vsi ti Wallensteini in Evgeni, Turenni in Bernadotti! Prav to je tragika tega cesaromanskega poklica; da so ti maršali, ki stojijo kot straža pred vrati hotelov, v katerih prebivajo drugi, subjektivno prepričani, da vladajo svetu, v resnici pa opravljajo funkcijo navadnih vratarjev, nameščenih zaradi tujega udobja.«

»Kdo pa prebiva v teh vaših tako imenovanih prvorazrednih hotelih?«

»Vi bogme ne, dragi moj!«

»Pa vi?«

»Jaz pa, seveda, še manj, kako neumno vprašanje! Ime mi je bilo Giordano Bruno, sežgali so me na grmadi, ko sem po njihovem spodobno izdihnil kot ugleden veleposestnik in bogataš Voltaire, so me trikrat vrgli iz groba. Prikazal sem se v tej norišnici kot Bakunin, pa so me do smrti preganjali kot steklega psa, kot Hercen ali Mickiewicz ali Chopin pa sem umrl v izgnanstvu zaradi ovidijevske žalosti za domačim krajem. Poteptali so me kot Petófija, kot prezrti Jud Heine pa sem še danes nemška sramota. Zaklali so me kot Landauerja, moje lordsko ime Byron pa je nespodobno glasno izustiti v krogih torijcev vse do današnjega dne. Dušo sem izročil hudiču kot paralizik Baudelaire, kot Verlaine pa sem pisal himne Materi božji, a mi tudi to ni pomagalo. Kljub temu so me vtaknili v luknjo in ožigosali zaradi mojega nemoralnega življenja. Pobegnil sem v tropsko mrzlico kot Rimbaud, med Polinezijce na Tahiti kot Gauguin, med muzike kot Tolstoj, v norišnico kot van Gogh, zdaj pa stojim tu in opazujem te evropske zmagovite defileje in ne verjamem, da bo to načelno vprašanje evropske civilizacije rešila Njegova Eksclenca maršal von Iks und Ipsilon. Ta gospoda maršali torej ne čuvajo mene, temveč tisto drugo gospodo, tisto nevidno, problematično gospodo, anonimne evropske predstavnike, ki jim ne pripadava ne vi ne jaz, tisti fantomi, zaradi katerih so padale Kartagine in Carigradi, so vedno odsotni in niso nikoli navzoči na nobenih javnih prireditvah. Niti v parlamentih, niti na vojaških proslavah, niti v bitkah.«

Ta staromodni privid iz osemindesetega me je s svojim govorjenjem o nevidnih prikaznih in evropskih fantomih popolnoma zbegal. Že od nekdaj sem verjel, da je Evropa precejšnja norišnica, a da se z njo igrajo nevidni fantomi kot z otroško igračo, se mi je vendarle zdelo pretirano.

»Ni vse čisto tako, kakor vi mislite. Zdi se mi, da vendarle na vse gledate za odtенок preveč bizarno. Lirsko pretiravanje, navsezadnje ste tudi sami priznali, da je pesniško pretiravanje vaš glavni državljanski poklic!«

»Dragi moj, s takimi provincialnimi golobi (kakršni ste vi) se je precej težko inteligentno pogovarjati! Ali ste v tisti izložbi opazili zlato kletko za dva tisoč funtov?«

»Sem!«

»Pa tisto ogrlico za sedemsto sedeminsedemdeset tisoč frankov?«

»Sem!«

»Pa tisto biserno zapestnico z urnim mehanizmom, majhnim kot grah?«

»Sem!«

»Pa šestindvajset milijonov grobov med Karpati in Renom?«

»Sem!«

»Vidite! Tisti fantomi, ki so z vsakim evropskim vojaškim pokopališčem služili šestindvajset tisoč frankov, svojim priležnicam kupujejo majhne brazilске kolibrije v zlatih kletkah in ogrlice za sedemsto sedeminsedemdeset tisoč frankov. Pozimi so v Asuanu in pod piramidami, poleti na Spitzbergih, kvartajo na Rivieri, in kot so jih včeraj nosili v zlatih nosilnicah, danes potujejo v svojih limuzinah s spuščeni zastori. A ti sprevodi v pisanih cunjah, ti bobni in vojskovodje, ti slavni maršali in z lovorom ovenčani topovi, vse to stoji in učinkuje kot uniformirano in relativno slabo plačano osebje pred vrati hotela, v katerem so ti evropski fantomi gostje, medtem ko se selijo po podnebnih in celinah kot ptice selivke. Vi in jaz pa ... midva sva pokvarjenca, nemoralna in razdiralna tipa, vlomilca, ki ju je treba uničiti. Kdor ne verjame v nadnaravni izvor gasilske čelade z rdečim konjskim repom, je vlomilec in mračen človek in ga je treba brezpogojno poteptati. Kdor tisočletne evropske svetinje izpostavlja posmehu, tako da njihove razcapane podloge preobrača kot stare rokave, kdor nelogične laži postavlja na glavo kot stavke brez smisla, ta nima spoštovanja do sijaja moralne avtoritete in ga je treba poteptati, ker je sin pekla in kaosa in ogroža današnjo popolno evropsko harmonijo!«

Bobni so bobnali in trobente so igrale, mimo so hodili konjeniki z zlatimi čeladami in rdečimi konjskimi repi, človek v črni pelerini pa je izginil v valovanju množice. Razblinil se je kot neizgovorjena beseda in težek vzdihljaj v sanjah, svinčenih kot mlinski kamen, ki visi okrog vratu smrtnih grešnikov. Kakor spomin na nekoč nekje davno pozabljeni verz, tako je izginil ta moj neznanec, in danes se ne spomnim več, ali sem vse le sanjal ali se mi je ta senca prikazala kot privid, kakršen se prikaže utrujenim ljudem.

Prevedla MICA MATKOVIĆ

po izdaji: *Sabrana djela Miroslava Krleža, Eseji i članci 3: Evropa danas*, Oslobođenje, Sarajevo, in Mladost, Zagreb, 1979, str. 11–31.

OPOMBE K PREVODU

- Str. 125 *bombarda*: top s kratko cevjo za kamnite krogle.
- Str. 126 *ornat*: slavnostno liturgično ali vladarsko oblačilo.
Tula: mesto v Rusiji, znano po izdelkih iz srebra; tulski mojstri so podkovali angleško srebrno bolho, ki potem ni več mogla skakati.
- Str. 127 *ariston*: vrsta avtomatskega glasbila.
sveti Tomaž: Tomaž Akvinski (ok. 1224–1274), italijanski filozof, teolog in sholastik.
radiolariji: mreževci, morske praživali.
- Str. 128 *Arhimedovi krogi*: grški matematik in fizik Arhimed (ok. 287–212 pr. n. št.) je bil ubit med rimskim osvajanjem Sicilije. Pred smrtjo je rekel vojaku, naj ne uničuje njegovih krogov, diagramov, ki jih je narisal v pesku.
čisti um: nanaša se na delo *Kritika čistega uma* nemškega filozofa Immanuela Kanta (1724–1804).
sveti Lojolski: Ignacij Lojolski (1491–1556), španski teolog in ustanovitelj jezuitskega reda.
pozitivni zakon: zakon kot del pozitivnega prava, tj. veljavnega prava, ki je sprejeto v pisni obliki pravnih aktov.
- Str. 129 *Vojska odrešitve*: polvojaško organizirano protestantsko in dobrodelno gibanje.
- Str. 131 *defile*: slovesen sprevod skupine ljudi mimo gledalcev, mimohod.
retorta: kovinska ali steklena hruškasta posoda.
sentištivanski: (madž. szént István) sveti Štefan I. (975–1038), ogrski kralj.
junkerski: prid. od junker, plemiški veleposestnik v fevdalni Prusiji.
huzarski regiment: prid. od huzar, vojak konjenice.
hoplit: težko oboroženi vojak pešec v starogrški vojski.
falangist: vojak v falangi, starogrški bojni skupini iz več ravnih, gostih vrst pešcev.
honved: ogrski deli vojske v Avstro-Ogrski, domobranstvo.
feldvebel: čin narednika v stari Avstriji.
triarij: najstarejši in najbolj izkušen legionar v tretji bojni vrsti v starorimski vojski.
landsknecht: najemniški vojak pešec v nemških deželah od 15. do 17. st.
centurion: stotnik v rimski vojski, poveljnik centurije.
švicar: švicarski najemniški vojak, danes vojak švicarske garde.
kondotjer: poveljnik najemniške vojaške enote v Italiji od 14. do 16. st.
dunhill: vrsta tobaka za pipo.
- Str. 132 *bengalični, grški in carigrjski ogenj*: ognjemet v pisanih barvah; nekdanj vnetljiva snov za zažiganje sovražnih ladij.
fizilir: nekdanj vojak pešec, oborožen s puško.
kremenjača: puška, ki ima na petelinu kremenovo ploščico.
Hotchkissovo mitraljez: razvijalo in prodajalo ga je podjetje Benjamina B. Hotchkissa (1826–1885).
reglement: predpis, pravilnik.

čaka: nekdanj visoko, trdo vojaško pokrivalo.
manlicherica: puška repetirka, po konstruktorju Ferdinandu Mannlicherju (1848–1904).
lafeta: podstavek artilerijskega orožja.
tambur: vojaški bobnar.
tirailleur: (fr.) vojak strelec.
voltigeur: (fr.) pešak udarne čete.
mušketir: vojak, oborožen z mušketo.
grenadir: vojak, izurjen za metanje granat.
bersaljer: vojak italijanske posebne pehotne enote.
karabinjer: vojak, navadno konjenik, oborožen s karabinko, tudi pripadnik italijanske policije.
kirasir: vojak konjeniške enote z oklepom, šlemom in rokavicami.
dragonec: vojak konjeniške enote.
ulanec: poljski konjenik v značilnem kratkem plašču, navadno oborožen s kopjem.
Garde du Corps: (fr.) telesna straža.
Chasseurs d'Afrique, Chasseurs à cheval: (fr.) konjeniške čete afriških lovcev v francosko-afriški vojski; lahka konjenica lovcev.

Str. 133 *Arcièrenleibgarde*: (it., nem.) strelci telesne straže.

dolman: nekdanj huzarska suknja, okrašena z vrvicami.
Life Guards: (angl.) konjeniška telesna straža.
Dragoon Guards, Royal Dragoons: (angl.) dragonski stražarji; kraljevi dragonci.
Royal Scots Greys: (angl.) kraljevi škotski dragonci.
kokarda: znak, značka, navadno z barvami državne zastave ali grbom.
galoniran: okrašen s trakovi.
karteča: topovski naboj, napolnjen z jeklenimi kroglicami.
možnar: artilerijsko orožje velikega kalibra s kratko cevjo.
kundak: puškino kopito.
saper: vojak, pripadnik inženirske enote, ki koplje jarke.
pionir: vojak, pripadnik inženirske enote, ki postavlja ovire in skrbi za utrjevanje.
diližansa: večja pokrita kočija za prevoz potnikov in pošte pred vpeljavo železnice.
pulman: udobno opremljen železniški vagon, po ameriškem konstruktorju Georgeu M. Pullmanu (1831–1897).
Vickers: podjetje je leta 1828 ustanovil Edward Vickers (1804–1897).
liferant: dobavitelj.
Krupp: nemška družina industrialcev Krupp je po letu 1834 izdelovala predvsem orožje in vojno opremo.
Schneider: francoski industrialec Adolphe Schneider (1802–1845) je leta 1836 ustanovil podjetje za proizvodnjo orožja.
legija: osnovna vojaška enota v rimski vojski, 5.000 mož.

Str. 134 *kohorta*: deseti del legije.

manipel: vojaška enota iz dveh ali treh centurij.

centurija: stotnija.

eskadron: osnovna enota v konjenici.

Str. 135 *Petšfjjev Apostol iz oseminštiridesetega*: Sándor Petőfi (1823–1849), madžarski pesnik, njegova pesnitev

Apostol je nastala leta 1848.

Childe Harold: oseba iz pesnitve *Romanje Childa Harolda* angleškega pesnika lorda Byrona

(1788–1824).

Onjegin: oseba iz *Jevgenija Onjegina* ruskega pesnika, pisatelja in dramatika Aleksandra S. Puškina

(1799–1837).

Przegład wojska: del dramske pesnitve *Praznik mrtvih* poljskega pesnika Adama Mickiewicza

(1798–1855).

Str. 136 *melanž*: (fr. *mélange*) kava z mlekom, podobna kapučinu, značilnost dunajskih kavarn.

sabretache: (fr.) nekdanj usnjena, ploščata torba, ki so jo konjeniki obesili na pas poleg sablje.

kartuša: posoda za smodnik, ki se nosi ob pasu.

generalisim: naslov za vrhovnega vojaškega poveljnika.

Colleoni: Bartolomeo Colleoni (ok. 1400–1475), italijanski general.

Gattamelata: Erasmo da Narni Gattamelata (1370–1443), italijanski general.

Str. 137 *chambrière*: (fr.) sobar.

Wallenstein: Albrecht Wallenstein (1583–1634), češki državnik in vojskovodja, general v

tridesetletni vojni.

Evgen: Evgen Savojski (1663–1736), avstrijski vojskovodja, ki je v vojni proti Turkom zmagal pri

Petrovaradinu in Beogradu.

Turenne: Henri Turenne (1611–1675), francoski maršal.

Bernadotte: Jean Baptiste Jules Bernadotte, Karel XIV. Ivan (1763–1844), francoski maršal,

švedski in norveški kralj.

iz oseminštiridesetega: nanaša se na leto 1848, marčno revolucijo, tudi pomlad narodov.

Krleža in Oskar Davičo sta se spoznala leta 1937, ko je Krleža skrivaj obiskal Mošo Pijadeja v Beogradu, Davičo pa je bil njegova partijska zveza. Čeprav je bil Davičo krleževец, v neznancu sprva ni prepoznal pesnika in pisatelja. Dve leti pozneje je Krleža v svoji reviji Pečat, s katero so se polemike, v literarnih razpravah znane kot »spopad na literarni levici«, le še stopnjevale, objavil Davičev pesniški cikel Hana, ki ga je afirmiral kot pesnika.

SREČANJE S KRLEŽO

Tovariš urednik, oprosti za zamudo. Pred dnevi sem še z lahkoto napisal okrog dvajset strani in jih s še večjo lahkoto zavrgel. Ne znam pisati memoarskih tekstov. Vse v tem mojem spominu je bilo izmišljeno, se pravi, izhajalo je iz nekaj dejstev, izkristaliziranih že v mit, toda vse drugo okrog te suhe in nepopečene zarebrnice je bil zelo sumljiv analitični vegetarijanski dodatek. Ne upam si ga poslati. Lahko pa si misliš, kaj mi je pomenilo in kaj mi še vedno pomeni to srečanje, in kake mitomanske vrednosti izpeljujem iz dejstva, da se je pripetilo, kot da na prvi pogled ni povezano s književnostjo, vsaj ne za tiste, ki se zadnje čase čedalje brezobzirneje sklicujejo na eksteritorialnost umetnosti, na njeno osvobojenost od balasta časa in prostora, potem pa sami servirajo ostanke lastnih regresivnih razpoloženj in »vzdušij«. Kakor vsak začetnik v literaturi, poleg tega pa še komunist, zaradi mitroviškega in lepoglavskega hiatusa obsojen na to, da dvakrat startam v literarnem maratonu, pred robijo in po njej, sem si predstavljal, da bom, ko bom čez kak mesec objavil svoje verze čindarasa bum bum, nekega jutra prejel občudujoče pismo, v katerem me Krleža osebno in lastnoročno vabi, da se sestaneva v kaki bleščeči dvorani, zato da bi mi tam vpričo vsega sveta izrazil svoje občudovanje.

Toda z njim sem se srečal, še preden sem objavil svoje pesmi, ki tudi objavljene (jasno) ne bi (seveda) prinesle ne občudujočega pisma iz domišljije ne sestanka v dvorani, četudi kavarniški, »vpričo vsega sveta« ne glasnega izražanja spoštovanja do mojih polpismenih jecljanj. Mislim, da velik, resničen pisatelj nikoli ne sanjari tako inferiorno bršljanasto, in prepričan sem, da Krleža na primer ni nikoli računal na take vrste pomoči, niti ko je bil star dvanajst let.

Jaz sem si ga kljub svojim letom tudi po robiji, kakor pred njo, še vedno nedoraslo predstavljal kot bradatega in neustrašnega velikana s slike Ljuba Babića, ki se v ringu naše književnosti (in ne le nje) hkrati boksa s stotinami ubogih škorpionov, vendar strupenih šampionov reakcije, in jih je vse zmožen z enim stavčnim udarcem po tommiksovsko nokavtirati, kakor je to navsezadnje že storil v *Obrračunu z njimi* in ne le tam. Nisem si mislil, da je videti navaden, in zato tudi nisem pomislil nanj, ko sem ob dogovorjeni uri zagledal dva človeka, ki sta mi prihajala naproti.

Bilo je poletno popoldne in Garašanihova ulica je dihala kot sita speča psica, počasi, leno in neslišno. Ljudje, ptice, mačke, otroci, žoge, vse je potihnilo pod soncem, ki je razlivalo svoj razbeljeni cink, in pred njegovo divjo pripeko nas niso zaščitile niti košate lipe niti še vedno kratke, a neenake sence z desne strani ulice, kjer so se, kakor povsod v Beogradu, petnadstropne hiše tako neuspešno menjavale s podrtijami, čisto nove in grde stavbe z oguljenimi, nagnitimi in pohabljenimi kolibami.

Enega od dveh ljudi, ki sta prišla iz smeri Kralja Milana, sem poznal; moja višja zveza. Drugi mi je bil neznan. Hiter pogled je registriral njegovo srednjo rast, močno in polno, njegovo rezko in odločno hojo kljub izboklinam na cesti, ki ga niso motile, in hitel je, ne da bi se oziral nanje. Tak samozavesten korak, sem pomislil, imam rad, kajti vliva zaupanje, toliko bolj, ker je tudi nevsiljiva obleka iz dobrega, vendar najbolj konvencionalnega sivega blaga, poudarjala Neznančevo ležernost in naravnost, ki ju nenarejeno imajo močni ljudje, ki jim je vseeno, kakšen prvi vtis bodo naredili. Zanje je pomembno tisto pozneje.

Glej, znova si izmišljam. Ali pač?

V tem času sem vsak dan imel veliko sestankov z neznanimi ljudmi in ti so po logiki dela in nevarnosti morali ostati neznani, zato si jih nisem nikoli radovedno ogledoval. Zakaj pa bi si jih? Vedel sem: študenti ne nosijo kravat, njihove pisane srajce in platnene hlače, njihovi nepočesani in kodrasti lasje ter neobrite brade so bili skupaj s svežino, pripadnostjo in drznostjo svojevrstna uniforma. Delavci so imeli svoj slog. Bili so tudi drugi: odvetniki, zdravniki, profesorji. Navadno so se oblačili s pedantnostjo in pretencioznostjo anonimnih javnih delavcev, negotovih, ali jih bo okolje, v katero hodijo zaradi nalog, sprejelo in jih priznalo za svoje. A človek, ki mi je prihajal naproti skupaj z mojo višjo zvezo, je izžareval prepričanost, ki je tako manjkala drugim iz liberalnih poklicev. Ta prepričanost se je kazala v spontani, nepoudarjeni nevsiljivosti in skromnosti, ki ju nisem mogel spregledati. Bili sta neobičajni. Morda sem zato prekršil običajno konspirativnost, podobno neravnodušni ravnodušnosti, in ko sva se z Neznanim rokovala, sem dvignil pogled k njegovim očem. Zazdele so se mi sive, majhne, dobre, neprozorne in neznosno pronicljive, čeprav same niso želele dajati takega vtisa.

»Ali je urejeno?« me je vprašala višja zveza.

»Vse!« sem odgovoril, a pravzaprav nisem bil prepričan. Nisem povsem natančno vedel, ali nam bo uspelo prodreti v bolnišnični krog. Tega dne ni bilo obiskov. Poleg tega se je žandar Miloš, o katerem sem pred tem izvedel, da bo stražil od treh do šestih, javil pri zdravniku, ni se počutil dobro, kar sem ugotovil ob davišnjem poizvedovanju, Vujica, njegova zamenjava, pa bi me lahko poskušal odgnati ali celo prijeti. In zdravnikom bi lahko prišlo na misel, da prav danes operirajo Mošo Pijadeja ...

A zdelo se mi je, kot da vse, kar sem takrat delal, postavlja nepredvidljive ovire, in te so me obsojale na improvizacijo tudi v najbolj pripravljenih akcijah. Ker sem na stvari tako gledal, svoje višje zveze nisem prevaral. Vse, kar se je dalo načrtovati, vse, kar je bilo odvisno od moje volje in zmožnosti, je bilo torej storjeno in predvideno. Jamčil sem za sestanek, ki naj bi ga za vsako ceno moral imeti (tako so mi sporočili včeraj zjutraj) neki tovariš (ta tukaj) z Mošo Pijadejem, ki so ga pred dnevi pripeljali iz mitroviške kaznilnice na operacijo v drugi kirurški paviljon univerzitetne klinike.

Z Neznanim sva sama nadaljevala po Garašaninovi navzdol proti bolnišnici. Moja vloga pri vsej stvari je bila tehnična, na neki način inferiorna (takih vlog pri ilegalnem delu seveda ni bilo, le jaz sem takrat tako čutil), a človek, ki sem ga peljal na sestanek z Mošo, je še naprej duhovito, bogato, superiorno in zelo preprosto pripovedoval o lipah, o katerih je govoril še, ko je bila tu višja zveza, o nebu, o Moševih münchenskih in ohridskih slikah, o vsem, kar je žrtvoval ume-tnik, ki so ga moralne in intelektualne nujnosti odpeljale na pot boja za komunizem. Če sem med potjo dvakrat ali trikrat kaj vprašal, je bilo to zato, ker sem hotel, da sva midva, tovariš in jaz, tudi pred hišnico, ki je pogledovala za nekimi vhodnimi vrati, pred invalidom z leseno nogo, ki je šel trkajoč mimo, pred otrokom, ki je hrupno poganjal svoj železni obroč, videti kot dva stara znanca, ki se pogovarjata o vsakdanjih stvareh. Naročeno mi je bilo, da ne smem dovoliti, da bi se kar koli neprijetnega zgodilo človeku, ki je zdaj poleg mene, čeprav mi niso sporočili, kdo je. Menil sem, da je tako prav, in o tem nisem razmišljal.

A čeprav nisem razmišljal, se zaradi njegovega načina govorjenja, tega, kako je ves čas drzno in suvereno asociiral in razkrival ogromno poznavanje in osupljivo inventivnost, nisem mogel znebiti občutka, da govori meni nekako znanne stavke. Le kje sem jih že slišal, kje bral? Kdaj? Spraševal sem se zaradi znanega zvenenja neponovljive intonacije in znanega odmeva v zgradbi teh stavkov, polnih zraka, širokih pljuč, prepričljivega, močnega diha, nepričakovanih obratov, nekega konstantnega menjavanja čutnih in miselnih opažanj in vtisov. Sebi sem seveda prepovedoval radovednost, a tudi brez prepovedi ne bi mogel biti bolj vedoželjen. Prispela sva do vhoda v bolnišnico.

In prav tedaj, ko nisem več mislil na nič drugega kot na to, kar me čaka od tega trenutka naprej, pod to normalno, akcijsko zbranostjo se je v meni zelo glasno ponovilo razločno vprašanje, a bliže odgovoru, in zvonko in veselo je odmevalo v tišini moje osredotočenosti na nalogo. Toda stražar nama je presekalo pot.

»Ne gre. Nazaj.«

Obrnil sem se k tovarišu in mu v francoščini, namenjeni drugemu, stražarju, rekel:

»Passez, monsieur le professeur!«

Neznanega sem s poudarjenim spoštovanjem spustil mimo in se jezno obrnil proti poluniformiranemu polvrtarju, polagentu:

»Profesor je zdaj pripotoval iz Pariza, da bi operiral ministra, ti pa mi tu ...«

Šla sva mimo. In ko sva šla že mimo, sem nepričakovano dobil odgovor na pravkaršnje vprašanje. Nasmehnil sem se. Seveda, neznani tovariš je gotovo krleževca, stari ilegalec iz Hrvaške, ki je v »oknih« med sestanki in konferencami, kot kaže, bral le Krležo in kot goba v tolikšni meri vpil njegove misli in stavke, da niti ne zna več govoriti kot navaden borec, kakršen je, ne glede na funkcijo, ki jo morda opravlja. Nasmehnil sem se, vesel sem bil, da mu bom ob vrnitvi vse to povedal in samohvalno dodal, da so tudi mene na robiji (to pa mu smem reči, kajti on je zagotovo stari tovariš) imeli za krleževca, ker sem nasprotoval tistim, ki so trdili, da je Krleža nedostopen delavskemu razredu, in jim razlagal, da morajo pisatelji izraziti intenziteto revolucije ne glede na sedanjo raven množice, ki jo nosijo.

A Neznani se je ob mojem nasmehu zdrznil kot ob nečem neprijetnem.

»Kaj vam je smešno?« me je refleksno, vendar zadržano vprašal.

»Nič.«

»Nekaj že. Nekaj od tistega, kar sem rekel?«

»Morda način, kako ste to rekli.«

»Kakšen način, prosim?«

»Spomnil sem se nekega tovariša. Toliko je bral Krležo, da je že, ko je prosil za kozarec vode, neuspešno delal krleževske stavke. Vam pa ti uspevajo, ne da bi bili videti narejeni ...«

Takrat sem zagledal rdečkasto zeleni korporan. Miloš je sedel poleg Moše v modro-beli bolniški halji. Stari se je smejal in kot po navadi kljuboval ter se šalil z žandarjem.

Neznani me je dobre volje prijel za roko.

»Nisva se spoznala.«

»Ni v navadi!« sem mu odgovoril in pristopil k Milošu, ga navdušeno plosnil po plečih, prijel pod roko in ga odpeljal vstran ter mu začel praviti zanj pripravljeno zgodbo.

»Anka, bolničarka na dermatološkem, poznaš jo, mi je predvčerajšnjim zvečer rekla, naj ti povem, če te vidim ...«

In tako dalje. Žandar me je poslušal s povešeno glavo, očitno vznemirjen. Bil je sramežljiv.

»Vse to ti je rekla, prisežeš?«

»Prisežem.«

Naenkrat mi zastane beseda, spreleti me. Naglo se obrnem, pogledam čez kaplarsko zvezdico: sedela sta na klopi in se brez besed gledala, robijaš in pisatelj (zdaj sem to zanesljivo vedel). Bila sta ganjena in prestrašena od lastnega vznemirjenja, nekako stisnjenih oči, kakršne imajo moški, ki nikoli ne jočejo. To je Krleža? Takoj mi je bilo jasno. Laž. Šele zdaj. Ni mu podoben, sem pomislil. Tako vprašanje kot odgovor značilna zame – neumna. In Moša, ali je on podoben robijašu? Mirno in drzno je iz Krleževih rok vzel paketek in ga dal pod srajco. Kot da je to, kar dela, dovoljeno. Ni mu podoben. Ni nujno, da je človek podoben tistemu, kar dela, a ta pisatelj zasebno, mimogrede govori stavke, kakršne piše. Najlepše. Takih sam ne znam napisati niti po desetem prepisovanju, kaj šele izgovoriti, ne da bi kakor on mislil nanje, se pravi, nisem še pisatelj.

Miloš se je hotel obrniti, zato sem se vrnil k Anki, zasipaval sem ga s podrobnostmi, ki bi ga morale prepričati, da ga ona vendarle ljubi in da je čas, da zbere pogum, odkrito pristopi k njej in se ji odpre. Sproti sem si izmišljal. Moša se gotovo mora veliko pogovoriti s Krležo. Od moje zmožnosti, da pritegnem Miloševo pozornost, je bilo odvisno, koliko bo tega, kar mu mora povedati, utegnil izreči. Moja naloga je bila: omogočiti jima čim daljši pogovor. Miloš se ni smel obrniti. Pripovedoval sem mu ...

Ustavil se bom na robu laži, tovariš urednik. Zdi se mi, da je vse do zdaj povedano, resnica, čeprav je od tistega julijskega popoldneva minilo šestnajst let in je moj spomin muhast in nezanesljiv. Še danes, ko to srečanje v meni živi okrašeno z domišljijo, se mi zdi, da sem Krležo srečal lepše, kakor bi si to sleherni pisatelj želel, tam, kjer začetnik tudi mora srečati velikega književnika: v detajlu velikega boja za življenje, za svobodo, za slog.

Prevedla MICA MATKOVIĆ

po izdaji: Oskar Davičo, »Susret s Krležom«, *Republika*, let. 9, št. 7–8, Zagreb, 1953, str. 597–601.

Da me je strah?

V tednu slovenske literature ob deseti obletnici vstopa Slovenije v Evropsko unijo in Nato so se v Berlinu poklonili tudi Maruši Krese.

MARUŠA KRESE IN MEMORIAM

Draga Maruša,

Na mah sem prebrala vaše novo knjižno delo ... Čestitke, knjiga mi sproža kopico kontradiktornih občutkov, toda kot je to že običaj pri vaši pisavi ... Vse prebrano te kot nepričakovani morski val preplavi kasneje. Kar nekaj iztočnic za pogovor z vami in morebitne refleksije ... V.

Draga Varja, hvala. Drugače sem že pol leta v Ljubljani, ker sem zbolela. Pokličite me, moj telefon ... M.

Nisem vedela, da je tako hudo. In tudi zato je tokratni zapis o Maruši kolaž najinega znanstva, skupnega čutenja in medsebojne povezanosti.

Januarja 2013 nas je zapustila Maruša Krese.

Njen poslednji roman *Da me je strah?* je celovito delo, nekaj kot biografija, avtobiografija, zapis časa polpretekle zgodovine, zapis obdobja generacije naših staršev, prijateljev in še mnogo, mnogo več. Dragoceno romaneskno epopejo družine Krese sem použila na dušek in se v varnem okrilju slovenskega literarnega obrobja pripravljala, da jo predstavim javnosti. Najraje kot pogovor z avtorico ... vmes je posegla smrt in današnji zapis je v bistvu najin poslednji meditativni pogovor o vsem ... o literaturi, glasbi, polpretekli zgodovini, vlogi žensk v njej, o ustvarjanju in večnem hrepenenju po boljšem jutri.

Okvir. Znotraj tega bodo zgolj nanizani okruški najinega poznanstva. Ki sta ga poganjala neverjetno spoštovanje in tiha milina obstoja. Empatija. Sorodnost duše. Tisto nekaj, kar je vedno med vrsticami, kar visi v zraku. Tisto nekaj, kar čutiš in občutiš. Tudi, če nisi vedno poleg.

Vsega je v bistvu kriva Nela Malečkar. *Super, da te je Maruša tako navdušila. Mene je tudi, zato je ta knjiga »moj najljubši otrok« iz letošnje zbirke slovenskih avtorjev*, mi med drugim piše konec leta 2006, ko sem ji omenila navdušenje nad knjigo *Vsi moji božiči*.

Knjigo, ki mi je dobesedno zlezla pod kožo. Nekakšen omnibus življenja Maruše Krese. Božič je tu le prisposoda, mit, ki gradi na družinski sreči, večni ljubezni, toplini. Knjiga pa elegantno spodbija mit klasično prevzetega praznika, pogumno spodnaša vzorce klasične družine, ki je, čeprav daleč od tipične, še vedno ujeta v patriarhalne vzorce družinskih obnašanj, ne kritizira, samo beleži in reflektira. Vsebine, ki odpirajo in naplavlajo tiste ključne tematike, ki me kot žensko vznemirjajo. Odnosi. Med spoloma, medgeneracijski, med materjo in hčerjo, med starši in otroki. In refleksija in redefinicija. In dvom, veliko čustev in individualnih odločitev. Tudi umik. V osamo, v potovanja, v delo, pisanje, vojne ... Skratka, tista značilna Marušina pisava, subtilno zamešan klobčič kratkih zgodb, poln življenjskih utrinkov, besedna melodija, ki v pesniški maniri pulzira čustvovanje ženske, matere, hčerke na eni strani in tankočutno balansira vsakdanje ujetosti in tesnobe ustvarjalke, hočeš nočeš ujete v spono zakonov in družbeno sprejetih pravil. Knjiga v izbornem jeziku, kljub shizofrenim opisom vsakdanjika ženske, ohranja zdravo distanco in nikoli ne zdrsne v patetiko, saj jo pogosto rešujeta tako humor kakor iskrivi, duhoviti cinizem.

Zdi se, da piše Maruša Krese vedno eno in isto zgodbo. Njena skrita pisava je njena moč, njena poetika te zadene neposredno, bodisi so to pesmi v pesniški zbirki *Postaje* bodisi njeni božanski zapisi že omenjenih »božičnih zgodb«, ali vseh »njenih vojn« in na koncu epohalno delo *Da me je strah?*. In vendar je zapis vedno drugačen, vseskozi pa na (ne)zavedni črti med čustvi in neko milino, dostojanstvom, sprijaznenostjo.

Tako spomini na otroštvo odstirajo drobne skrivnosti staršev in sosedov, skrivni obiski polnočnic so več kot topel in iskren prikaz praznovanja božičnega časa v socialističnem obdobju naše zgodovine. Sama pa ostaja zvesta sebi, ne glede na ideologije, padce režima, božič v njenih očeh pa tako nekoč kot zdaj ni ne izgubil ne pridobil na pomenu.

Pogovor naju je dodatno zbližal, slišali sva se v glavnem po elektronski pošti, saj je večna popotnica stalno naokoli. Javljala se mi je s kratkimi zapiski, vtisi, sporočilci ... Veliko poetike je vedno v njenih javljanjih. In tiste njene tri pike na koncu misli ... nedokončane zgodbe, nedokončane misli ... nedokončano življenje ... In ena njenih najlepših pesmi:

Napišem besedo

*Napišem besedo in postavim tri pike ...
tudi za naslednjo stojijo tri pike ...
vsemu, kar v življenju naredim,
sledijo tri pike ...
ampak le te tri pike vedo ...
le te so zanimive ...*

*Zlobno, strahopetno jih povežem ...
tri otroke imam ...
naj vsak podeduje tri pike ...*

Berete lahko izsek iz najinega intervjuja v *Književnih listih*, kjer mi je iskreno prostodušno odgovorila na vprašanje o večni razpetosti umetnice, matere, žene ... Kako razbija realnosti, s katerimi se sooča, ali je sploh mogoče presekat gordijski voz odvisnosti od lastnih otrok, se izviti iz kremljev zakonskega obroča in zadihati v miru ...

Kadarkoli sem imela občutek, da sem ta gordijski voz odvisnosti od otrok končno presekala, se je pokazalo obratno. Najhuje je, ko naenkrat plavaš v oceanu stvari, dogodkov, bolečin, ki niso odvisne od tebe. To so trenutki, ko se skušaš odločiti racionalno in se vsaka odločitev razvije v katastrofo, vsaj pri meni. Včasih imam še vedno občutek, da tistega, kar sem hotela v življenju narediti, še začela nisem. Ko so bili otroci majhni, skoraj nisem spala. Ponoči sem študirala, zgodaj zjutraj sem delala Tai Chi, ki se je skozi leta spremenil v kavo in cigareto. Zdaj spet poskušam spreminjati kavo in cigareto v Tai Chi, pa je težko. Ko so otroci majhni, ti veliko dajo, spomnijo te na tiste majhne lepe stvari, ki si jih sam že pozabil, potovanja z otroki ti odkrivajo stvari, ki jih sam verjetno ne bi niti opazil več. Ko so bili otroci majhni, je moja generacija živela po principu »zdaj in tukaj« in »vse lahko dosežeš, kar bi rad, če le hočeš«. Potem pa skozi leta vidiš, da stvar le ni tako enostavna. Če samo primerjam mojo generacijo s tisto mojih staršev, to sta bila različna svetova z jasno začrtanimi mejami. Moja mati in jaz nisva nikoli poslušali iste glasbe, razen enkrat v operi, pa ji je bilo nerodno, ker sem se

jaz naglas jokala, in potem ni šla nikoli več z menoj. In tako se je lahko boriti ... in živeti svoje življenje. Težko je, ko opaziš, da s svojim večnim razumevanjem in prevzemanjem njihovih strahov delaš otrokom medvedjo uslugo. Tako ni čudno, da se po svetu v literaturi pojavlja vedno več knjig, kjer generacija mojih otrok, ki je staršem zalivala marihuano, sedaj z nami dela obračun.

Mimogrede:

Moja generacija

Ne dotikaj se mojih stvari.

Življenje zdaj uči.

Nič več mi ne zameri.

Globoko v duše se nikdar nismo rešili.

Kot mlade mačke so nas že utopili.

Kot mlada dekleta so nas razdevičili.

Mlade fante po mrazu vozili.

Kot papagaje v zimске vrtove zapirali.

Skupno z materinim mlekom nas s strahom hranili.

Kot dediče mladih herojev zaznamovali.

Kot razvajence prikazali.

Dišna kultura je buržuazija.

Dvom v življenje skoraj prešuštvo.

Otroci so tvoj optimizem.

Prosim, da gre do takrat vse gladko.

Ne obupajte.

Prosili ste nas ne živeti.

Zanima me pesem mojih otrok ...

Maruša, večna popotnica, razpeta med tujino in njeno Ljubljano, ki jo je imela neskončno rada, in vendar vedno bežala stran od nje. Ker jo je vedno dušila, toliko bolj, ker se je v tem mestu rodila. *Ljubljana je bila vedno mesto, iz katerega sem morala oditi, ker sem bila lačna drugega, novega, širšega. Ampak*

rada sem se vračala, to prostovoljno nomadstvo se je končalo leta 1991. Takrat sem racionalno ostala v Berlinu ... no ja, moje racionalne odločitve ... Ampak Ljubljano imam prekleto rada.

Skupen je bil tudi mesec najinih rojstev, april. Ni ji bil všeč, tale april ... Nekoč mi je poslala tudi tole pesem.

April prinaša norijo

*April prinaša norijo,
nepotrebno nesrečo,
nevihto in sneg.*

*April ubija ljudi,
ki radi živijo.*

*April ponavadi kar preskočim,
vsaj do zdaj sem šla aprila vedno na morje.
Samo tisto leto ne.
In magnolije so zacvetele prehitro
in preveliko
in tako razbesnele grozljive oblake.*

*Aprila sem rojena.
Nihče noče zamenjati z menoj.
Recimo za maj.*

S knjigo *Vsi moji božiči* je Marušo Krese tudi v Sloveniji končno spoznala še malce širša literarna javnost. Bila je redna gostja na literarnih branjih, ki profilirajo, recimo temu, žensko pisavo, predavala na festivalu Mesto žensk v Ljubljani, in tudi zato me je zelo zanimalo, kakšen je pravzaprav njen odnos do »ženske pisave«.

To je vedno težko vprašanje, ali pa je zelo preprosto. Ne maram ženske pisave, kjer čutiš tekmovanje z moškim, in tega je precej; ženske, moške izkušnje so drugačne. Vem, da sem zato imela dolgo časa izredno rada Handkejevo Otroško zgodbo, kjer opisuje, kako živi sam s hčerjo; v knjigi so odlomki, ki jih lahko napiše samo nekdo, ki ima to izkušnjo, vse tiste male drobne situacije ambivalence in slabe vesti, ki ti lahko življenje uničijo, vseeno, moški ali ženska. Velikokrat si ženske več drznejo in mislim, da ni čudno, da so bile po vsem jugoslovanskem prostoru prav ženske pisateljice najbolj glasne in odločne o nacionalizmu, o vojni. Moški pa so, razen redkih izjem, molčali in se pripravljali na nove herojske čase, Ahmatova, Cvetajeva, tudi Vsi moji Božiči so kar nekaj časa ležali po založbah in mislim, da ni slučaj, da jih je izdala urednica.

Vznemirjalo in begalo jo je veliko svari. Na takle nevsiljiv in odmaknjen način ... In rešitve je vedno iskala pri sebi, odgovorno, skrajno nekonvencionalno in vedno žensko pokončno. Pravzaprav je življenje živela tako, kot je živela tudi svojo umetnost. Razpršeno na vse strani in z enormno človeško vero v boljši jutri in boljši svet. Aktivna pri pomoči v vojni v Bosni, redna popotnica v oblegano Sarajevo. Vsemu navkljub ...

V romanu *Da me je strah?* beremo vzporedno zapise dveh žensk, ki stopata v ospredje; prvoosebni junakinj, Marušino mamo, partizanko, njeno zgodbo, mladost, ljubezen, vojno, in življenje v povojni domovini. Razpeta med ideali, željo, svojo voljo in realnostjo življenja, politike, razvoja politike, družinskega življenja ob dveh hčerkah, moža in vsemi transformacijami, ki jih prinaša povojni razplet. In vmes se s svojimi slikami iz otroštva, spomini, refleksijami, barvami in vonjem tistega časa oglašja Maruša. Bližina in odmik. Mamina opažanja: *Samo še knjige in sanje. Bosta ta dva kdaj sploh razumela življenje? Tako kot jaz.*

Sama sem. Še bolj kot prej, se ji zapiše na poročni dan, razpoka že v samem začetku nekega ljubezenskega procesa. Zapis, vreden prizora v najboljšem filmu Ingmarja Bergmana ... In da, Bergman, tudi o njemu sva razpredali v nedogled ... (Res sem sama. Šoferja. Ne vem, kako si ljudje predstavljajo, da živi moja družina. Po mestu se je pred poroko šepetalo o tem, zakaj se poroča z menoj. Tako smešno se mi je zdelo to opravljanje. V času revolucij in mistike in rokenrola se že ne poroča tako.)

Knjiga, nabita z emocijami in dramskimi zasuki. Knjiga, kjer je treba počasi in potrpežljivo skozi stavke in misli. Nagrada sledi. Včasih se ti prozor dobesedno

vizualno odvrtil pred očmi. Včasih je potrebno drugo branje. Odmik. Tudi pri bralcu. Nenehno preizpraševanje, spretni skoki iz sedanjosti v preteklost, kaj bi, če bi ... ampak takole fino, med vrsticami, neizrečeno, podobno kot se v realnem življenju tudi dogaja. Smela kritika družbene realnosti, hipokrizije, zatohlega malomeščanstva, primitivnega konformizma in pragmatizma, laži in sprenevedanj, svetohlinstva in vetrnjaštva. Zmuzljiv povojni čas, ki je zelo hitro naplavil nove povojne junake. Tako, da ne čudi, da se hči ob vsej tej zmedi in razvrednotenju vrednot na očetovem grobu vpraša: *Le kje bodo ti prapori končali?*

Iz družbenega sledi zdrs v osebno, ki neusmiljeno dodatno črpa naše junake in junakinje. Izjemno slikovit je recimo prizor, ki še kako definira medgeneracijski, kulturni konflikt in ki še kako poganja ves diapazon razmerij med materjo in hčerjo v romanu.

Spominjam se, kako je srečna prišla pri svojih petnajstih letih iz Londona in s seboj prinesla neizmerne zaklade. Malo ploščo Beatlov in njihove plakate. Kar naprej je vrtela eno in isto ploščo in razobesila plakate po sobi. Nekega dne sem prišla v njeno sobo, začela vpiti nekaj o dekadentni buržoaziji in ji potrgala vse te njene dragocenosti s sten. Samo gledala me je in potem dolge mesece nisva niti spregovorili. Še danes mi je hudo. Res hudo. Mogoče bi bilo njeno življenje drugačno, če tega jaz takrat ne bi storila. Ne vem.

Roman je prežet s postopnim izginjanjem iluzij treh glavnih protagonistov, staršev, očeta in matere, vpete globoko v prostor in čas naše polpretekle zgodovine, in naslednje generacije otrok, hčera le-teh. Pogumno in verodostojno zapisana pripoved, ki v ospredje postavlja neizprosnost vojne, nečloveškost in razčlovečenje medčloveških odnosov, ki drzno in brez dlake na jeziku emocionalno sestavi fragmente slike svojih prednikov v neki širši družbeni okvir. Izjemno romaneskno delo, ki ga odlikuje pesniška proza Maruše Krese.

- Maruša Krese, *Postaje / Pesmi*, Založba Drava, Celovec, 1992; *Vsi moji božiči*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2006; *Vse moje vojne*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2009; *Da me je strah?*, Založba Goga, Novo mesto, 2012.
- Varja Velikonja, »Vsi ti drobni, prekleti spomini ...« (pogovor z Marušo Krese), *Delo, Književni listi*, 10. 1. 2007.

ODMEVI IN OCENE

BOŽO REPE
DUŠAN NEČAK: »OSTPOLITIK«
WILLYJA BRANDTA IN JUGOSLAVIJA (1963–1969)

GAL KIRN
SPOMINSKI PARK V GRAHOVEM:
OD IDEOLOGIJE NARODNE SPRAVE DO
ODPRTEGA ZAGOVORA FAŠIZMA

SVET ZZB NOB SLOVENIJE
SUVERENA DRŽAVA SLOVENIJA – DANES

Nemčija je bila ob koncu vojne sprva hudo kaznovana, številna mesta, kot sta Dresden in Würtzburg, so morali postaviti popolnoma na novo. Hkrati pa je njen zahodni del iz vojne potegnil maksimalno: dobil je pomoč po Marshallovem načrtu, postopoma so bili zmanjšani ali popolnoma odpisani dolgovi. Brez tega bi Nemčija ostala na dnu, pretežno kmetijska država z omejenimi in nadzorovanimi možnostmi industrializacije, kar je bil tudi prvotni načrt zmagovalcev. V obdobju Willyja Brandta je ZRN dobila tudi mednarodno politično težo, pri čemer je kombinirala načela in pragmatizem. To se, recimo, izrazito kaže pri vprašanju vojnih odškodnin, ki jih je skušala z različnimi aranžmaji čim bolj minimizirati. [...] V številnih primerih, na primer jugoslovanskem, oziroma sedaj slovenskem, pa tudi grškem, ki znova postaja aktualen, so bile zadeve reševane improvizirano in še zdaleč ne do konca. Nemčiji se zdi, da je problem presežen, in tudi med povojnim strpnim odnosom do njenih dolgov in sedanjo stisko Grčije in podobnih držav ne želi vzpostaviti korelacije. Willy Brandt bi na to gotovo gledal drugače. [...] Če hoče kdo razumeti današnjo nemško politiko, mora razumeti tudi, v čem se je v sicer spremenjenih evropskih in svetovnih razmerah izneverila Brandtovim načelom. Zato tisti, ki se tako ali drugače ukvarjajo z zunanjo politiko in evropskimi integracijami, ne bi smeli spregledati Nećakove knjige »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969).

BOŽO REPE

DUŠAN NEČAK: »OSTPOLITIK« WILLYJA BRANDTA IN JUGOSLAVIJA (1963–1969)

Dušan Nečak je edini slovenski zgodovinar, ki se tako rekoč celotno raziskovalno obdobje sistematično ukvarja z Nemčijo (obema Nemčijama v času hladne vojne), Avstrijo in jugoslovanskimi (slovenskimi) odnosi s tema državama; v tem kontekstu tudi z vprašanjem manjšin, kar je bila ena njegovih prvih raziskovalnih tem. S temi tematikami pa se ne ukvarja samo individualno (že leta sistematično raziskuje v avstrijskih in nemških arhivih), vodil je tudi več bilateralnih projektov, nazadnje slovenski del avstrijsko-slovenske zgodovinske komisije. Več knjig o navedenih tematikah je vzbudilo pozornost tuje javnosti in izšlo tudi v drugih državah.

Knjiga »*Ostpolitik*« *Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969)*, ki jo je pred kratkim izdala Znanstvena založba Filozofske fakultete v Ljubljani, je kronološko in vsebinsko nadaljevanje avtorjevih raziskav o jugoslovansko-nemških odnosih, ki jih je objavil v knjigi *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija*. Vendar knjiga »*Ostpolitik*« ne zadeva samo jugoslovansko-nemških odnosov, ampak temeljito obravnava tudi Brandtovo novo politiko v celoti, predvsem pa zapletene nemško-nemške odnose, brez katerih kompleksnih tematik ni mogoče celovito prikazati in še manj jih razumeti. Nečak Brandta podrobno predstavi tudi biografsko, njegovo politiko pa vse od njene »predzgodovine«, ki se je začela v SPD pod geslom »Spremembe s približevanjem« (»Wandels durch Annäherungen«). Cilj te politike je bil normalizacija odnosov z Nemško demokratično republiko, leta 1963 jo je prvi javno predstavil tesni Brandtov sodelavec Egon Bahr. »*Ostpolitik*« so sicer imeli tudi nemški konservativci, do leta 1966 pod vodstvom Konrada Adenauerja, vendar je ta temeljila na ignori-

ranju NDR in stališču, da je treba odnose z državami, ki bodo NDR priznale, prekiniti (t. i. Hallsteinova doktrina). Zato je nova Brandtova smer naletela na ostro nasprotovanje, uresničevati pa jo je lahko začel šele kot zunanji minister in nato zvezni kancler. Imela je tudi širše, danes sicer prezrte evropske implikacije, saj naj bi sprožila komunikacijo in sodelovanje zahodnoevropskih držav (narodov) z vzhodnoevropskimi. V tem je Brandt sledil Monetovim začetkom evropskega povezovanja, prve dejanske korake pa je naredil leta 1970, ko se je z vzhodnonemškim predsednikom vlade Willijem Stophom sestal v Erfurtu in nato v Kasslu. Po Brandtovih spominih se nista kaj dosti strinjala, le o tem, da Nemčija ne sme nikoli več povzročiti vojne in da pri razgovorih ne potrebujeta prevajalca. (Brandt svojega sogovornika tudi ni preveč cenil, saj je ta na pogovorih, kot je zapisal v spominih, bral, bil je prežet s politiko vzhodnonemške komunistične partije, berlinski zid je imel za »dejanje človečnosti«, zanimalo pa ga je edino mednarodno priznanje NDR in izmenjava veleposlanikov). Šele postopoma so sledili posamezni sporazumi, kar pa ni bilo mogoče brez dogovora z Moskvo (t. i. Moskovska pogodba iz leta 1970, ki pa je temeljila na priznanju statusa quo v Evropi in na priznanju razmejitvene črte na Odri in Nisi ter meje med obema Nemčijama, ne pa tudi neposredno na priznanju NDR). Vsebinsko podobna je bila Varšavska pogodba s Poljsko, za obe oziroma za novo usmeritev pa je Brandt že naslednje leto prejel Nobelovo nagrado. Sledila je tudi pogodba s Češkoslovaško leta 1973, ki je zajemala dve zelo občutljivi vprašanji: sudetske Nemce in Münchenski sporazum. Vzpostavljeni politiki so do določene mere sledile tudi velesile (pogodba štirih velesil o Berlinu iz septembra 1971). Na osebni ravni je bilo Brandtovo največje razočaranje, da so mu ob vsem trudu za normalizacijo odnosov Vzhodni Nemci podtaknili v kabinet vohuna Güntherja Guillauma, zaradi česar je moral leta 1974 odstopiti kot zvezni kancler, čeprav so bili vzroki za odstop globlji in bolj kompleksni, glavni pa verjetno prav njegova »radikalna« vzhodna politika.

V drugem delu knjige se avtor ukvarja z nemško-jugoslovanskimi odnosi, pri čemer najprej opisuje odnose po vojni, nato prekinitev odnosov zaradi Hallsteinove doktrine, potem pa sledi podroben opis približevanja, katerega odločilna prelomnica se je zgodila leta 1967 s (tiho) nemško odločitvijo za normalizacijo odnosov. Brandt (tedaj kot zunanji minister) je dobil pooblastila za pogajanja; prva so bila v začetku leta 1968 v Parizu, jeseni pa je bilo že doseženo mednarodno priznanje. Sledila je diplomatska ofenziva NDR, ki je želela otoplitev odnosov med Jugoslavijo in ZRN mednarodno nevtralizirati, hkrati pa nekako doseči, da bi Jugoslavija okrepila svoja prizadevanja za priznanje NDR zlasti v arabskih in drugih državah tretjega sveta. Ker je vse skupaj sovpadlo še s praško pomladjo in jugoslovansko obsodbo intervencije sil varšavskega pakta, so

odnosi z NDR padli na ničlo. V nasprotju s tem pa se je odnos z ZRN kreplil. Junija 1968, še pred uradnim priznanjem, je bil Brandt v Beogradu, ne le »z novim, ampak tudi dobrim začetkom,« kot se je izrazil. Obisk je odprl številna vprašanja, od viz do vojnih odškodnin, trgovinskega sporazuma do gastarbajterjev (njihove socialne zaščite), ki sta jih nato obe državi reševali postopno, z bilateralnimi sporazumi. Kar zadeva odškodnine, je bil prelomen Brionski sporazum med Brandtom in Titom leta 1973, kar pa že presega začrtani časovni okvir knjige. Pri obravnavi problematike odškodnin se pisec sicer kritično opredeljuje do nekaterih stališč srbskega zgodovinarja Zorana Janjetovića in njegove knjige *Od Auschwitza do Brijonov: vprašanje odškodnine za žrtve nacizma v jugoslovansko-zahodnonemških odnosih*.

Knjiga »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969) je, kot so običajno Nećakove knjige, faktografsko natančna, pregledna in berljiva. V današnjem svetu površnih analiz, pomanjkanja zgodovinskega spomina, zgodovinskih konstruktov in slabšalnega odnosa do bivše države (vključno z njeno zunanjo politiko) se na videz kaže kot knjiga za sorazmerno ozek krog poznavalcev problematike oziroma tistih, ki jih obdobje hladne vojne še zanima. Pa ne bi smelo biti tako. Razdeljena Nemčija je imela v času hladne vojne poseben položaj in to močno vpliva tudi na njeno sedanjo politiko. S padcem berlinskega zidu in z združitvijo obeh Nemčij so uresničili Brandtovo politiko. Pa so jo uresničili tudi na Brandtov način? V Vzhodno Nemčijo so vložili na desetine milijard tedanjih mark. Obnovili so celotno javno infrastrukturo: vodovode, kanalizacijo, telekomunikacije, javni promet. Zgradili so veleblagovnice. Pobarvali so fasade nekdanj sivih socialističnih blokov in jim celo dozidali balkone. Postavili so tehnološke parke, ki naj bi omogočili gospodarski razvoj in izenačitev vzhodnega in zahodnega dela. Vzpostavili so različne oblike razvojne pomoči, ki še vedno trajajo. Po mnenju politike je bila s tem razdeljenost presežena in zlasti pri mladih generacijah naj ne bi bilo več razlik. A to drži le deloma. Razlike ostajajo. Tudi zaradi omalovažujočega odnosa in toge »prevzgoje« vzhodnonemške humanistične inteligence, ki so jo potisnili ob rob. Čeprav je bila čisto dobro izobrazena, morda celo bolje kot tista na Zahodu, a seveda ideološko neprimerna. Tak pristop do Vzhodne Nemčije gotovo ni bil Brandtov način in v tem ga je sodobna Nemčija izneverila.

Nemčija je bila ob koncu vojne sprva hudo kaznovana, številna mesta, kot sta Dresden in Würtzburg, so morali postaviti popolnoma na novo. Hkrati pa je njen zahodni del iz vojne potegnil maksimalno: dobil je pomoč po Marshallovem načrtu, postopoma so bili zmanjšani ali popolnoma odpisani dolgovi. Brez tega bi Nemčija ostala na dnu, pretežno kmetijska država z omejenimi in nadzorovanimi možnostmi industrializacije, kar je bil tudi prvotni načrt

zmagovalcev. V obdobju Willyja Brandta je ZRN dobila tudi mednarodno politično težo, pri čemer je kombinirala načela in pragmatizem. To se, recimo, izrazito kaže pri vprašanju vojnih odškodnin, ki jih je skušala z različnimi aranžmaji čim bolj minimizirati. Kot kažejo dokumenti iz Političnega arhiva nemškega zunanjega ministrstva, je imela o tem različne dogovore s kar osemdesetimi državami. V številnih primerih, na primer jugoslovanskem, oziroma sedaj slovenskem, pa tudi grškem, ki znova postaja aktualen, so bile zadeve reševane improvizirano in še zdaleč ne do konca. Nemčiji se zdi, da je problem presežen, in tudi med povojnim strpnim odnosom do njenih dolgov in sedanjo stisko Grčije in podobnih držav ne želi vzpostaviti korelacije. Willy Brandt bi na to gotovo gledal drugače.

Danes gre Nemcem socialno, v primerjavi z drugimi, še vedno zelo dobro, čeprav so tudi velike razlike (zlasti med vzhodnim in zahodnim delom države). Nobena nemška vlada ne bo tvegala socialnega miru doma za negotove evropske solidarnostne projekte ali za zagon gospodarstva drugod. In vsaka bo še naprej reševala nemške banke na račun obubožanih držav. Tu ni treba imeti iluzij. Vendar je Nemčija danes – v veliki meri tudi po zaslugi Willyja Brandta in njegove politike – vsaj demokratična država in v tem smislu ji gre zaupati. Nemčija ne bo gradila združene in solidarne Evrope, kot bi jo »klasični« socialdemokrat Willy Brandt. Vsaj pod sedanjo kanclerko ne. V Evropi vidi bolj nekakšno moderno hanzeatsko zvezo kot pa ustavno federacijo, v taki zvezi bo Frankfurt nadomestil Hamburg, banke pa ladje. Tudi nemška (zahodna) politika do vzhodnoevropskih držav je daleč od tega, kar je Brandt izrazil v spomenici o odnosih z vzhodnoevropskimi državami že leta 1964. Da vzporednic o tedanji enakopravnosti jugoslovanske in nemške diplomacije in sedanji »enakopravnosti« nemške in slovenske niti ne izpeljujemo. Če hoče kdo razumeti današnjo nemško politiko, mora razumeti tudi, v čem se je v sicer spremenjenih evropskih in svetovnih razmerah izneverila Brandtovim načelom. Zato tisti, ki se tako ali drugače ukvarjajo z zunanjo politiko in evropskimi integracijami, ne bi smeli spregledati Nečakove knjige »*Ostpolitik*« *Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969)*.

[...] prišli smo do točke, kjer se minimalni ideološki konsenz o narodni spravi ruši. Novi spominski park v Grabovem namreč ni posvečen poveljnemu pobjem ali žrtvam poveljne oblasti. Z novim parkom se je začela gradnja ogromnega spomenika, ki ne bo le spretno zakrival že obstoječa spomeniška obeležja narodnoosvobodilnega boja, temveč bo neposredno obeleževal lokalni fašizem, poraz domobranske postojanke, kar je politično izredno nevarno. [...] Današnjih premikov v domačem fašizmu torej nikakor ne smemo preprosto spregledati in obujanje fašizma odpraviti kot zgolj marginalen in nepomemben poskus rehabilitacije domobranstva. Vzpon skrajne desnice v kriznih razmerah ni naključen pojav in ga lahko opazujemo po vsej Evropi, še posebej v perifernih državah. Ravno zato tudi narodnoosvobodilnega boja ne smemo reducirati zgolj na antifašistični boj, temveč moramo ponovno poudarjati tudi socialno, revolucionarno razsežnost tega boja, ki je danes še kako aktualna.

GAL KIRN

SPOMINSKI PARK V GRAHOVEM: OD IDEOLOGIJE NARODNE SPRAVE DO ODPRTEGA ZAGOVORA FAŠIZMA

V zadnjih dveh desetletjih je postalo jasno, da zavzema narodna sprava prav posebno mesto na slovenskem političnem prizorišču. Že konec osemdesetih let je politični razred razglasil narodno spravo za enega od glavnih projektov nove Slovenije, saj naj bi lahko le s celjenjem ran narodove preteklosti zaživel drug z drugim partizani in domobranci. Ta predpostavka je imela navznoter povezovalni učinek kot tkivo nove ideologije političnega razreda, medtem ko je navzven ustvarila novo konstitutivno politično ločnico, ki lahko omogoča mobilizacijo in nabiranje političnih točk. Če obnovimo, na eni strani ločnice so se znašli tisti, ki so zgodovino pisali na novo, torej »desni«, ki so zagovarjali domobransko stran in ki so se sklicevali na nedolžne žrtve povojnih pobojev »totalitarnega režima«, obenem pa so povsem pozabili na politično odgovornost tistih, ki so se v drugi svetovni vojni borili na strani fašističnih gospodarjev – okupatorjev. Zgodovinska premestitev na obdobje po drugi svetovni vojni je tako iz razprav o narodni spravi izločila obsodbe domobranskih in belogardističnih zločinov. Na drugi strani ločnice so že dolgo v obrambni poziciji »levi«, zagovorniki partizanstva, ki sicer narodnoosvobodilni boj berejo kot progresivni moment in sestavni del slovenske zgodovine, hkrati pa pristajajo na obsodbe povojnih pobojev in narodno spravo ter pozabljajo na revolucionarni del partizanskega boja.

Priča smo bili procesu temeljitega zgodovinskega revizionizma, ki ni bil brez političnih učinkov. Izpostavimo lahko vsaj dva neposredna učinka: prvič, v vsakdanjem govoru čedalje bolj izstopa enačenje partizanov z domobranci, kar je nazadnje igralo pomembno vlogo v odprti rehabilitaciji lokalnega fašizma

in domobrancev kot pravih narodnih domoljubov; drugič, zaradi neprestanega obnavljanja in vzdrževanja te politične ločnice je mnogo glasov in mnenj novih, mlajših generacij poskušalo raje razmišljati o prihodnosti kot pa razpravljati o preteklosti. To je bil vzrok za depolitizacijo in tudi uspeh domobranske strani, ki je s tem formalno izenačila antifašistični boj s fašističnim ter sodelovala pri širšem premiku, ki pa ga hočejo vsiliti tudi liberalci, namreč pri interpretaciji, ki poskuša enačiti fašizem in komunizem znotraj enotne paradigme totalitarizma.

Toda v zadnjih mesecih opazamo nove premike, prišli smo do točke, kjer se minimalni ideološki konsenz o narodni spravi ruši. Novi spominski park v Grahovem namreč ni posvečen povojnim pobojem ali žrtvam povojne oblasti. Z novim parkom se je začela gradnja ogromnega spomenika, ki ne bo le spretno zakrival obstoječih spomeniških obeležij narodnoosvobodilnega boja, temveč bo neposredno obeleževal lokalni fašizem, poraz domobranske postojanke, kar je politično izredno nevarno. Domobranska postojanka je bila na tem kraju uničena leta 1943, med samo vojno. Sedaj torej postavljajo spomenike lokalnim fašističnim borcem, ki so branili obstoječi red in prisegli Hitlerju. Na spomeniški plošči piše: »Na tem kraju so leta gospodovega 1943 posadko domobrancev slovenske narodne vojske s topovi in ognjem pobili komunisti, bratje po rodu, tujci po misli.« Tisti, ki sicer komunizmu očitajo enoumje, hočejo s podreditvijo narodni enotnosti vsiliti nemišljenje. Vse za zameglitev antifašističnega boja med vojno, s tem pa tudi zaostrenega razrednega boja, ki je bil v ozadju vojne. Da bi bila stvar še bolj eksplicitna, so v Novi Slovenski zavezi pozvali k odprtju spominskega parka s tiho mašo 6. aprila. Ta datum ni bil izbran naključno, saj gre za dan, ko so nacistične vojske začele z okupacijo Kraljevine Jugoslavije. Ne smemo pozabiti, da so bili lokalni kolaboracionisti na strani starih jugoslovanskih elit, to je tistih, ki so že pred vojno brezobzirno izkoriščali ljudi in ki so bili za vzdrževanje reda in discipliniranja delovnih ljudi pripravljeni kolaborirati tudi s sovražniki, okupatorji. Antifašistično organiziranje je bilo edina sila, ki je poleg uspešnega upora proti okupatorjem naslavljala tudi problem nacionalnih in socialnih emancipacij, in te so se dotikale najširših ljudskih množic.

Današnjih premikov v domačem fašizmu torej nikakor ne smemo preprosto spregledati in obujanje fašizma odpraviti kot zgolj marginalen in nepomemben poskus rehabilitacije domobranstva. Vzpon skrajne desnice v kriznih razmerah ni naključen pojav in ga lahko opazujemo po vsej Evropi, še posebej pa v perifernih državah. Ravno zato tudi narodnoosvobodilnega boja ne smemo reducirati zgolj na antifašistični boj, temveč moramo ponovno poudarjati tudi socialno, revolucionarno razsežnost tega boja, ki je danes še kako aktualna.

Kot apel k javnemu razmisleku o perečih družbenih vprašanjih objavljamo pogovor na seji Sveta Zveze združenj borcev za vrednote NOB Slovenije, ki je bila 20. novembra 2013 in jo je povezoval Janez Stanovnik. Na temo »Suverena država Slovenija – danes« so razpravljali: Ljubo Bavcon, Uroš Dular, Mitja Klavora, Vlado Klemenčič, Peter Kovačič Peršin, Ivan Kristan, Darja Lavtižar Bebler, Andrej Marinc, Bogdan Osolnik, Jože Pirjevec, Janez Stanovnik ter Marko Vrhunec.

SUVERENA DRŽAVA SLOVENIJA – DANES

(zapis pogovora)

Predsednik JANEZ STANOVNIK je uvodoma podal iztočnice za razpravo: Z današnjo temo smo želeli odgovoriti na izzive današnjega dne. Suverenost je oblast, nad katero ni priziva. Država je instrument zadnje oblasti, njena naloga je, da zaščiti človekovo svobodo, človekovo varnost in dostojanstvo človekovega življenja. Jefferson je nekoč dejal: »Če začenjamo žrtvovati delce svobode, da bi zaščitili varnost, smo na najboljši poti, da izgubimo svobodo in varnost.« Tega se moramo zavedati tudi mi danes. Dodal bi sledeče, da danes z zahtevami tako imenovanega zlatega pravila, ki je vpisano v ustavo, prihajajo pritiski na našo suverenost in s tem državnost od zunaj, podprti tudi od znotraj.

BOGDAN OSOLNIK: Ne bom ponavljal tega, kar je bilo napisano v tezah za posvet v Novem mestu. Te bom dopolnil z nekaj dodatki, ki so povezani s sodobnim dogajanjem. Ko sem pisal teze, je to bilo pred sejo Državnega zbora, ko so se kresala mnenja o tem, ali bo prišla k nam »trojka«. Kot osrednje vprašanje sem poudaril, da je treba narediti vse, da se temu izognemo. Sedaj je ta nevarnost začasno minila, ampak sile in koncepti ostajajo, in te nevarnosti se moramo zavedati. Zgodilo se je še nekaj, kar moramo obravnavati: sramotna resolucija skupine Ljudske stranke v Evropskem parlamentu, ki se ukvarja z našim sodstvom in mu pripisuje politično odvisnost ter se že vnaprej zavzema za Janševo oprostitev. To je grob in nemaren poseg v suverenost naše države. Morali bi poklicati na odgovornost poslance, ki so pri tem sodelovali. Tudi naš parlament bi moral nekaj povedati o tem, da ne bi šlo kar tako mimo. To dejanje zahteva odločno reagiranje.

Druga točka v tezah je ohranjanje kulturne integritete. Bolj bi želel poudariti, da je kulturna integriteta bistveni element suverenosti. To zahteva občutljivo in trajno spremljanje pojavov na tem področju. K ohranjanju istovetnosti spada tudi ohranjanje zgodovinske resnice, ki je pomemben element naše identitete. Predstavlja ga boj našega naroda za obstanek na tem kosu zemlje. Še posebno NOB, na kar mnogi Slovenci pozabljajo.

Tretje vprašanje v tezah, ohranjanje ozemeljske celovitosti, morda deluje odveč, vendar zasluži obravnavo že zaradi nepredvidljivosti mednarodnega dogajanja. Med drugim zasluži opozorilo na to, kar se danes dogaja v obmejnih področjih, ki prehajajo v tuje roke in se v njih sistematično spreminja narava pokrajine.

Še posebno pomembno je vprašanje naše družbene ureditve: zdaj se je razvila debata o novem volilnem sistemu. Nedvomno je zelo pomembno, kako se oblikuje najvišji organ suverenosti naše države. Vidimo, da so v iskanju rešitve različni predlogi, od predloga večinskega sistema do nekkih variant izboljšanja proporcionalnega sistema. Ni naša stvar tukaj ocenjevati, kateri sistem bi bil sprejet. Vendar si moramo prizadevati, da z volitvami ne bodo prihajali na oblast ljudje brez osnovnih kvalifikacij, samo zato, ker uživajo naklonjenost predsednika stranke ali pa so zastopniki le ozkih lokalnih interesov. Kakršen koli bo volilni sistem, je treba zagotoviti, da se postavijo splošni kriteriji, ki jim morajo kandidati odgovarjati. Za vsakega je treba vedeti, kakšno izobrazbo ima, kaj je delal, kaj je v stanju prispevati k razvoju Slovenije v celoti, ne samo svojega kraja. Vsekakor je potrebna zaostritev teh kriterijev.

Kar se sedaj dogaja v Evropi – mešanje evropske birokracije v osnovna življenjska vprašanja ljudi –, govori o tem, da je zelo pomembno, v kakšni smeri se bo Evropa razvijala. Ni dobro, da se krepi negativistični odnos do Evropske unije; ljudje pravijo, saj smo bili proti, pa ste nas zvelikli v Evropo. Dobro je, da smo v Evropi, ampak moramo biti znotraj tako, da bomo ohranili suverenost in dostojanstvo. Nedopustno se mi zdi, da nekateri predstavniki naše države zastopajo tako centralistične ideje o razvoju Evrope, ki prekašajo celo najbolj reakcionarne interese. Eno takšnih stališč je, da bodo nacionalni parlamenti odigrali svojo vlogo, da se bodo vse glavne stvari reševale v Evropskem parlamentu. Slediti bi morali stališču Nemškega ustavnega sodišča, ki zahteva, da se o vsaki odločitvi Evropskega parlamenta najprej oceni, ali je v skladu s suverenostjo in ustavnostjo države. Ne vem, ali smo kdaj imeli razgovor v našem Državnem zboru o tem, kaj zastopajo naši predstavniki v Evropskem parlamentu in ali so bili kdaj poklicani, da poročajo o tem, kaj delajo in kako si predstavljajo bodočnost Evrope. Večkrat slišimo, da je Evropa v prelomnem položaju. Po eni strani se vidi, da so se njeni voditelji zaleteli s prisilnimi ukrepi varčevanja,

da izgublajo ugled v deželah, ki jim povzročajo škodljive socialne procese. Uveljavljajo pa se tudi ideje o drugačni Evropi in prihodnosti njenih ljudi. V tej situaciji je še toliko bolj občutljivo vprašanje, kakšno stališče zastopa naša država v iskanju poti iz sedanje krize.

Pri nas doma je osnovno vprašanje vzpostavljanje enotnosti in sloge v lastni državi. Čas je že, da opustimo manipulacije s tako imenovano spravo. Bil sem član predsedstva Zveze borcev pred 25 leti, ko smo bili obveščeni o spravnih dejanjih, ki bodo sledila. Že takrat nam ni bilo prav pri srcu, da govorimo o spravi. Takrat je bilo sprejeto dodatno tolmačenje, da gre pravzaprav za družbeno pomiritev. Potem smo vseskozi govorili o družbeni pomiritvi kot o zahtevi, da se politika in tudi mediji vzdržijo sovraštva, ki ga vzbuja polemika o preteklosti, prilagojena dnevni politiki. Potem se je pokazalo, da mnogi niso mislili na pomiritev, ampak so hoteli spravo za to, da se opere domobranstvo in da se partizanstvo prisili na priznavanje domnevne krivde.

Sedaj smo v trenutku, ko odhajajo zadnje generacije partizanov in seveda tudi domobrancev – to se pravi, da tudi tisti, ki so govorili o spravi med partizani in domobranci, nimajo osnove za to. Ocenjevanje preteklosti je treba prepustiti zgodovini. Če vemo, da je v drugi svetovni vojni skoraj šestdeset milijonov ljudi izgubilo življenje, potem je zdaj nedopustno iskati, kdo med temi so bili nedolžne žrtve, saj smo bili pravzaprav vsi nedolžna žrtev. Treba je zapreti dosje druge svetovne vojne. Ne vem, zakaj bi morali imeti še naprej državni urad za spravo pri pravosodnem ministrstvu, ko imamo Inštitut za novejšo zgodovino in univerzitetne katedre za zgodovino. Na spravo se ne morejo več sklicevati tisti, ki so že pokazali, da želijo s spravo doseči zgolj razbremenitev svoje odgovornosti in naknadno zmago premaganih. Prihodnost Slovenije zahteva enotnost državljanov in skupno prizadevanje za boljše delovanje naše države.

JANEZ STANOVNIK: Na koncu seje naj bi prišli do sporočila za javnost. Bogdan je izpostavil veliko misli. Francoski pregovor pravi, da tisti, ki preveč grabi, malo odnese. Izpostavil bom poglobitve misli. Zelo me je impresioniralo naglašanje kulturne suverenosti. Kocbek je rekel, da je bila ljudska demokracija najdragocenejša pridobitev narodnoosvobodilnega boja. Želel bi ljudsko demokracijo in kulturo združiti v eno in da bi v našem sporočilu za javnost prav participativna demokracija in kulturna identiteta prišli do adekvatnega izraza. Naglašal si Evropo, de Gaullovo sporočilo, da mora biti Evropa domovina domovin – mislim, da moramo na tej konceptiji Evrope vztrajati – domovina domovin. In končno vprašanje sprave: mislim, da ni nihče bolje ilustriral današnje situacije kot Spomenka Hribar, katere ime se pri nas identificira z idejo sprave, ko je napisala v svojem članku 27. 7. 2013 v Sobotni prilogi *Dela*, da je

Cerkev uporabila spravo za paravan za razrušilno raboto – dva srbizma, ampak ideja je ta, da je postala to krinka za nekaj popolnoma drugega, kar naj bi bila sprava. Mi smo za pomiritev, ne za razbijanje.

MARKO VRHUNEC: Z obema prispevkoma tovariša Osolnika o naši skrbi za ohranitev slovenske državnosti se v celoti strinjam in sprejemam oceno, da smo za svojo državo odgovorni sami in da so končne odločitve v naših rokah. Upoštevati pa moramo, da smo danes v veliki meri odvisni od zunanjih dejavnikov in vplivov globalizma, konstelacije mednarodnih odnosov in mednarodne ureditve. V svoji razpravi bom podal svoje poglede in ocene o stanju naše državnosti in ogroženosti suverenosti.

Začel bom z vprašanjema kulturne istovetnosti in ozemeljske celovitosti, ker smatram, da nista neposredno ogroženi. Svojo kulturo in svoj jezik intenzivno gojimo in uspešno preprečujemo negativne posledice globalizma in potujčevanja, v obstoječi konstelaciji mednarodnih sil in odnosov nismo ogroženi in s članstvom v NATU zagotavljamo svojo varnost in ozemeljsko celovitost. Drugače pa je s suverenostjo v Evropski uniji in delovanjem kapitalistične družbene ureditve.

S članstvom v Evropski uniji smo namreč nanjo prenesli okoli sedemdeset odstotkov svoje suverenosti, tako da večino političnih in gospodarskih odločitev o našem življenju določajo direktive iz Bruslja. To smo storili zato, da si zagotovimo mesto in boljše življenje pod evropskim soncem. Nastane pa problem, ko bruseljske odločitve in direktive prizadenejo naše interese in ne odgovarjajo našim potrebam, pa jih moramo vseeno izvršiti. Takih primerov je čedalje več tudi sicer, ko Evropska unija ne najde ustreznih odgovorov, kar se je pokazalo pri sedanji krizi. Tako se je začela deliti na bogati center in revnejšo periferijo, in sama krši svoja pravila in prizadeva države članice.

Zato pozdravljam prispevek tovariša Kristana o avnojskem modelu federacije, saj je za Evropsko unijo bogata zgodovinska izkušnja, kako reševati ta problem.

Našo suverenost pa resno ogroža tudi obstoječa družbena ureditev. Naš svet je temu vprašanju posvetil že nekaj sej in s sprejetimi priporočili smo odgovorili, kakšna naj bi bila vloga države in družbe tako pri reševanju žgočih kriznih vprašanj kot pri zasnovi drugačne družbene ureditve, kot jo imamo danes. Žal se tudi pri nas večine teh priporočil ne upošteva in razmere postajajo vse slabše.

Ko obravnavamo vlogo države pri ohranjanju naše državnosti, moramo upoštevati, da našo suverenost zelo močno ogroža tudi obstoječa mednarodna politična in ekonomska ureditev, ki je neenakopravna in krivična zlasti do majhnih narodov, poleg tega pa ni sposobna rešiti največjega sodobnega problema

človeštva – prepada med razvitimi in deželami v razvoju in sploh revščine večine prebivalstva sveta.

JANEZ STANOVNIK: Pozvati vas želim, da tudi drugi razmišljate o aspektu, ki ga je poudaril Marko – Evropa na planetu. Mi smo del planeta, ne moremo graditi trdnjave Evrope bogatih, ki bo na jugu streljala na tiste, ki hočejo iz siromaštva priti v trdnjavo. Zato Evropa ne more biti trdnjava, ampak poslanstvo.

UROŠ DULAR: Pred dnevi smo imeli v Novem mestu posvet s podobno temo. Udeleženci so bili člani izvršnih odborov združenj in predsedniki krajevnih odborov Zveze borcev. Razprava je pokazala veliko zanimanje udeležencev za obravnavano vsebino in hkrati njihovo veliko zaskrbljenost zaradi razmer, v katerih smo. Izjemni uvod Bogdana Osolnika je dopolnil gospod Kovačič Peršin z razmišljanjem, kaj se dogaja v Rimskokatoliški cerkvi pri nas in v svetu, pokazal je, kako so danes povezani ti dogodki v svetovni zgodovini in dogajanju.

Smo v težki situaciji, v kateri smo s pomočjo ali ob asistenci svetovnega in evropskega kapitala postali odvisniki od posojil in posojilodajalcev. Ti imajo interese in cilje, ki nam večini niso naklonjeni, zato dobesedno skrbijo, da ostajamo njihovi odvisniki, tako kot prodajalci mamil skrbijo za to, da uživalci letih ostajajo odvisniki. Razprava je tudi pokazala, kako pomembno je, da bi probleme začeli reševati v smeri sanacije razmer. Na tem posvetu sem poudaril, da bi morali zategniti pas in stisniti zobe zato, da se bomo rešili tega odvisništva.

V situaciji, ko nimamo levice, tudi stroka na različnih področjih molči oziroma ni dovolj kritična in odmevna. Na področju ekonomskih znanosti, na primer, nam uvozniki tuje ekonomske pameti prodajajo in vsiljujejo rešitve, ki so nas pripeljale v današnje stanje.

Ob tem ostala ekonomska pamet molči in na vsiljevanje slabih in vsiljivih rešitev ne odgovarja. Izvzeti moram dr. Mencingerja, ki pa ostaja bolj ali manj osamljen. V prilogi *Dnevnika* sem zasledil članek dr. Kebra, ki je poudaril, da ni specialist za vsa področja zdravstva, zna pa povedati in ugotoviti, kdaj začne stroka delati v nasprotju z interesi zdravstva.

V Novem mestu poskušamo razviti tako imenovano socialno podjetništvo, rešiti Novoles v Straži. Čeprav je vlada vsaj na videz naklonjena rešitvam, ki naj bi pomenile delovna mesta, se bojim, da bo projekt pokopan, da je obsojen na propad in da bomo ostali brez projekta socialnega podjetništva, ki je v Evropi in svetu dosegel pomembno raven. Naša vlada je sestavljena strankarsko, hkrati pa tudi v državnem aparatu obstajajo različni interesi, ki nimajo namena vedno

in zgolj reševati situacijo, v kateri smo. Rešitve niso odvisne zgolj od predsednice vlade in njene volje, ampak tudi od strankarske vlade in državnega aparata, kjer pa vladajo različni parcialni interesi. Prepričan sem, da bi morali na te probleme opozarjati in zahtevati preseganje le-teh.

JANEZ STANOVNIK: Uroš nas je opozoril na dejstvo, da smo na tem planetu vsi med seboj povezani. Tehnologija nas je povezala v eno, v človeštvo. Vprašanje pa je odvisnost, ki se ustvarja znotraj povezanosti, kako doseči enakopravnost v svetovni povezanosti.

PETER KOVAČIČ PERŠIN: Nadaljeval bi s problemom, ki ste ga izpostavili in zadeva prestrukturiranje lastništva našega gospodarstva. Značilen primer je zaplet okrog ustanovitve kooperative Novolesa. Dokler ne bomo sprejeli temeljnega stališča – in to velja tudi za prihodnje opozicijske stranke, da je treba zavreči neoliberalni model kapitalizma –, ne bomo mogli ustvariti samostojnega gospodarstva. Narodno gospodarstvo pa mora biti samostojno, kar ne pomeni samozadostno. Poosamosvojitvene vladajoče politike tega niso razumele. Ne razumejo, da je edini stvarni temelj nacionalne suverenosti gospodarska moč naroda. Nič nam ne koristi formalna, deklarirana suverenost, če nimamo vzvodov, da bi to suverenost lahko uveljavljali. Če tega dve desetletji nismo razumeli, bi nas morala strezniti poglobljajoča se gospodarska kriza. Politika pa se še vedno slepi, da je naša kriza predvsem posledica mednarodne krize in da je prehodnega značaja. Ne glede na dejstvo, da smo velik del suverenosti, predvsem mednarodne, prepustili Evropski uniji, je naša naloga, da krepimo našo notranjo suverenost. Ta pa temelji na brezpogojnem uveljavljanju demokratičnih standardov in na trdnem gospodarstvu, ki bo omogočalo socialno stabilnost naše družbe.

Ko govorimo o suverenosti, imamo evropski narodi pred očmi ideal suverenosti naroda, kakršnega je uveljavila francoska revolucija. Velike nacije tudi znotraj Evropske unije uveljavljajo svojo suverenost in svoje nacionalne interese tudi na račun malih, ki prihajamo vse bolj v podrejen položaj. To je krivda naše politike, ki ne zna uveljavljati naših interesov znotraj Evropske unije, ker nima narodne orientacije in zavesti. Francoski predsednik je ob vstopu Slovenije v EU na Elizejskih poljanah pozdravil širitev evropske družine in poudaril, da zato moramo vsi postati še bolj Evropejci, kar pa bomo, če bomo še bolj Francozi, Nemci, Poljaki itn.

Narodna identiteta je konstitutivni element evropske identitete. Ohranjanje narodne identitete pa predpostavlja tudi gospodarsko moč nacije. Te zavesti pri naši politiki, gospodarstvu in lastnikih kapitala ni. Ob tem, da smo večji

del nacionalne suverenosti delegirali na evropske institucije, nam ostanejo le še nosilci naše narodne samobitnosti, s katerimi izpričujemo svojo narodno istovetnost in s tem suverenost. To pa so jezik, kultura, zgodovinska zavest in izročilo, ohranjanje zgodovinskega spomina ter prostor naše narodne poselitve. Vse te nosilce naše samobitnosti pa naša politika in družba zanemarjata.

Naj navedem samo en primer, kako se na pritiske globalizacije, ki spodkopava narodne identitete, odzivajo veliki evropski narodi, na primer Nemci. Nemščino govori najmanj sto milijonov govorcev in kljub temu čutijo ogroženost svojega jezika. Zato so uvedli obvezen pouk nemškega jezika na vse stopnje in smeri izobraževanja, tudi na visokih tehniških šolah in fakultetah. Mi kot dvomilijonski narod pa krčimo pouk slovenščine že v srednješolskem izobraževanju in uvajamo pouk tujega jezika že v vrtce. Naši politiki in evropski poslanci posebno radi poudarjajo, da je slovenščina eden uradnih jezikov Evropske unije. Formalno to drži in se dokumenti Unije prevajajo tudi v slovenščino. Toda jezik se ohranja in uveljavlja z živo rabo. Prav živo rabo našega jezika pa opuščamo v domačih ustanovah. Še slabše je z vzgojo v narodni identiteti in ohranjanjem celovitega zgodovinskega spomina.

Ta prezirajoči odnos do naše preteklosti se nam je maščeval tako leta 1919 kot 1945 in spet 1990. V tako imenovani lastni Državi SHS nismo znali ali hoteli uveljaviti niti tiste oblike narodne suverenosti, ki so jo deželni zbori omogočali narodom Avstroogrške monarhije. Po drugi svetovni vojni smo v revolucionarni evforiji zavrgli demokratični sistem in uničili komaj formiran meščanski sloj, ki je s svojo kultiviranostjo in kapitalom zgradil narodno kulturo. Po osamosvojitvi smo zavrgli temelje socialne države, in namesto da bi nadgradili samoupravljanje, ki so ga ljudje v veliki meri usvojili, z demokratičnimi standardi, smo ga zamenjali s partitokracijo, s tem pa smo prepustili narodno gospodarstvo v plen tajkunom, ki so ga dodobra uničili. Za tak odnos do dosežkov preteklosti nosi največjo krivdo tako imenovana levica, ki je bila in ostaja nosilka neoliberalnega modela turbo kapitalizma. Ta položaj so izrabile tudi politične sile, ki so transparentne zagovornice neoliberalnega kapitalizma in odprave socialnega reda. Izkoristila ga je tudi Katoliška cerkev in začela uveljavljati predvojni model katoliškega integrizma. To je bilo mogoče tudi zato, ker je s prihodom papeža Wojtyle tudi vatikanska politika začela uveljavljati predkoncilski model militantne cerkve.

Kritika političnega katolicizma je enostranska, če nočemo uvideti izvirne politike, ki je omogočila današnje stanje v naši družbi. Nismo razvili demokracije, ampak partitokracijo, ko stranke in politiki razumejo svoje funkcije kot fevd in državo jemljejo kot svojo lastnino. Tu je izvor tudi tajkunskega prestrukturiranja lastništva našega gospodarstva, ki je povzročilo uničenje najbrž

že večine gospodarskih družb in posredno obubožanje vse večjega števila delavstva in že grozi s socialnim kolapsom družbe.

Politika, desnega in levega bloka, pa ne rešuje teh vitalnih problemov, temveč jih prikriva z odpiranjem starih ideoloških razprtij. To je mogoče tudi zato, ker kot družba nismo bili sposobni vzpostaviti državljske pomiritve, nismo želeli sprave, ker je stanje ideološkega konflikta primeren paravan za zakulisno politiko grabeža. Desna politika in del Katoliške cerkve to stanje izkoriščata in tako stojimo danes kot narod spet na nepomirljivih ideoloških pozicijah. Demokratični narodi Evrope so znali in hoteli doseči ne le spravo znotraj svojih družb, ampak tudi med narodi. Tako je sploh bilo mogoče zasnovati idejo o združenju Evrope in jo uresničiti v Evropski uniji. Če Slovenci te naloge notranje pomiritve, ki je temelj demokracije, ne bomo znali ali hoteli opraviti, bomo prepoznani kot narod, ki ni sposoben zagotoviti stabilnosti lastne družbe, s tem pa bi izgubili tudi pravico do samostojnosti v očeh Evrope. Demokracija ne predpostavlja le tolerance, temveč tudi spoštovanje različnih stališč, nazorov, prepričanj – pod pogojem, da dogovorno rešujemo skupna vprašanja našega družbenega življenja.

Zato velja prisluhniti Kocbeku, ki je v znanem intervjuju za *Zaliv* rekel: Dokler ne bomo Slovenci razrešili vprašanja narodne pomiritve, kot narod ne moremo sproščeno stopiti v prihodnost. Naša prihodnost je v našem obstoju in razvoju, tudi znotraj Evropske unije. Prihodnost pa nam lahko zagotovi le naša suverenost, torej če bomo gospodarji lastne usode. Vprašanje naše suverenosti je danes, kljub integriranosti v Evropsko unijo, odvisno od nas samih. Vemo, kaj so temeljni nosilci naše narodne samobitnosti in s tem suverenosti. Vemo pa tudi, da brez lastne gospodarske moči ne bomo mogli ohranjati ne lastne kulture ne veljave svojemu jeziku, ne zagotavljati ohranjanja slovenskosti našega narodnega prostora, ne omogočati socialne stabilnosti naše družbe. Če hočemo samostojno odločati o našem notranjem življenju in uveljavljati lastni politični interes v sosedstvu, tudi glede pravičnih meja naše države in glede položaja naših manjšin, in če se hočemo uveljaviti kot tvoren in upoštevanja vreden član evropske družine narodov, moramo zacetiti odprto rano naše ideološke razklanosti in moramo spet vzeti usodo v lastne roke. Naša suverenost je v naših rokah in rešitev naše gospodarske krize tudi, saj je v prvi vrsti krivda za današnje katastrofalno stanje v naši politiki in ne v svetovni gospodarski krizi.

Je prav, da se Zveza borcev loteva vprašanja naše suverenosti, saj je bil NOB v prvi vrsti boj za osvoboditev in uveljavitev suverenosti slovenskega naroda. Toda moramo izhajati iz kritične analize, ki kaže, da je slovenska suverenost danes skoraj nična. Zato je nujno opozoriti na tista dejanja, ki so danes potrebna, da svojo narodno suverenost zopet vzpostavimo. Ne smemo postavljati pod

vprašaj nosilcev naše narodne samobitnosti, našega jezika, kulture, narodnega prostora in narodne zavesti. Doseči moramo narodno pomiritev, kar je mogoče le z uveljavitvijo demokratičnih standardov. In zgraditi moramo močno narodno gospodarstvo. Prav glede socialnega gospodarstva bi morala Zveza borcev reči odločno besedo in zahtevo, saj je verjetno tu rešitev za dvig našega gospodarstva.

JANEZ STANOVNIK: Od obilice idej težko naredim povzetek. Gospodarstvo: pravimo, da hočemo imeti družbo znanja. Ko pa pridemo do vprašanja, v katero smer bomo usmerili pomanjkljiva sredstva, Gospodarska zbornica pravi: Subvencije za delodajalce. Sredstva je treba usmerjati predvsem v ustvarjanje znanja. Zato šolstvo in znanost ne smeta biti pepelki, ampak osrednji točki slovenskega razvoja. Druga ideja – jezik: Ernest Renan je v eseju *Kaj je nacija?* rekel: Nacija ni kri, nacija je zavest velikih del, ki jih je narod delal v preteklosti ... Opozorili ste na spoštovanje preteklosti, kar krepi zavest, ponos, in ponosa nam manjka, ponosa na to, kar smo ustvarjali v preteklosti. Iz naše ustvarjalnosti v preteklosti se je rodil jezik. Zato je jezik odraz naše nacionalne zavesti, in to moramo vgraditi v zgradbo vrednot, za katerimi stoji Zveza borcev.

IVAN KRISTAN: Ko govorimo o suverenosti, je za mene kot ustavnega pravnika resen problem stanje naše suverenosti v Evropski uniji. Že nekajkrat sem pisal o podložniški miselnosti, o podložniškem obnašanju Slovenije do Evropske unije. Nazadnje me je zelo razburilo, ko je Državni zbor spremenil ustavo na zahtevo EU. Rečeno je bilo, da Evropska unija zahteva odpravo referendumu, kar se je dejansko zgodilo. Tu se kaže problem naše suverenosti v Uniji, problem našega odnosa do nje. Lepo je slišati de Gaullovo misel. Ne vem, ali Francija sledi njegovi usmeritvi.

Za mene je problem naše suverenosti v Evropski uniji tudi z vidika primerjave z jugoslovansko federacijo: v jugoslovanski federaciji smo bili na podlagi ustave iz leta 1974 država, sedaj pa ne vem – če malo karikiram –, če smo v EU še krajevna skupnost. Naš položaj se je spremenil. Kot ustavni pravnik sprašujem, kaj je Evropska unija? Ali je federacija? Noče biti federacija, kaj je potem? Dejansko funkcioniramo na podlagi mednarodne pogodbe, ne pa na podlagi ustave. To je ustavnopravni problem, torej problem ustavnopravne podlage Unije.

Omenjen je bil problem volilnega sistema. To je eden od problemov naše demokracije, ki zahteva reformo, in bo treba razpravljati o njem. Vendar pa težko pričakujemo napredek, če se bodo stvari razvijale tako, da o spremembi volilnega sistema ne bo široke javne razprave. Mediji so poročali, da predsednik republike Borut Pahor sklicuje predsednike političnih strank, da bi se

dogovorili o volilnem sistemu. To pomeni, da bodo šefi strank odločili, kaj bo z volilnim sistemom. Zakaj predsednik republike ni povabil tudi predstavnike civilne družbe, da bi povedali, kaj mislijo o volilnem sistemu. Zveza društev upokojencev Slovenije (ZDUS) je pripravila predlog zakona o kombiniranem volilnem sistemu po nemškem vzoru, kjer ima vsak volivec dva glasova – enega za kandidata, drugega pa za stranko. Za ta predlog je ZDUS zbrala več kot pet tisoč podpisov, vendar je blokiran v Državnem zboru. Škoda, da temu predlogu, ki bi lahko prinesel spremembe v pozitivno smer, tudi predsednik republike ne prisluhne.

Protestiral sem, da se predsednik republike Borut Pahor ni oglasil ob dogodku v Rovtahn, ko so na proslavi častili domobranstvo. Slovenski pisatelj je protestiral zoper govor Janeza Janše na proslavi, saj je po njegovem mnenju Janša v Rovtahn obračal zgodovino na glavo. Za mene je upravičeno vprašanje, ali ne bi predsednik republike tu moral reagirati, če nam kdo zgodovino obrača na glavo. Vendar pa bi ob tej priliki predsednik republike Borut Pahor moral kot vrhovni poveljnik oboroženih sil protestirati, ker je bil na domobranski proslavi prisoten uniformiran pripadnik Slovenske vojske. Vrhovni poveljnik bi moral braniti čast Slovenske vojske, ker temelji na vrednotah protifašistične koalicije.

Naj na koncu omenim še en problem, ki pa zelo resno ogroža našo demokracijo. Gre za spremembo ustave, s katero je dejansko razvrednoteno ustavno načelo, da ima v Sloveniji oblast ljudstvo. S spremembo ustave glede zakonodajnega referenduma je namreč od referenduma ostalo samo ime. Referendum ni več dovoljen o najbistvenejših vprašanjih. Ta sprememba ustave pomeni odmik od volje, ki so jo volivci izrazili na plebiscitu leta 1990.

JANEZ STANOVNIK: Mislim, da je Ivan vzpostavil most z uvodnimi Bogdanovimi mislimi – problem države. Dovolite, da spomnim, kar je dr. Engelberg rekel v imenu primorskih Slovencev: Režimi, ideologije prihajajo in odhajajo, država in narod pa ostajata. Na to se moramo osredotočiti. Država je naša. Zato se pojavlja problem državotvornosti, zavesti tega, da bomo samozavestni, to je zavest državnosti, nekaj, kar nam Slovcem glede na preteklost manjka.

LJUBO BAVCON: Nekaj misli k vprašanju o suverenosti. Rad bi opozoril na to, da je po drugi svetovni vojni pojem suverenosti, bolje rečeno, vrednota suverenosti doživela zelo velike in globoke spremembe. Nekatere štejem za pozitivne in nekatere druge za negativne. Danes smo govorili pretežno o negativnih, zlasti na področju naše gospodarske suverenosti. Dovolite, da opozorim tudi na nekatere pozitivne spremembe. Prepričan sem, da boste soglašali z ugotovitvijo, da je velika pridobitev stališče, sprejeto v mednarodni skupnosti

po drugi svetovni vojni, da človekove pravice niso in ne morejo biti samo stvar notranje ureditve države, marveč da je ocena o tem, kako ravnaajo posamezne države s pravicami svojih državljanov, tudi skrb mednarodne skupnosti. To stališče je leta 1966 povzročilo dva znamenita mednarodna pakta, in sicer o državljanskih in političnih pravicah ter o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah. Oba pakta spremlja tudi tako imenovani fakultativni protokol, s katerim se države lahko obvežejo, da se bodo podvrgle mednarodnemu nadzorstvu glede izpolnjevanja določb obeh protokolov, s tem pa tudi (specifičnim, za mednarodne odnose primernim) sankcijam ob kršitvah določb omenjenih mednarodnih paktov. Slovenija spada med države, ki so ratificirale prvi protokol, ne pa še fakultativnega protokola k paktu o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah. Ta drugi pakt, o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah, je bil v razmerah, ko je prevladovala država blaginje, kar nekako pozabljen, zdaj, v kriznih časih, pa ga bo treba nujno potegniti na plan in zahtevati ratifikacijo, saj je iz dneva v dan aktualnejši.

Druga sprememba pojmovanja suverenosti, ki jo štejem za pozitivno, je dejstvo, da so mednarodna hudodelstva postala predmet mednarodnega pravosodnega reagiranja. Najprej je Varnostni svet Združenih narodov leta 1993 ustanovil *ad hoc* Mednarodno kazensko sodišče za nekdanjo Jugoslavijo, že pet let pozneje, leta 1998, pa je velika večina držav članic OZN na diplomatski konferenci v Rimu ustanovila stalno Mednarodno kazensko sodišče, ki je pristojno za kazenski pregon in sojenje mednarodnih hudodelstev, kot so: genocid, hudodelstva zoper človečnost, vojna hudodelstva in agresija. Dve pomembni sestavini suverenosti, in sicer represivno oblast za navedena hudodelstva, so države podpisnice Rimskega statuta prenesle na Skupščino držav podpisnic, jurisdikcijo za ta hudodelstva pa ob določenih pogojih na Mednarodno kazensko sodišče.

Teh dejstev ne gre pozabiti, ko se sprašujemo o tem, kaj je še ostalo od naše suverenosti. To vprašanje postavljamo utemeljeno in upravičeno, kljub temu pa sprašujem, če morda le ne bi bilo potrebno razmisliti tudi o možnosti malo drugačne ali morda dopolnjene zamisli o suverenosti in njenem uveljavljanju. To velja še posebej za države članice Evropske unije. Ta se namreč počasi, a vztrajno spreminja iz gospodarske zveze samostojnih držav v tvorbo, v kateri imajo njeni vodstveni organi vedno več naddržavnih pristojnosti, medtem ko se načeli subsidiarnosti in meddržavnosti (pogodbena razmerja) vedno bolj umikata.

Morda se še spomnite, da je Državni zbor pred leti sprejel novelo ustave in s členom 3.a omogočil prenos nekaterih suverenostnih pristojnosti na mednarodne organizacije, če te izpolnjujejo pogoje demokratičnosti in varstva človekovih pravic. V zvezi s tem sem v *Mladini* pred tedni objavil razmišljanje,

ki naj ga tu na kratko povzamem. Slovenija je članica Evropske unije, še več, je članica šengenske in evrske skupine držav članic. Formalnopravno sicer lahko izstopi iz te zveze, a po moji presoji tega iz nešteti stvarnih, ekonomskih, političnih, geografskih in drugih razlogov ne more narediti. Zato ne kaže drugega kot sprejeti naše članstvo v Uniji kot vsaj trenutno nespremenljivo dejstvo, obenem pa poskušati v tem okviru narediti vse, kar pač zmoremo za to, da bi evropska družina postala drugačna, kot je zdaj. O tem, kako drugačna naj bi bila Evropska unija, smo danes dosti slišali in zato tega ne kaže ponavljati. Pač pa je odprto vprašanje, ali je takšne poskuse sploh mogoče narediti in kako. Po mojem mnenju je takšno, samozavestno, malce uporniško ravnanje Slovenije teoretično in pravno možno, saj v Evropski uniji velja načelo, ki, poenostavljeno povedano, pomeni, da lahko neka suverenostna pristojnost držav članic preide na naddržavno raven Evropske unije samo ob popolnem soglasju vseh držav članic. To med drugim pomeni, da o vsakem spornem vprašanju razpravljajo in odločajo sveti Unije različnih rangov in pristojnosti, in sicer na podlagi načela enakopravnosti vseh članic. Za vsako od držav članic to pomeni, da na sejah omenjenih svetov lahko nastopi s svojimi interesi, stališči in argumenti in jih poskuša uveljaviti – pogosto in tako, kot se to dela v politiki, s pridobivanjem zaveznikov in somišljenikov, da bi tako dobili večino v dotičnem svetu, ali pa da bi vsaj dosegli sprejemljiv kompromis. Seveda pa to pomeni tudi, da se nobeni državi članici ni potrebno obnašati hlapčevsko, šolarsko in ubogljivo, če seveda poskrbi za to, da ima jasno izražene interese, strokovno izdelana stališča in argumente. Po mojem prepričanju bi to v Sloveniji lahko naredili z angažiranjem vseh znanstvenih, kulturnih in sploh intelektualnih kapacitet, namesto jamranja ob neprijetnih evropskih ukrepih in opravičevanja, da tako pač zahteva Bruselj. To je po mojem mnenju tista sprememba, ali morda boljše, dopolnitev v pojmovanju naše suverenosti, namreč ne več samo obramba naše avtonomije na vseh področjih, marveč aktivno sooblikovanje vseh politik mednarodne skupnosti, katere člani smo.

Sredi novembra lani je bil v Ljubljani Robert Badinter, znani profesor, sodnik in med drugim predsednik Sodišča za pomiritev in arbitražo v Evropi pri OVSE. Že pred leti je bil imenovan za častnega doktorja ljubljanske univerze, tokrat pa je prišel prevzet diplomu in ob tej priložnosti je imel predavanje o Evropski uniji in njeni ustavnopravni naravi. Priznati moram, da še nisem slišal koga, ki bi bil tako goreč Evropejec, kot je profesor Badinter. Med drugim je ponovil de Gaullovo misel o Evropi domovin. Moja edina pripomba (ki je nisem mogel povedati, ker ni bilo razprave) je, da je svojo zamisel o Združenih državah Evrope utemeljil predvsem s sklicevanjem na potrebo po učinkovitem zatiranju terorizma, kriminalitete in korupcije. Res je omenil tudi tradicije, kulturo in

razsvetljenske ideje, a »vojni« proti kriminaliteti in terorizmu sta bili vendarle poglavitna argumenta za evropsko združevanje na naddržavni ravni.

Po mojem mnenju bi bilo mogoče, koristno in potrebno graditi zamisel o evropskem federalizmu na pridobitvah evropskih narodov in držav od razsvetljenskega 18. stoletja dalje, na idejah o človekovi svobodi in njegovem dostojanstvu, a takoj za tem tudi na idejah o solidarnosti, človečnosti, enakopravnosti, strpnosti, na vladavini prava, multikulturnem medsebojnem oplajanju in bogatenju ter na civilizacijskih pridobitvah na področju kazenske represije (*ultima ratio*), ne pa na povečevanju oblastvene represivnosti in punitivne miselnosti v nahujskani javnosti. To seveda ne pomeni, da preprečevanje kriminalitete in terorizma ni potrebno, a ne kot lov na čarovnice, ne kot instrument političnih strank v boju za oblast in ne kot zlorabe kazenskega prava za politične koristi vladajočih, marveč kot strokovno podprta, domišljena dejavnost organov, ki so za to pristojni po ustavi. Bojim se, da je profesor Badinter, morda nehote, a vendarle potrdil mojo staro bojazen: kljub temu, da smo leta 1990, 1991 domnevali, upali, da je konec policijske države – države, ki temelji na represiji, se zdaj dogaja prav nasprotno, ne samo v Sloveniji, marveč tudi v drugih evropskih državah in na ravni evropskega kazenskega prava.

Skrbi me tudi vprašanje, ali je mogoče v okviru kapitalistične ureditve graditi idejo narodnega gospodarstva. Ne vem, če more dvamilijonska Slovenija uresničevati sicer odlično idejo o narodnem gospodarstvu ob koncentriranem napadu vseh multinacionalk, finančnih, bančnih in političnih sil kapitalizma. Vprašanje je, kaj lahko sploh naredimo. Morda bi se dalo kaj narediti v smeri, ki jo je nakazal gospod Peršin, to se pravi, da bi presekali notranji spopad in poskušali združiti vse sile za koristi Slovenije in njenih prebivalcev. Bojim pa se, da je to zelo težko zato, ker ekstremna desnica izkorišča žrtve povojnega maščevanja, noče pomiritve, hoče imeti odprto rano. Ali ste opazili to sprevrženo logiko? Nekaj mesecev je mir, ko pa gre Janši in njegovim slabo, brž odkrijejo ali novo grobišče, ali napihnejo kakšno »murgeljsko« afero, ali pa izbrskajo kak štirideset in več let star »udbovski zločin«.

Zato predlagam, naj Zveza borcev vztraja pri nujnosti pomiritve, to pa bi povezal z zahtevo, naslovljeno na predsednika republike, državni zbor in vlado, naj se oborožijo z znanjem in tako v evropskih institucijah nastopajo veliko bolj samozavestno, suvereno in z zavestjo o enakopravnosti. Slovenija se je z ustavno določbo pogojno odrekla nekaterim suverenostnim pristojnostim v zavesti, da je to nujno potrebno zaradi skupnih koristi, naših, evropskih in človeštva. To potrjujejo pridobitve na področju človekovih pravic in mednarodnih hudodelstev, ki so ob pogledu nazaj impresivne, čeprav so, ob pogledu naprej, še daleč od tega, kar naj bi bilo.

Naj končam ta razmislek s pozivom vladi in drugim organom, ki delujejo na evropskem področju, naj povečajo svojo aktivnost in samozavest, pri tem pa naj se odločijo, ali bodo delovali v smeri krepitve neokapitalizma (neoliberalizma) z vsemi katastrofalnimi posledicami, ki jih pravkar doživljamo, ali v smeri solidarnosti, človečnosti, miru, vladavine prava (ne kapitala), demokracije in človekovih pravic, če navedem samo nekaj vrednot, ki naj bi zaznamovale Slovenijo v prihodnosti.

JANEZ STANOVNIK: Kako se je rodil pakt o človekovih pravicah? To je bila najprej personifikacija deklaracije o človekovih pravicah. Henri Laugier, pomočnik generalnega sekretarja, je vodil borbo za pakt, Stéphane Hessel je bil njegov sekretar. Ko je prišlo do borbe, ali bo ostala deklaracija ali bo sprejet pakt, so Američani rekli: Ne pakta. Ko je bilo na vrsti vprašanje, ali potrebujemo mednarodno kazensko sodišče, so Američani rekli: Kazensko sodišče brez nas ...

JOŽE PIRJEVEC: Suverenost je stvar nas samih: brez zavesti, da imamo do nje pravico, je ne bomo nikoli imeli. Razprava je dokazala, da med nami ta volja obstaja, vprašanje je, koliko obstaja pri našem narodu, kjer je razočaranje veliko zaradi izkušnje, ki smo jo doživeli v dvajsetih letih, odkar imamo samostojno državo. Glede na takšno stanje duha je treba s pravim pedagoškim pristopom med ljudmi vzbuditi ponos, da smo Slovenci. Kako to doseči? Očitno tudi z gojenjem zgodovinskega spomina, tistega, ki izvira iz naše partizanske borbe. V Evropi smo danes talci baltskih držav, ki gledajo na svojo preteklost v času druge svetovne vojne in po njej skozi prizmo sovjetske dominacije. Gre za obdobje, ki je bilo travmatično in ki jih sili k temu, da z njim demonizirajo socializem oziroma komunizem. Pri tem pa pozabljajo na lastne grehe, ko so med drugo svetovno vojno sodelovali z nemškim nacizmom in preganjali svojo judovsko manjšino, kar pomeni, da niso bili le žrtve, temveč tudi krvniki. Koncept, ki so ga vsilili Evropski uniji, enači komunizem z desničarskimi totalitarizmi, kar je za nas nesprejemljivo, zato ker s tem posredno obsoja tudi naš narodnoosvobodilni boj, ki so mu dali zagon komunisti. Tega ne moremo sprejeti, kajti naša izkušnja je drugačna od njihove: mi smo šli kot samostojen osebek skozi odpornišтво in revolucijo, se pri tem tudi omadeževali z grehi, vendar se znali upreti Stalinu in skušali graditi socializem s človeškim obrazom. Tej izkušnji se ne moremo odpovedati, češ da je prav tako zavračanja in obsojanja vredna, kot sta fašizem in nacizem. Pomenilo bi, da sovražimo sami sebe in najbolj ustvarjalno obdobje naše novejšje zgodovine, ko smo se drznili zoperstaviti Mussoliniju in Hitlerju.

Izhajajoč iz tega razmišljanja, se ne morem povsem strinjati s Spomenko Hribar, ki razglaša idejo o spravi. Kaj pomeni sprava? To, da se dva, ki sta sprta,

drug drugemu približata, priznata vsak svojo krivdo in se pokesata. Kakšna sprava pa je možna z nekom, ki ni pripravljen priznati, da je bilo sodelovanje z okupatorjem zločin? Ne samo zločin proti našemu narodu, temveč zločin proti človeški civilizaciji. Jaz, ki sem pripravljen obžalovati in obsojati poveljne poboje, se z nekom, ki tega dejstva ni pripravljen priznati, ne morem spraviti.

JANEZ STANOVNIK: Ob maši na Sveti Gori sem za *Svobodno misel* napisal članek, v katerem sem spregovoril tudi o spravi in pomiritvi. Menim, da je tridesetletna razprava o Spomenkini spravi prišla do točke, kjer so oni sprejeli evangelij Sv. Janeza – tudi resnica vas bo osvobodila. Resnica je osnova za pomiritev in zato predlagam, da od prazne razprave o spravi pridemo na pomiritev, in maša na Sveti Gori je bila korak pomiritve.

DARJA LAVTIŽAR BEBLER: Dotaknila bi se vprašanja suverenosti Slovenije znotraj Evropske unije. Moje stališče je, da je ta stvar slabša, kot je prikazano običajnemu bralcu in tistemu, ki spremlja medije in dogajanje od zunaj. Bila sem poslanka v štirih mandatih parlamenta in imam izoblikovan svoj pogled na to – in da sta si tako levica kot desnica v mnogih pogledih povsem enaki ali pa zelo blizu, zlasti kako manipulirati z Državnim zborom in kako uveljaviti tisto, kar so se dogovorili šefi strank. Presenečena sem bila, ko je predsednik države sklical predsednike političnih strank, da se bodo pogovarjali o stvareh, ki jih je treba urediti v parlamentu. Kaj je sploh parlament po naši ureditvi družbenopolitičnega sistema? Za vodstva političnih strank je to skupina kimavcev, ki kimajo, imajo pa različno smer, redko kimajo v isto smer – odvisno, kateri opciji pripadajo oziroma kaj jim nalagajo vodstva ali predsedniki strank. Kmalu potem, ko smo prišli do lastnega parlamenta, se je začela uveljavljati ta praksa, da so bili na interne, zaprte sestanke sklicani predsedniki političnih strank, vodje poslanskih skupin, ki so se dogovorili in si obljubili, kako bodo glasovale poslanske skupine, kar pomeni, da mnenje poslanca ni vredno ničesar, da poslanec ni samostojen, neodvisen, da ne ravna po svoji vesti, ker mora ubogati svojega šefa stranke. Mora ga ubogati, ker če se ne bo primerno obnašal, pri naslednjih volitvah ne bo več uvrščen niti na kandidatno listo, ali pa bo postavljen v tiste volilne okraje, za katere se točno ve, da niso izvoljivi in da je tja pač treba postaviti nekega kandidata, ki ga stranka žrtvuje.

V prejšnjem mandatu sem bila predsednica odbora za zadeve Evropske unije. Največja moja zasluga je, da sem vložila predlog zakona za spremembo zakona o delu tega odbora, namreč do takrat so bile seje odbora povsem zaprte za javnost, kar je pomenilo, da ljudje, niti novinarji, niso imeli možnosti zvedeti, kako bodo ravnali predstavniki Slovenije v organih EU na posameznih

področjih. Skratka, zelo velik del svoje suverenosti smo prenesli ali odstopili Evropski uniji, hkrati pa zelo malo ljudi kaj prida ve o tem, kako se suverenost izvršuje, kako z njo ravnamo. O številnih stvareh Slovenija ni imela svojega stališča, in so rekli: Počakali bomo, kako bo ravnala Nemčija, in tako bomo ravnali mi. Pri tem pa je Evropska unija postavila na določenih območjih celo nižje standarde, kot so bili pri nas že uveljavljeni, zlasti kar zadeva ekologijo, zdravje voda. Kdo nas je predstavljal v svetih? Ministri za posamezna območja. Poznate ministre, veste, kdo je sam toliko suveren, da bo lahko ustrezno nastopal z drugimi 26 ministri, ki so nekateri zelo podkovani in poznajo področja, za katera so odgovorni. Na svetih se govori ali angleško ali francosko. Tukaj imamo manjko. Vsak mandatar, ki bo postavljaj vlado, bi se moral zavedati dimenzije, da potrebuje za ministra človeka, ki bo sposoben ustrezno, verodostojno nastopati in zastopati interese Slovenije pri teh organih. Hočem povedati, da je še slabše, kot izgleda na prvi pogled. Po drugi strani – to smo poslanci čutili – sem rekla, da je dobro, da smo v Evropski uniji, ker če ne bi bili, bi se v Sloveniji uveljavila celo neka zvrst avtoritarizma. Vem, kako se pišejo resolucije v Svetu Evrope (bila sem v parlamentarni skupščini tega sveta) in kako se pišejo v Evropskem parlamentu. Politične grupacije so povezane od Sveta Evrope do Evropskega parlamenta in pred vsako pomembnejšo sejo, zlasti kadar gre za resolucije, se politične skupine dobivajo in uskladijo – to se pravi, da bodo njihovi poslanci isto govorili na parlamentarni skupščini Sveta Evrope in v Evropskem parlamentu. Vedno pa se vsebina določi na predlog ali v soglasju s poslanci iz konkretne države.

Glede izbrisanih: prvi, ki so prišli v evropsko institucijo – v Svet Evrope – tožiti, kako je Ustavno sodišče RS napačno presodilo v zadevi izbrisanih, so bili poslanci Peterle, Brejc in še nekdo iz te grupacije. Komisar za človekove pravice je bil razgledan mož – vprašal me je, ali mu lahko razložim, za kaj gre. Povedala sem, kar sem vedela. Kljub temu je bil skeptičen. Tako nastajajo resolucije; za resolucijo o prepovedi uporabe simbolov vseh »totalitarizmov« je stal Busek – Poljaki so tu izredno močni, ker izhajajo iz svojega položaja, ki so ga imeli v Sovjetski zvezi, in zdaj poskušajo to obesiti drugim, ki že dolgo niso imeli enakih izkušenj. Tako nastajajo take resolucije – Janša pa pravi: Mi s tem nimamo nič. Niso protestirali – pa bi morali, namreč da se ena politična grupacija spušča v suverenost Slovenije, kako bomo urejali stvari doma, s tem da smo bili prvi, da smo v ustavo zapisali celotno besedilo evropske konvencije o človekovih pravicah, in je bilo jasno, da smo potegnili črto s prejšnjim režimom, predvsem v pogledu človekovih pravic. S tem smo uveljavili zahteve, da hočemo svojo državo, ki bo temeljila na človekovih pravicah, in da se oddaljimo od režima, ko se človekove pravice niso spoštovale docela tako, kot bi se morale.

JANEZ STANOVNIK: Tovarišica Lavtižar je opozorila na problem, ki ga parlamentarna demokracija nosi v sebi: stranka, strankin program, človekova vest. Dovolite, da citiram Kocbeka, ki je v premišljevanjih o stanju napisal tale stavek: Vse herezije in vsi odpadki so bili duhovna junaštva ljudi, ki so se po svoji vesti odločili za večjo in boljšo resnico. Lahko imamo parlamentarno demokracijo, ki bo odražala voljo ljudstva, samo če bodo poslanci v parlamentu ravnali po svoji vesti, po svojem poštenju, ne le po disciplini in strankinem programu.

VLADO KLEMENČIČ: Kar zadeva gospodarski sistem in gospodarsko politiko v zadnjih dvajsetih letih, je prav, da smo kritični do levosredinske miselnosti pri nas. Dejansko je Slovenija uvedla privatizacijo kot edini model uspešnega gospodarjenja, za katero bi težko rekli, da sodi v okvir take ekonomske doktrine, ravno tako vračanje denacionaliziranega premoženja v naravi ter posebej predkrizno zadolževanje. Program, ki ga je zastopala levosredinska misel v osamosvojitvenih dokumentih, je bil pluralizem lastnin, družbene, privatne, posebej delniške in združne. Vendar zahodno ekonomsko misel je takrat že preplaval neoliberalizem. Tako kot pravi vodilni angleški laburistični teoretik lord Maurice Glasman, dejansko ne gre za neko novo svobodomišelnost, liberalizem, ampak je to predvsem svoboda za bogate in ne za večino prebivalstva. Izraz neoliberalizem je treba opustiti, ker zavaja. Gre za nov konservativizem; dosegel je, da so v dokumentih laburistov izraz opustili. Tudi pri nas smo dobili zagovornike te konservativne ekonomske doktrine, tako imenovane mlade ekonomiste. Nastajata dva pogleda, konservativni in napredni, pri čemer je slovenska napredna ekonomska misel v zaostanku in terja dodatne programske opredelitve. Osnovna naloga bi bila gospodarski program, političnoekonomsko dejansko levosredinski, tako da bi vedeli, iz katerih opredelitev se pogajamo, lahko rečemo, tudi iščemo kompromise, vendar na podlagi svojih stališč. Primer iz tujine je nemška socialna demokracija, katere prizadevanja so že dobila svoje mesto v novi koalicijski pogodbi. V nemški volilni bitki so nemški socialni demokrati po eni strani propagirali socialni pakt, ki naj rešuje ljudi in podjetja, ne pa bank in vztrajanja pri varčevanju. Drugo, opredelili so zahteve o zaposlovanju mladih, kot v tako imenovanem Marshallovem planu.

V podporo razpravi tovariša Bavcona: sodobna ekonomska revija z najbolj znanimi ekonomisti govori o tem, da mora družba poskrbeti za ekonomsko svobodo. Ekonomska svoboda je zaposlitev, dostopnost šolanja, zdravljenja in bivanja. Po tem, koliko so ti elementi v družbi dostopni ljudem, se meri njena ekonomska svoboda. Kar zadeva slovensko prebivalstvo: zahteva dvoje stvari, da ne bo potrebna še ena sanacija bančnega sistema, potem ko bo ta že opravljena.

Zanima jih, ali se bodo osumljeni krivci še naprej tako izmotavali, ali bo prišlo do racionalnega sojenja osumljenim. In zanima jih, ali se bo vrnilo kaj denarja, ki je v davčnih oazah v tujini.

Podpiram tudi pobudo tovariša Osolnika, naj se ustavno sodišče opredeli do odločitev, ki kršijo suverenost, in naj se pozove tiste, ki so iz Slovenije glasovali v Evropski ljudski stranki za poziv slovenskim sodnim in drugim institucijam za oprostitev Janše, kar ni njihova pristojnost.

JANEZ STANOVNIK: Opozoril si na problem, ali ima v globalizirani ekonomiji nacionalna ekonomija še kaj mesta. Pri tem se popolnoma pozablja na to, da Marx v času svojega življenja ni uspel napisati tretje knjige *Kapitala*, ki naj bi govorila o svetovnem trgu. Rekel je: Svetovni trg je notranji trg nacionalnega trga. Tega ni razumel kot nacionalno ekonomijo, kjer naj bi cariniki stali na meji, ampak je bila zanj nacionalna ekonomija področje dela. To pa je nacija, skupno področje dela, in to je treba oživljati. Danes imamo ekonomijo, kjer gre polovica tega, kar proizvedemo, v izvoz, polovica gre na svetovni trg, toda povezovalna funkcija gospodarstva, ki je temelj nacije, ni izvoz, ampak je to, kar svetovni trg prenaša na notranji nacionalni trg. Zaradi tega je ekonomija postala problem nacionalnega interesa. Nacionalni interes ni izumrl s tem, da imamo globalno ekonomijo, ampak nasprotno, pogoj globalne ekonomije je nacionalna ekonomija. S tem se vračamo na vprašanje domovine – domovina domovin. Enako velja za ekonomijo – nacionalna ekonomija je lahko nacionalna samo, če je vključena v svetovno ekonomijo.

ANDREJ MARINC: Problemi nacionalnega gospodarskega in družbenega razvoja so gotovo vsebinski povzetki današnje razprave, ki bi jih veljalo izoblikovati kot dopolnilo odličnega Osolnikovega temeljnega gradiva. Takšno vsebino bi kazalo, kot je poudaril predsednik Stanovnik, poslati članstvu ZZB in z njo ustrezno seznaniti Državni zbor.

Vesel sem, da je gospod Peršin kot sociolog, filozof ter publicist zaključil svoj nastop z utemeljitvijo, da potrebujemo za izhod iz krize učinkovito in sodobno gospodarstvo oziroma ustrezno splošno vizijo razvoja. Podobno so v zadnjem času spoznali in utemeljevali številni komentatorji in publicisti; opozorili so, da skoraj nobena vlada po osamosvojitvi ni izoblikovala družbenim spremembam primerno vizijo gospodarskega in družbenega razvoja. V ekonomski politiki in snovanju sistema sta prevladovala pragmatizem in kopiranje pogosto preživelih rešitev v novem kapitalističnem sistemu. V pluralno lastninskem in spremenjenem družbenem sistemu pa je treba kljub globalizaciji zasnovati tudi lastno razvojno vizijo.

Imeli smo možnosti uveljaviti skandinavski sistem in izkušnje razvitih dežel, a tudi nadaljevati in razvijati pozitivne izkušnje pretekle samoupravne ureditve.

Vlado Klemenčič je omenil izkušnje iz sedemdesetih in osemdesetih let. Takrat smo pripravili analizo oziroma pridobili raziskavo: Zakaj Slovenija zaostaja za razvojem sosednjih držav? Temeljna ugotovitev je bila, da smo surovinsko in energetske revni, da zaostajamo v tehnološkem razvoju, v modernizaciji podjetij in produktivnosti. Ugotovili smo, da nas lahko poleg opisanega rešuje le znanje kot osnovni razvojni dejavnik. Pospesovali smo vključevanje v izvoz in mednarodno delitev. V podjetjih so oblikovali razvojne centre. Skoraj petnajst- do dvajsetletno delo se je obrestovalo. Slovenija je bila v začetku sedemdesetih let konvertibilno deficitarna republika, konec osemdesetih pa smo realizirali trideset odstotkov jugoslovanskega konvertibilnega izvoza.

To so bila resna razmišljanja, kaj narediti kot nacija – država v takratnih družbenih razmerah. Sedanja kriza je seveda mnogo globlja, vendar ni rešitve brez resnega razmisleka in poenotenja o viziji razvoja v sedanjih mednarodnih razmerah.

MITJA KLAVORA: Sem generacija, ki je še občutila zadnji del samoupravnega sistema, generacija, ki je gradila novo državo, in generacija, ki doživlja sedanjo Slovenijo v nečem popolnoma drugem. Glavni problem vidim v tem, da je socializem diskreditiran v celoti. Ne bi razpravljaj o krivdi. Mislim, da nosijo vse generacije – stara, srednja in mlada – svoj del krivde. Vse ideje, ki se pojavljajo, izhajajo iz drugega časa že terminološko, poskušajo se prilagoditi novim časom, v razpravah pa pogrešam predvsem odnos, relacijo do mladih generacij. Udeležil sem se ustanovne konference skupine mladih, ki se imenujejo Inicijativa za demokratični socializem. Marsikaj sem slišal o pobudah, a ključno je, da so ti ljudje zelo inteligentni, imajo ogromno znanja, vendar so neobgljeni. Že z mojo generacijo nimajo več stika, kaj šele z vašo. Zavzel bi se za to, da starejši damo vsem takim pobudam samo podporo, nič drugega. Rekel sem jim: 21. stoletje je vaše in nesmiselno bi bilo, da bi vam mi solili pamet. Osnovna ideja je, da nekaj spremenijo, da začnejo ponovno uporabljati besedo socializem v pozitivni smeri, ker je dobra in jo je treba podpirati ter dvigati. Vse druge zadeve, ko govorimo o ponosu, nacionalni zavesti, nacionalnem interesu, je treba ponavljati in ponavljati. Nekdo je rekel, da je neki poslanec prepovedal uporabo določene terminologije. Tovariš Andrej in tovariš Vlado, leve sredine ni, mi smo pristali na terminologijo, da v našem političnem prostoru govorimo o levi sredini in desni sredini. Sredine ni. Ko razpravljamo o teh stvareh, uporabljajmo realno terminologijo – ali si levičar ali desničar, čeprav gre pri teh pojmih za nov pomen. Za mlade, ki se sedaj zavzemajo (priznavajo) za de-

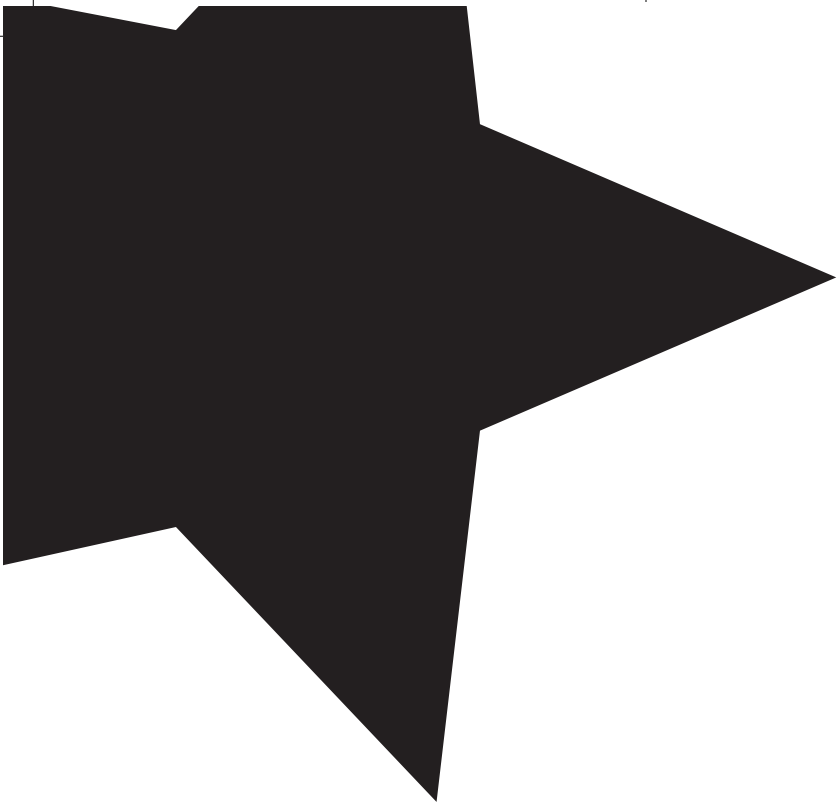
mokratski socializem, je težko reči, ali so desničarji ali levičarji, saj nekateri prenašajo ideje z levega, drugi z desnega pola. Bati se je treba nečesa drugega – neofašizma oziroma fašizma in neonacizma oziroma nacizma. Počasi se tudi v Evropski uniji močno približujejo tej ideologiji, če upoštevam ustavnopravne primerjave. Povsem prav je, da na določen način poskušamo preko predsednika Državnega zbora širiti te ideje. Zaradi nekaterih drugih zadev sem prosil, da bi vodstvo Zveze obiskalo predsednika Državnega zbora in se mu zahvalilo za sodelovanje na veliki proslavi v Kočevju. To je priložnost, da ga na podlagi današnje razprave opozorimo tudi na te stvari. Kar zadeva vlade – leve, desne –, so naša stvarnost. Hote ali nehote so nam »levosredinske« vlade odškrnile največji del financiranja Zveze borcev. In to se ni zgodilo samo enkrat in le slučajno. Tudi sedanja vlada vztraja, finančno smo ostali na istem. Ta razprava nas še čaka. Prvič, komponento mladih moramo vključiti v vse svoje razprave, in drugič – odnos levice, desnice. Potem gre še za samozavest: kot Zveza borcev moramo začeti igrati pomembnejšo vlogo tudi v mednarodnem prostoru. Razmišljam o tem, da bi mi, kot slovenska Zveza borcev, ustanovili novo iniciativo za antifašizem v Evropi, ki bo imela centralo tukaj. Ne, da bi se mi komu priključevali in bili pri kom, ampak da bi drugi poskrbeli, da bodo pri nas. To je izraz samozavesti. Ekipa mlajših ljudi, ki se za to zavzema, se že oblikuje v Zvezi borcev.

JANEZ STANOVNIK: Intervencija generalnega sekretarja je zelo pomembna za predmet današnjega razmišljanja, za demografijo. Hočemo ali ne, vse spremembe, ki se dogajajo, se odražajo na demografskih trendih. Ali nam je všeč ali ne, toda če se naša življenjska doba podaljšuje, se menja tudi demografska nacionalna struktura. Ker se demografska struktura v Sloveniji ne spreminja tako kot svetovna, postajamo staro prebivalstvo, svet pa postaja mlado. Imamo notranji problem generacij: vsi tako radi govorimo – mladi, mladi. Ko pa pridemo do vprašanja, kaj pa mladi, slišimo – mladi niso nič drugačni kot mi, ko smo bili mladi. Nekdanji nemški zunanji minister Joschka Fischer je rekel: Kdor ni bil revolucionar v svoji mladosti, ne bo nikdar nič dosegel. Jasno je, da mlada generacija mora biti revolucionarna. Vprašanje je, ali bodo samo rekli tako, kot smo rekli mi: Po kapitalizmu pride socializem. Ali bodo rekli enako, kot smo mi v svoji mladosti, ali pa bodo razumeli, ko bodo vprašali zgodovinarje, in bodo zgodovinarji rekli: Svet se ni razvijal tako, kot je pisal Engels, od sužnjelastniškega v fevdalnega, iz fevdalnega v kapitalističnega, iz kapitalističnega v komunističnega. Stari Latinci so rekli: Vedno nekaj ostane. Iz sužnjelastniškega je nekaj ostalo, iz fevdalnega je nekaj ostalo, iz kapitalizma in tako imenovanega neoliberalizma. Ne bomo imeli prav Hayeka po Keynesu in

Marxu, ampak bomo imeli očitno družbo ali svetovno-gospodarstvo, kjer bo tako imenovani trg. Tako imenovani pravim zato, ker to ni prostor na Vodnikovem trgu v Ljubljani, kjer prodajajo zelenjavo; ko gre naš finančni minister iskat denar, ne gre na Wall Street, ampak na 5. avenijo in 82. ulico, Harvard University ... – in tam sreča glavne predsednike pokojninskih in zavarovalniških družb. Vseh skupaj je pet in z njimi se zmeni, in to je trg. Svet ni črno-bel.

Današnja razprava je pokazala in dokazala, da je treba določenim načelom in idejam z današnjega sestanka slediti, a kar koli delaš, delaj s pametjo in glej na končni cilj. Kot je poudaril uvodničar in so mnogi razpravljavci ponavljali: ideje, kakršne so bile danes predlagane in izpostavljene, je treba predstaviti javnosti.

BOREC 703–705, LXVI/2014

AVTORSKI IZVLEČKI
★
AUTHORS' ABSTRACTS

DARIO MATTIUSI

ITALIJANSKA KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA ZA SLOVENSKE IN HRVAŠKE CIVILISTE: ZGODBA O TRAGEDIJI ZA DOMAČIM DVORIŠČEM IN O RAZLOGIH ZA DOLGO TIŠINO

Ni skrivnost, da je Italija zgolj delno poravnala svoje račune, povezane s fašističnim režimom in Mussolinijevimi vojnami. Italijanska koncentracijska taborišča za slovenske in hrvaške civiliste so popolnoma izrinjena iz političnih razprav v Italiji, tudi v medijskih odzivih ob uradnih slovesnostih in navzočnosti visokih državnih funkcionarjev to tematiko vedno hitro pometejo pod preprogo. Italijansko zgodovinsko pisarje je to tišino odpravilo šele v zadnjih letih, čeprav z zelo široko zastavljenimi deli, gotovo pa je na področju raziskovanja, ki tako natančno proučuje civilno zavest dežele, še veliko neraziskanega in neobdelanega. Seveda govorimo o dolgem procesu, ki ga ovira tudi izpuščanje koncentracijskih taborišč v šolskih učbenikih. Še posebej v naših obmejnih pokrajinah pa bi bilo treba o tej tematiki razločneje spregovoriti tudi zato, ker v italijanskih koncentracijskih taboriščih niso bili zaprti samo ostareli, ženske in otroci, deportirani z območij vojaške zasedbe ali pokrajin, ki so bile priključene Italiji takoj po napadu na Jugoslavijo. Med omenjenimi deportiranci je bilo tudi veliko italijanskih državljanov slovenskega in hrvaškega porekla z vzhodnih področij. Gre za osebe, katerim so do sedaj v resnici odrekli tudi spomin na preživeto trpljenje. Obuditi ta spomin in z njim seznaniti javno mnenje v Italiji in še posebej mlajše generacije je državljanska dolžnost. Ne gre zgolj za priznanje takratnim žrtvam, ampak za moralno zavezo, ki zadeva vse nas in nam lahko odmeri korak na poti k demokraciji, ki ga je ta država zmogla narediti v zadnjih letih brez razlikovanja politične pripadnosti.

KLJUČNE BESEDE: *italijanska fašistična koncentracijska taborišča, zamolčana zgodovina, javno mnenje, revizionizem, šolski učbeniki, meddržavni odnosi.*

DARIO MATTIUSI

ITALIAN CONCENTRATION CAMPS FOR SLOVENIAN AND CROATIAN CIVILIANS: A STORY ABOUT A TRAGEDY BEHIND OUR BACKYARD AND THE REASONS FOR THE LONG SILENCE

It is no secret that Italy has only partly settled its debts related to the Fascist regime and Mussolini's wars. Italian concentration camps for Slovenian and Croatian civilians have been expelled from political discussions in Italy, while, in the media responses to official commemorations in the presence of high state officials, this topic is quickly swept under the rug. Italian historiography broke this silence only in recent years, although with very broadly conceived works. Nevertheless, in the field of research that so meticulously studies the civilian consciousness of the country, much remains to be researched and discussed. We are talking about a long process, of course, which is also hindered by the omission of concentration camps from schoolbooks. It is especially in our border regions that this topic should be discussed more openly, also because the Italian concentration camps did not detain only the elderly, women and children deported from the occupied areas or regions annexed to Italy immediately after the attack on Yugoslavia. Among the mentioned deportees, there were also a lot of Italian citizens of Slovenian and Croatian descent from the Eastern areas. Until now, these persons, too, were denied the memory of the suffering they had experienced. It is one's civic duty to awaken this memory and inform the Italian public, especially the younger generations. It is not only about the acknowledgement of the victims, but also about a moral commitment that concerns us all and can measure our step on the way to democracy that this country has managed to take in the last years without differentiating between political affiliations.

KEY WORDS: *Italian Fascist concentration camps, suppressed history, public opinion, revisionism, schoolbooks, international relations.*

ZAKAJ RAZISKOVATI TABORIŠČA DANES?

Članek obravnava globalnejše kontekste in razloge treh mednarodnih projektov o razredni in nacionalni zgodovini Primorja: prvi je bil *Il mosaico giuliano – Primorski mozaik*, s katerim smo želeli okrepiti sobivanje na zahodni meji. Drugi projekt, *L'internamento nei campi di concentramento italiani – Internacije v italijanskih koncentracijskih taboriščih*, je obravnaval agresijo na Jugoslavijo leta 1941. Tretji projekt, *Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče*, pa je obravnaval otroke in ženske v internaciji.

Od leta 1992, ko je Slovenija uresničila svojo suverenost, do leta 2004, ko je vstopila v Evropsko unijo, so se okrepili poskusi raznih revizij polpretekle zgodovine. Namen tega je bil izterjati od nove države Slovenije niz odprtih računov, ki jih je mednarodna skupnost izstavila od podpisa pariške mirovne pogodbe in avstrijske državne pogodbe naprej. Šlo je za »popravo krivic« Italijanom in Nemcem, ki so po drugi svetovni vojni odšli iz države, ter za denacionalizacijo, ki bi jim povrnila po vojni odvzeto premoženje. Te zahteve so potekale vzporedno z družbeno revizijo, medtem ko sta se sprememba mednarodnih pogodb in zahteva po novem pisanju zgodovine opirali na zgodovinsko revizijo. Ta je bila po mnenju rekonkviste nujna zaradi enačenja slovenske zgodovine s tisto, ki so jo širili v Evropi po padcu berlinskega zidu. Nasprotno pa so alternativna okolja nekaterih tujih univerz in inštitutov (v našem primeru beneška univerza Ca'Foscari in Raziskovalno-zgodovinski inštitut Leopolda Gasparinija z Gradišča ob Soči) že na prelomu iz 20. v 21. stoletje načrtovala protiofenzivo stroke nad družbeno revizijo dosežkov socialne države. Družbeno naravnani projekti, h katerim so povabili tudi nas, so z vključevanjem teorij o razvoju socialne države v času globalizacije in neoliberalizma želeli ugotoviti vzroke za ogrožanje marginalnih družbenih skupin, migrantov in žrtev socialno razslojene družbe. Kot predstavnikom države v tranziciji so nam namenili raziskavo, ki naj bi poiskala vzroke za drsenje socialnih pravic v brezno pozabe. Sodelavci v tem projektu smo posegli po zgodovini in vstopili v projekt z analizo znašanja okupacijskega sistema nad ženskami in otroki v ekstremnih razmerah druge svetovne vojne v Sloveniji. Ta študija primera je pokazala, da so bili v verigi prizadetih kot najšibkejši člen največje žrtve prav otroci in ženske v koncentracijskih taboriščih. S temeljno zgodovinsko in političnoekonomsko primerjavo pa smo pokazali, da so današnji vzroki za italijanska, grška in španska taborišča za migrante le produkt zakonitosti imperializma in kapitala. Tako morajo otroci in ženske tudi danes, podobno kot že takrat, plačevati najvišji davek nepravičnemu svetovnemu redu. Obe skupini vežejo mnoge vzporednice, ki izhajajo bodisi iz osnov razizma bodisi iz politike kršenja človekovih pravic, le da danes ideologijo večvrednosti nadomešča ideologija družbene revizije socialnih pravic.

KLJUČNE BESEDE: *politična ekonomija, zgodovinski revizionizem, fašizem, rasizem, razredna in nacionalna zgodovina Primorja, koncentracijska taborišča, (post)kolonializem, (neo)imperializem, neoliberalizem, migracijske politike.*

BORIS GOMBAČ

WHY RESEARCH CONCENTRATION CAMPS TODAY?

The article discusses the more global contexts of and reasons for three international projects on the class and national history of Primorje. The first project was *Il mosaico giuliano – The Mosaic of Venezia Giulia*, whose aim was to strengthen the cohabitation along the Western border. The second project, *L'internamento nei campi di concentramento italiani – Internment in Italian Concentration Camps*, dealt with the aggression against Yugoslavia in 1941. The third project, *Quando morì mio padre – When My Father Died*, studied children and women in internment.

Between 1992, when Slovenia gained its independence, and 2004, when it became a member of the EU, the attempts at various revisions of recent history intensified. Their purpose was to demand that the new state settles a series of open bills that the international community has issued since the signing of the Paris Peace Treaties and the Austrian State Treaty. The demands were related to the “redressing of wrongs” done to Italians and Germans who left the country after WWII, and to denationalisation – the restitution of property they were dispossessed of after the war. These demands took place simultaneously with the social revision, while the change of international treaties and the demand for rewriting history leaned on the historical revision. In the opinion of the Reconquista, the last was necessary due to the equation of Slovenian history with the one spread in Europe after the fall of the Berlin Wall. Contrary to this, it was already at the turn of the millennium that alternative environments of certain foreign universities and institutes (in our case, the Ca’Foscari University of Venice and the Leopold Gasparini Institute of Historical Research in Gradisca d’Isonzo) planned a counter-offensive of the profession against the social revision of the achievements of the welfare state. By involving theories on the development of the welfare state in the time of globalisation and neo-liberalism, the socially-oriented projects which we were invited to participate in wanted to ascertain the reasons for the endangering of marginal social groups, migrants and the victims of a socially stratified society. As representatives of a country in transition, we were assigned the research task of finding the reasons for social rights slipping into the abyss of oblivion. We turned to history and entered the project with an analysis of the occupation system mistreating women and children in the extreme circumstances of WWII in Slovenia. This case study has shown that, in the chain of afflicted people, the women and children in concentration camps, who were the weakest members of the chain, were the greatest victims. With a fundamental historical and politico-economical comparison, we have shown that today’s causes for the Italian, Greek and Spanish migrant camps originate in the laws of imperialism and capital. Today, just like then, it is the children and women who have to pay the highest price of the unjust world order. There are many parallels between both groups, proceeding either from racism or the politics of violating human rights, only that today the ideology of supremacy is supplanted by the ideology of the social revision of social rights.

KEY WORDS: *political economy, historical revisionism, Fascism, racism, class and national history of Primorje, concentration camps, (post)colonialism, (neo)imperialism, neo-liberalism, migration policies.*

METKA GOMBAČ

ARHIVSKO GRADIVO IZ OBDOBJA DRUGE SVETOVNE VOJNE V ARHIVU REPUBLIKE SLOVENIJE

V desetletjih po drugi svetovni vojni je arhivistika doživela velik razvoj. Arhivi, ki so za zgodovino neprecenljiv vir znanja in dokazovanja, so postali aktualni in pomembni spremljevalci vsakdanjega življenja. Arhivsko gradivo iz obdobja druge svetovne vojne je po ureditvi, bogastvu fondov in tematski raznovrstnosti poznan tudi v evropskem merilu; mnogi domači in tuji uporabniki priznavajo, da je to eden izmed največjih tematskih hraniteljev gradiva druge svetovne vojne v Evropi. Članek predstavlja zgodovino Arhiva in tematsko izbrane zbirke in fonde, mdr. fonde in zbirke vojaških partizanskih enot in ustanov, partizanske civilne fonde, italijanske in nemške fonde in zbirke, gradivo nasprotnikov narodnoosvobodilnega boja, zbirko dopolnilnega gradiva s spomini iz predvojnega in medvojnega obdobja, neobjavljenimi dokumentarnimi deli ter dopolnilnimi mikrofilmi, tematske zbirke o žrtvah italijanskih okupacijskih oblasti, Slovenkah v NOB, zbirko podpisov za priključitev Slovenskega primorja in Trsta k Jugoslaviji in zbirko resolucij za priključitev Slovenskega primorja in Trsta, zbirke o okupatorjevih zaporih in taboriščih ter sodnih zaporih v Ljubljani, osebne fonde z zapuščinskimi zbirkami ter številne druge.

KLJUČNE BESEDE: *Arhiv Republike Slovenije, arhivsko gradivo iz obdobja druge svetovne vojne.*

METKA GOMBAČ

ARCHIVAL MATERIAL FROM THE PERIOD OF WWII AT THE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

In the decades following WWII, archival science developed immensely. Archives, which are a priceless source of knowledge and evidence for historical research, became relevant and important companions of everyday life. In view of its arrangement, rich fonds and the variety of topics, the archival material from the period of WWII is renowned also on a European scale; many Slovenian and foreign users admit that it is one of the biggest thematic keepers of WWII material in Europe. The article presents the Archive's history and the thematically selected collections and fonds, among others, the fonds and collections of partisan army units and institutions, partisan civilian fonds, Italian and German fonds and collections, the material of the opponents of the National Liberation Struggle, the collection of supplementary material with memories from the pre-war and the wartime period, unpublished documentary works and supplementary microfilms, thematic collections about the victims of Italian occupying authorities, Slovenian women in the National Liberation Struggle, the collection of signatures for the annexation of the Slovenian coast and Trieste to Yugoslavia, the collection related to the enemy's prisons and concentration camps and the court prisons in Ljubljana, personal fonds with legacy collections and many others.

KEY WORDS: *Archives of the Republic of Slovenia, archival material from the period of WWII.*

ALESSANDRA PIANI

SPOMIN NA KONCENTRACIJSKO TABORIŠČE V GONARSU (1941–1943) V USTNEM PRIČEVANJU KRAJEVNEGA PREBIVALSTVA

V Gonarsu v Furlanski nižini je v letih 1941–1943 delovalo koncentracijsko taborišče za civilno prebivalstvo z območij bivše Jugoslavije, v njem je umrlo več kot petsto oseb. To je zgodovinsko dejstvo, na katero pogosto pozabljamo. Pričujoči prispevek se nanaša na mojo diplomsko nalogo, ki sem jo zagovarjala na videmski univerzi leta 2005. Namen dela je bila obnovitev zgodbe koncentracijskega taborišča Gonars »od zunaj«, torej z gledišča krajevnega prebivalstva. Prav zaradi dejstva, da ni pred tem še nihče proučil razmerja med krajevnim prebivalstvom in taboriščem, dvema stvarnostma, ki sta si bili fizično blizu, a pravzaprav oddaljeni druga od druge, so pogovori z intervjuvanci omogočili raziskave v drugačnem okviru od tistega pri pisnih in uradnih virih.

KLJUČNE BESEDE: *koncentracijsko taborišče Gonars 1941–1943, ustno pričevanje, pogled krajevnih prebivalcev, meddržavni odnosi.*

ALESSANDRA PIANI

MEMORY OF THE GONARS CONCENTRATION CAMP (1941–1943) IN THE ORAL TESTIMONIES OF THE LOCAL POPULATION

Between 1941 and 1943, a concentration camp for civilians from the territory of former Yugoslavia operated in Gonars, Friuli, in which more than five hundred people died. This is a historical fact we often forget. This contribution draws on my diploma paper which I defended at the University of Udine in 2005. The purpose of the work was to renew the story of the Gonars concentration camp “from the outside”, that is, from the viewpoint of the local population. It is precisely because nobody before had studied the relation between the local population and the concentration camp, two realities that were physically close, but actually very far apart, that the conversations with interviewees enabled research in a framework different from the one of the written and formal sources.

KEY WORDS: *Gonars concentration camp (1941–1943), oral testimony, viewpoint of the local inhabitants, international relations.*

PAOLA BRISTOT

DON KIHOT V GONARSU: RISBE NIKOLAJA PIRNATA V ZBIRKI DRUŽINE CORDARO

Tudi v najbolj skrajnih in nečloveških razmerah lahko nastanejo vezi prijateljstva in solidarnosti, ki so prav zaradi tega verjetno še trdnjše. Prav to je veljalo za zdravnika v taborišču Gonars, podporočnika Maria Cordara, in umetnika, kiparja in pisca Nikolaja Pirnata, med katerima se je rodilo prijateljstvo, ki se je nadaljevalo tudi po vojni. Pirnata so vojaki italijanske fašistične vojske zaprli februarja 1942, najprej v tako imenovano Belgijsko kasarno, marca pa so ga internirali v Gonars, kjer je ostal do maja 1943. Cordaro je kot medicinec vzpostavil z jetniki odnos, ki je presegal okvire njegove vojaške zadolžitve, njegova človekoljubnost se je jasno kazala v prizadevanjih, da bi ublažil ne samo fizične, ampak tudi njihove notranje rane. V znak spoštovanja in hvaležnosti so mu jetniki podarili svoje risbe, ki so kasneje postale del njegove zbirke z naslovom *Civilni interniranci koncentracijskega taborišča. Gonars 1942*. Zbirka zajema dela Hermana Vrečka, Miloša Mehore, Mirka Lebeža, A. D. Kurandiča, Ivana Garbajsa, B. Jeločnika, Otmarja Drelseja, J. Mežana, Leona Furlana, največ pa je Pirnatovih – risbe, ki jih je ustvaril v tem obdobju jetništva, nas presunejo, pojasni jih lahko le umetnikova trdna volja, da bi se vzdignil nad vsiljene omejitve in izpolnil hrepenenje po svobodi. Risbe pa niso zanimive zgolj z umetniškega gledišča, ampak še danes pomenijo tudi enega glavnih dokumentarnih virov tistega zgodovinskega obdobja in taborišč, ki so jih porušili takoj po kapitulaciji, da bi zabrisali sledi. Vrednost risb zato določa predvsem ohranjanje spomina na dejstva, kraje in osebe, ki so prišle v poročila zgodovine, ne da bi prejele povračilo za storjeno škodo.

KLJUČNE BESEDE: *koncentracijsko taborišče Gonars, Nikolaj Pirnat, Mario Cordaro, solidarnost, prijateljstvo, umetnost kot zgodovinsko pričevanje.*

PAOLA BRISTOT

DON QUIXOTE IN GONARS: NIKOLAJ PIRNAT'S DRAWINGS IN THE CORDARO FAMILY COLLECTION

Even in the most extreme and inhuman conditions, bonds of friendship and solidarity can be forged, and can even be stronger due to these conditions. This was precisely the case with the doctor in the Gonars concentration camp, sub-lieutenant Mario Cordaro, and artist, sculptor and writer Nikolaj Pirnat, who forged a friendship which continued also after the war. The soldiers of the Italian Fascist Army confined Pirnat in February 1942. He was first detained in the so-called Belgian Barracks, but in March they interned him into Gonars, where he remained until May 1943. As a medic, Cordaro established a relation with the internees that exceeded the framework of his military duty; his humaneness was clearly manifested in his endeavours to ease not only the physical, but also the internal wounds of the internees. As a sign of respect and gratitude, the internees made him a present of their drawings, which later became part of his collection entitled *Civilian Internees of the Concentration Camp. Gonars 1942*. The collection includes works by Herman Vrečko, Miloš Mehora, Mirko Lebež, A. D. Kurandič, Ivan Garbajs, B. Jeločnik, Otmar Drelsej, J. Mežan, Leon Furlan, but mostly Nikolaj Pirnat, whose drawings from his period of internment move us very deeply, drawings that can be explained only by the artist's determination to rise above the enforced limitations and fulfil the yearnings for freedom. The drawings are not interesting only from the artistic point of view, but also because they still represent one of the main documentary sources for that historical period and the concentration camps that were demolished immediately after Italy capitulated in order to cover things up. The drawings are considered valuable especially because they preserve the memory of the facts, places and persons that made it into historical records without receiving reparations for the damage done.

KEY WORDS: *Gonars concentration camp, Nikolaj Pirnat, Mario Cordaro, solidarity, friendship, art as historical testimony.*

HOLOKAVST IN TRAJEKTORIJA 20. STOLETJA

Zgodovinarji, ki se ukvarjajo s holokavstom, se soočajo z dvema nalogama: kot dolžnost do mrtvih in v opozorilo prihodnjim generacijam morajo povedati in obeležiti zgodbo, obenem pa morajo zgodovino holokavsta integrirati v splošni tok zgodovinske zavesti. Sam se nameravam – s premislekom o možnosti odnosa med holokavstom in njegovimi posledicami ter temeljnimi časovnimi strukturami 20. stoletja – posvetiti drugi od obeh nalog, obravnavi holokavsta z vidika začetka 21. stoletja. Ta problematika postavlja vprašanje, ali je še mogoče – in če je, na kakšen način – razmišljati o prihodnosti, ne da bi izdali preteklost. Na podlagi svojih prejšnjih spisov bom zagovarjal tezo, da holokavst moremo in moramo analizirati z vidika procesov na ravni globinske zgodovinske strukture – da ga na tej ravni analize lahko osvetlimo in istočasno osvetlimo vidike splošne časovne strukturiranosti našega stoletja. Kategorije, kakršni sta »fašizem« ali »totalitarizem«, so morda uporabne za določene namene, ne morejo pa zadovoljivo razložiti načrtovanega uničenja evropskega judovstva, saj to ostaja zunaj njihovega analitskega obzorja. Dejansko lahko enako rečemo o teorijah Raula Hilberga in Hannah Arendt, ki poudarjata strukture birokratskih avtoritet ter delitev dela in s tem odgovornosti, ki je zaznamovala nacistični program uničenja. Takšni pristopi pomagajo osvetliti, kako je bil program izvršen in kaj ga je omogočilo, ne razložijo pa programa samega. Namesto tega bom predstavil razlago antisemitizma kot splošne ideologije in to poskušal povezati s splošnim časovnim strukturiranjem modernega sveta. Moj namen ni razložiti, *zakaj* sta nacizem in moderni antisemitizem v Nemčiji postala hegemoni. Podrobneje bom poskušal določiti *tisto*, kar je postalo hegemono, in razložiti moderni antisemitizem kot notranje povezanega z nacionalsocializmom, pri tem pa izhajati z gledišča, ki lahko posreduje med analizo holokavsta in velikimi zgodovinskimi procesi 20. stoletja. Tak pristop obravnava program uničenja v navezavi na ideologijo in ne na tehnologijo ali popolno zgodovinsko kontingenco, o ideologiji poskuša razmišljati družbeno in zgodovinsko. S tem prispeva k razlagi uničevalskega projekta in njegove notranje vezi z »idealističnim« in »revolucionarnim« samorazumevanjem nacistov. Kaže na to, da je prav narava tega uničevalskega zločina – in ne zgolj izbira žrtev – utemeljena v analizi modernega antisemitizma, razumljenega kot fetišizirana forma antikapitalizma, ki je vzniknila v tranziciji iz liberalnega kapitalizma v državno usmerjenega.

KLJUČNE BESEDE: *holokavst, nacionalsocializem, antisemitizem, totalitarizem, fetišizem, ideologija, hegemonija, antikapitalizem, tranzicija.*

MOISHE POSTONE

THE HOLOCAUST AND THE TRAJECTORY OF THE 20TH CENTURY

Historians who deal with the Holocaust are confronted by two separable tasks: one is to tell the story, to commemorate – as an obligation to the dead and as a warning to future generations. The other is to integrate the history of the Holocaust into the general stream of historical consciousness. I intend to approach to the latter task – that is, the task of considering the Holocaust from the perspective of the early 21st century – by inquiring into the possible relation of the Holocaust and its aftermath to overarching temporal patterns of the 20th century. This problematic raises the question of whether and in what ways it is still possible to think a future without betraying the past. I shall argue, on the basis of earlier works, that the Holocaust can and must also be analyzed with reference to historical processes on a deep structural level – that it can be illuminated by this level of consideration and, in turn, can illuminate aspects of the overarching temporal structuring of our century. Categories as “fascism” or “totalitarianism” may be useful for some purposes, but they do not adequately help account for the planned extermination of European Jewry, which remains outside of their analytic purview. The same may be said ultimately of theories – such as those of Raul Hilberg and Hannah Arendt – that emphasize the structures of bureaucratic authority, as well as the division of labour and, hence, responsibility, that characterized the Nazi programme of extermination. Such approaches help illuminate how the programme was and could have been executed but do not explain the programme itself. I shall rather sketch an analysis of anti-Semitism as a general ideology and try to relate it to the general temporal structuring of the modern world. My intention is not to explain *why* Nazism and modern anti-Semitism became hegemonic in Germany. Rather, I shall attempt to determine more closely, *what it was* that became hegemonic by suggesting an analysis of modern anti-Semitism that indicates its intrinsic connections to National Socialism in terms that can mediate between an analysis of the Holocaust and large-scale historical processes in the 20th century. Such an approach understands a programme of extermination with reference to ideology, rather than with reference to technology, or complete historical contingency, and tries to ground that ideology socially and historically. It helps to explain the exterminatory project and its intrinsic ties to the “idealistic”, “revolutionary” self-understanding of the Nazis. It indicates that precisely the nature of the crime of extermination – not only the choice of victims – can be grounded in an analysis of modern anti-Semitism, understood as a fetishized form of anticapitalism that emerged in the transition from liberal to state-centred capitalism.

KEY WORDS: *Holokavst, National Socialism, anti-Semitism, totalitarianism, fetishism, ideology, hegemony, anticapitalism, transition.*

SLAVOJ ŽIŽEK

KAJ HOČE EVROPA?

Na tem mestu smo v skušnjavi obnoviti staro marksistično »humanistično« opozicijo »odnosa med stvarmi« in »odnosa med ljudmi«: v pogosto opevanem prostem pretoku, ki ga je omogočil globalni kapitalizem, so prav »stvari« (blaga) tiste, ki svobodno krožijo, medtem ko je pretok »ljudi« vse bolj nadziran. Ta novi rasizem razvitih je na neki način brutalnejši od nekdanjega rasizma: njegova implicitna utemeljitev ni niti naturalistična (»naravna« superiornost razvitega Zahoda) niti ni več kulturalistična (mi na Zahodu prav tako želimo ohraniti svojo kulturno identiteto), temveč je nebrzdan ekonomski egoizem – temeljna delitev je med tistimi, ki so vključeni v sfero (relativne) ekonomske blaginje, in tistimi, ki so iz nje izključeni. To, kar imamo v politiki in civilizaciji ZDA za obsojanja vredno in nevarno, je torej del same Evrope, eden od možnih iztekov evropskega projekta. Ni prostora za samozadovoljno ošabnost: ZDA so izkrivljeno zrcalo Evrope same. Že leta 1930 je Max Horkheimer zapisal, da bi tisti, ki nočejo (kritično) govoriti o liberalizmu, morali molčati tudi o fašizmu. *Mutatis mutandis*, vsem, ki obsojajo novi ameriški imperializem, bi lahko odvrnili: tisti, ki se nočejo kritično opredeliti do same Evrope, bi lahko molčali tudi glede ZDA. Edino pravo vprašanje v ozadju samozadovoljnih praznovanj, ki spremljajo širitev EU, torej je: Kateri Evropi se pridružujemo? Soočeni s tem vprašanjem, vsi skupaj, tako »Nova« kakor »Stara« Evropa, plujemo na isti barki.

KLJUČNE BESEDE: *postkomunizem, Evropa, Evropska unija, ZDA, globalni kapitalizem, blagovni fetišizem, liberalizem, fašizem, imperializem, nasilje, rasizem, izključeni vs. vključeni.*

SLAVOJ ŽIŽEK

WHAT DOES EUROPE WANT?

We could tempt here to resuscitate the old Marxist 'humanist' opposition of 'relations between things' and 'relations between persons': in the much-celebrated free circulation opened up by global capitalism, it is 'things' (commodities) which freely circulate while the circulation of 'persons' is more and more controlled. This new racism of the developed is in a way much more brutal than the racism of the past: its implicit legitimisation is neither naturalistic (the 'natural' superiority of the developed West) nor any longer culturalistic (we in the West also want to preserve our cultural identity), but unabashed economic egotism – the fundamental divide is between those included in the sphere of (relative) economic prosperity and those excluded from it. What we find reprehensible and dangerous in US politics and civilisation is thus a part of Europe itself, one of the possible outcomes of the European project. There is no place for self-satisfied arrogance: the United States is a distorted mirror of Europe itself. Back in the 1930s, Max Horkheimer wrote that those who do not want to speak (critically) about liberalism should also keep silent about fascism. *Mutatis mutandis*, one should say to those who decry the new US imperialism: those who do not want to engage critically with Europe itself should also keep silent about the United States. This, then, is the only true question beneath the self-congratulatory celebrations that accompany the extension of the European Union: what Europe are we joining? And when confronted with this question, all of us, 'New' and 'Old' Europe, are in the same boat.

KEY WORDS: *post-communism, Europe, European Union, United States of America, global capitalism, commodity fetishism, liberalism, fascism, imperialism, violence, racism, the excluded vs. the included.*

Tematski blok

UMETNOST IN STVARNOST

Tokratni tematski blok posvečamo umetniškemu in angažiranemu tkanju vezi, Miroslavu Krležu, Oskarju Daviču in Maruši Krese. Tkanju, ki bi ga lahko označili kot odgovor na naslovno vprašanje zadnjega romana Maruše Krese *Da me je strah?*. Ob nedavni 120. obletnici Krleževega rojstva in pred izidom knjige z izbranimi Krleževimi zapisi *Evropa danes in drugi eseji*, ki bo jeseni izšla pri Založbi Sophia, objavljamo uvodni esej *Evropa danes* iz leta 1933, v katerem Krleža razmišlja o dogajanju in zgodovini Evrope v širšem družbenopolitičnem in umetnostno-kulturnem kontekstu. Njegova jedka in lucidna družbena kritika z izrazitim protivojnim sporočilom je še vedno nadvse aktualna. Davičev spominski zapis na srečanje s Krležo leta 1937 povezuje Daviča, Krležo in Mošo Pijadeja, ki sta ga Daviču in Krleža skrivaj obiskala v jetnišnici v Beogradu. Davičo je bil Krleževa partijska zveza. Čeprav je bil krleževец, v neznancu sprva ni prepoznal pesnika in pisatelja. Dve leti pozneje je Krleža v svoji reviji *Pečat*, s katero so se polemike, v literarnih razpravah znane kot »spopad na literarni levici«, le še stopnjevale, objavil Davičev pesniški cikel *Hana*, ki ga je afirmiral kot pesnika. Memoarska vinjeta je tudi zapis Varje Velikonje o Maruši Krese, za kontrapunkt tonu, v kakršnem so se Maruše Krese v »njenem« Berlinu spominjali ob »Tednu slovenske literature« ob deseti obletnici vstopa Slovenije v Evropsko unijo in zvezo Nato.

Thematic section

ART AND REALITY

The thematic section in this issue is dedicated to the artistic and committed weaving of bonds – to Miroslav Krleža, Oskar Davičo and Maruša Krese. This weaving could be characterised as an answer to the title question of Maruša Krese's last novel *Da me je strah?* (*That I Am Afraid?*). To mark the recent 120th anniversary of Krleža's birth and announce the release of a selection of Krleža's writings *Evropa danes in drugi eseji* (*Europe Today and Other Essays*), which will be published in autumn by Sophia Publishing House, we included in this section the book's introductory essay *Europe Today*, which Krleža wrote in 1933 and in which he reflects on the contemporaneity and the history of Europe in the broader socio-political and cultural/artistic context. His bitter and lucid social criticism with a pronounced anti-war message is still most relevant. Davičo's memories of his meeting with Krleža in 1937 connect Davičo, Krleža and Moša Pijade, whom Davičo and Krleža clandestinely visited in prison in Belgrade. Davičo was Krleža's party connection. Although he was Krleža's follower, he did not recognise him at first. Two years later, Krleža published Davičo's poetic cycle *Hana* in his magazine *Pečat*, which only intensified the polemics known in literary discussions as the "conflict on the left". This established Davičo as a poet. Varja Velikonja's text about Maruša Krese is a memorial vignette and a counterpoint to the tone of remembering Maruša Krese in "her" Berlin during the "Week of Slovenian Literature" organised upon the tenth anniversary of Slovenia's accession to the EU and NATO.

Tematski blok

ODMEVI IN OCENE

V tematskem bloku Odmevi in ocene objavljamo tri prispevke, ki zaokrožajo vsebino revije: zgodovinar Božo Repe je napisal recenzijo knjige Dušana Nečaka z naslovom »*Ostpolitik*« *Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969)*. Med drugim opominja, da je bila Nemčija »ob koncu vojne sprva hudo kaznovana, številna mesta, kot sta Dresden in Würzburg, so morali postaviti popolnoma na novo. Hkrati pa je njen zahodni del iz vojne potegnil maksimalno: dobil je pomoč po Marshallovem načrtu, postopoma so bili zmanjšani ali popolnoma odpisani dolgovi. Brez tega bi Nemčija ostala na dnu, pretežno kmetijska država z omejenimi in nadzorovanimi možnostmi industrializacije, kar je bil tudi prvotni načrt zmagovalcev. V obdobju Willyja Brandta je ZRN dobila tudi mednarodno politično težo, pri čemer je kombinirala načela in pragmatizem. To se, recimo, izrazito kaže pri vprašanju vojnih odškodnin, ki jih je skušala z različnimi aranžmaji čim bolj minimizirati. [...] V številnih primerih, na primer jugoslovanskem, oziroma sedaj slovenskem, pa tudi grškem, ki znova postaja aktualen, so bile zadeve reševane improvizirano in še zdaleč ne do konca. Nemčiji se zdi, da je problem presežen, in tudi med povojnim strpnim odnosom do njenih dolgov in sedanjo stisko Grčije in podobnih držav ne želi vzpostaviti korelacije. Willy Brandt bi na to gotovo gledal drugače. [...] Če hoče kdo razumeti današnjo nemško politiko, mora razumeti tudi, v čem se je v sicer spremenjenih evropskih in svetovnih razmerah izneverila Brandtovim načelom.«

Mladi filozof in politolog Gal Kirn na primeru spominskega parka v Grahovem razmišlja o ideologiji narodne sprave in odprtem zagovoru fašizma: »[...] prišli smo do točke, kjer se minimalni ideološki konsenz o narodni spravi ruši. Novi spominski park v Grahovem namreč ni posvečen povojnim pobojem ali žrtvam povojne oblasti. Z novim parkom se je začela gradnja ogromnega spomenika, ki ne bo le spretno zakrival že obstoječa spomeniška obeležja narodnoosvobodilnega boja, temveč bo neposredno obeleževal lokalni fašizem, poraz domobranske postojanke, kar je politično izredno nevarno. [...] Današnjih premikov v domačem fašizmu torej nikakor ne smemo preprosto spregledati in obujanje fašizma odpraviti kot zgolj marginalen in nepomemben poskus rehabilitacije domobranstva. Vzpon skrajne desnice v kriznih razmerah ni naključen pojav in ga lahko opazujemo po vsej Evropi, še posebej v perifernih državah. Ravno zato tudi narodnoosvobodilnega boja ne smemo reducirati zgolj na antifašistični boj, temveč moramo ponovno poudarjati tudi socialno, revolucionarno razsežnost tega boja, ki je danes še kako aktualna.«

Za zaključek in kot apel k javnemu razmisleku o vprašanju suverenosti pa objavljamo pogovor na seji Sveta Zveze združenj borcev za vrednote NOB Slovenije, ki je bila 20. novembra 2013 in jo je povezoval Janez Stanovnik. Na temo *Suverena država Slovenija – danes* so razpravljali: Ljubo Bavcon, Uroš Dular, Mitja Klavara, Vlado Klemenčič, Peter Kovačič Peršin, Ivan Kristan, Darja Lavtžar Bebler, Andrej Marinc, Bogdan Osolnik, Jože Pirjavec, Janez Stanovnik ter Marko Vrhunec.

Thematic section

ECHOES AND REVIEWS

This section contains three contributions that round off the content of this issue. Historian Božo Repe reviewed Dušan Nećak's book entitled *"Ostpolitik" Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969) (Willy Brandt's "Ostpolitik" and Yugoslavia (1963–1969))*. Among other things, he reminds us that "at the end of the war, Germany was first severely punished; numerous cities, such as Dresden and Würzburg, had to be completely reconstructed. At the same time, its Western part got the most out of the war: it received aid under the Marshall Plan, gradually all the debts were reduced or completely written off. Without this, Germany would have remained at the bottom, a predominately agricultural country with limited and controlled possibilities of industrialisation, which had been the initial plan of the victors. In Willy Brandt's period, the Federal Republic of Germany obtained international political weight, combining principles and pragmatism. This was clearly manifested when it came to the question of war reparations which it tried to minimize as much as possible with various arrangements. [...] In numerous cases, for example the Yugoslav or the Slovenian one now, but also the Greek, which is again becoming relevant, the solutions were improvised and by no means final. Germany feels that that the problem has been surpassed and it does not want to draw a correlation between the post-war tolerant attitude towards its debts and the current adversity in Greece and similar countries. Willy Brandt would certainly see this situation differently. [...] If we want to understand current German politics, we also have to understand in what way it betrayed Brandt's principles, albeit in the changed European and global conditions."

Gal Kirn, a young philosopher and political scientist, considers the case of the memorial park in Grahovo and reflects on the ideology of national reconciliation and the open advocating of Fascism: "[...] we have reached the point where the minimal ideological consensus about national reconciliation is collapsing. The new memorial park in Grahovo is not dedicated to post-war killings or the victims of post-war authorities. The new park brought the construction of a huge monument which will not only skilfully obscure the existing memorials to the National Liberation Struggle, but will directly commemorate local Fascism, the defeat of a post of the Slovenian Home Guard, which is politically extremely dangerous. [...] Today's shifts in Slovenian Fascism must not be ignored nor the revival of Fascism dismissed as a merely marginal and unimportant attempt of rehabilitating the Home Guard. The rise of the extreme right in crisis situations is not a coincidence and can be observed throughout Europe, especially in the peripheral countries. This is precisely why we should not reduce the National Liberation Struggle to an anti-fascist struggle, but must again emphasize its social, revolutionary dimension, which is today again most relevant."

In conclusion and as an appeal for a public reflection on the question of sovereignty, we publish the transcript of a discussion at the meeting of the Council of the Alliance of Associations of Fighters for the Values of the National Liberation Struggle of Slovenia which took place on 20 November 2013 and was moderated by Janez Stanovnik. The participants in the discussion entitled *The Sovereign Slovenian State – Today* were Ljubo Bavcon, Uroš Dular, Mitja Klavora, Vlado Klemenčič, Peter Kovačič Peršin, Ivan Kristan, Darja Lavtižar Bebler, Andrej Marinc, Bogdan Osolnik, Jože Pirjevec, Janez Stanovnik and Marko Vrhunec.

